मधुराद्वैताचार्य श्रीगुलाबरावमहाराजविरचित सूक्तिरत्नावलि

द्वितीय यष्टि

उत्तरार्ध

सर्व अधिकार

।। श्री ज्ञानेश्वर मधुराद्वैत सांप्रदायिक मंडळ ।।

दहिसाथ, अमरावती.

०

दूरभाष -०७२१-२६७६३०७

द्वितीय यष्टि : उत्तरार्ध

अनुक्रम

१.गुरुपंचपदी

२.उपदेशामृत : २० पत्रे

१. सौ.मणिकर्णिका आईस पत्र
(ओवी - १४)
२. सौ.मातोश्री रंगुबाईस
(ओवी - १५)
३. रामचंद्रबापू माधान यांना
(ओवी - १४)
पुस्तकांचे रक्षण - १०
अनाहतनादाचे अनुसंधान-१०
४. श्रीकृष्णास पत्र
(ओवी - ३५)
५. हरिभाऊ केवले पत्र १
(ओवी - २३)
सगुणनिर्गुणांची सत्ता - १५
६. हरिभाऊ केवले पत्र २
(ओवी - २२)
प्रेमाचे ७ निर्देश १६
७. श्रीनिवासशास्त्री पत्र १
(ओवी - २९)
८. श्रीनिवासशास्त्रींना पत्र २.
(संवाद)
शिक्षण : स्वरूप व लक्षण-
तीर्थमाहात्म्य -
सुखाचा उपाय -
९. श्री.केशवराव देशमुख (पुणे)
(ओवी - २१)
१०.मुळे मास्तरांना पत्र १
चित्ताचा विचार -
११.मुळे मास्तरांना पत्र २
(ओवी - १६+१ अभंग)
महाराजांचे सर्वज्ञत्व-सर्वशक्तित्व -
कळकळीचे उद्गार -
विश्वासाची फळे -
आंधळ्यांची परंपरा -
तूं आणि मी -
१२.मुळे मास्तरांना पत्र ३
१३.(〃) नागपुरास पत्र १
(ओवी - २४)
इंग्रजीभाषा : विकृत व वेदान्ताला ......प्रतिबंधक -
लययोग -
गीतेतील क्रम -
महाराजांचे वेदज्ञान -
१४.(〃) नागपुरास पत्र २
अदृष्यशक्तीचा दुरूपयोग -
थिऑसॉफीचा गोंधळ -
१५.मोरेश्वर गो. देशमुख
(ओवी - ९)
निरर्थक वादाचा प्रसंग -
१६.पुत्रशोकग्रस्तास पत्र
भूताकाश-चित्ताकाश-चिदाकाश-
१७.बापूगडी हरिदासांना पत्र
योगातील चार अडथळे -
गुरुशिष्यव्यवस्था -
स्वप्नात उपदेश -
१८.शांताराम अजनासवाले
आईचे चरणतीर्थ -
१९.गणेशप्रसाद मंडलेकर
(दोहा-सवैय्या-चौपाई - १३)
२०.लक्ष्मणराव केकरे
(स्त्रीपुरुषचातुर्य विषयक ओव्या- ३२)

३. ध्यानयोगदिवाकर
पांच समुल्लास ओवी ३१८
(१) श्रीगुरुध्यान (७८)
अवस्तुभावन -
तदाकारकरण -
गुरुध्यान व देवध्यान -
निर्गुण, देव व गुरुध्यान- उपपत्ती-
सगुण ध्यानाची रीती -
शरीर ब्रह्मरूप करणे -
बीजधारणेने लययोग -
सगुणध्यान -
(२) पदस्थ ध्यान
तत्त्वमसि -
ज्ञानेश्वर जप -
मंत्रयोगसाधना -
प्राणायाम प्रक्रिया -
हंसजप -
शिवशक्तिसमावेश -
संधिसमाधीचे पालन -
वेदांच्या उत्पत्तीची प्रक्रिया -
अनाहत नादाचे १० प्रकार -
(३) पिण्डस्थ ध्यान (३३)
(४) रूपस्थ ध्यान (६३)
(५) रूपातीत ध्यान (२६)
चक्र-नाड्या-ज्योति -
अभाव योग - ८३
(६) फलरूप सद्गुरुध्यान (२६)
अनध्यस्तविवर्त : परोक्ष / अपरोक्ष-
ज्ञानेश्वरीतील आचार्योपास्ति -

४. भगवद्भक्तिसौरभ
आठ पराग (ओवी ८३१)
(१) उपोद्घात (१०७)
गणितानुसार सिद्धी -
(२) भक्त्याविष्कार (१०३)
(३) माधुर्य संप्रदाय (१२१)
रुक्मिणीकडून माधुर्य संप्रदोयाची स्थापना -
(४) पिण्डब्रह्माण्ड संबंधिनी गुप्तप्रकट प्रेममयीमृदुल वृत्तिनिरूपण (१०१)
वृत्तिव्याप्ति व फलव्याप्ति -
योग व भक्तीची तुलना -
दोन आत्मप्रतीती -
(५) साधनसंपन्न सज्ञानभक्ति
गुरुशिष्य केवळ व्यवस्था-
(६)निःशंक भक्तीचा उद्रेक (१००)
विदर्भशब्दाची उपपत्ति
(७) अपूर्व भक्ति व ज्ञान यांचा समन्वय (९७)
जडाचाहि उद्धार?
वेदोत्पत्तीची अनुभूति-
व्यतिरेक/अन्वय : शंकराचार्य-

(८) स्वयं अनिर्वाच्य निश्चयात्मक प्रीति वर्णन (१२६)

वृत्ति आणि संधि -
वृत्तिव्याप्ति/फलप्रप्ति -
वाचाऋण -

५. प्रीतिनर्तन (सार्थ)

सहा पदन्यास (ओवी ४५४)

(१) प्रियारूप परिचय (८७)

(२) लालनाभिनय (९८)

(३) वात्सल्याभिनय (७९)

(४) माधुर्योपपत्ति (९७)

अनादि ६ पदार्थ -
अध्यास विषमसत्ता व अनध्यस्तविवर्त -
जीवन्मुक्ति व विदेहमुक्ति -
व्यतिरेक अन्वय व पुनर्व्यतिरेक -

(५) भक्तिनिष्ठशृंगार (७४)

प्रेमाच्या ४ दशा -
संभोग श्रृंगार : गुप्त व स्पष्ट -
गीतगोविंद -

(६) मुख्यभक्तिरहस्य (११९)

ज्ञान व भक्तीच्या व्याख्या -
स्पष्ट विप्रलंभ -
अविद्येचे उपकार -

६. गोविंदानंदसुधा सार्थ (५३)

भक्तिलक्षण -
श्रीगुरु हरिहररूप -
वेदान्त व योगाने
गुरुभक्तीची सिद्धी -
भक्तीचे स्वातंत्र्य -
भक्तीचे ३ प्रकार -
सगुण व निर्गुण -
हरिहरांचे परोक्षत्व -
श्रीगुरूंचे अपरोक्षत्व -
भक्ति : मृदु मध्य व तीव्र -
परा भक्ति -
समाधि व व्युत्थान -
सेव्य-सेवक : प्रेमैक्य -

७. श्रीज्ञानेश्वरमातृपितृभावनाष्टक (कविता - ९)

८. सूचना प्रकरण २ रे (ओवी - १०)

९. पत्नी प्रेम पराग (आर्या - १३)

०००

श्रीमहाराजांच्या वाङ्मयीन मूर्तीचे शिल्पकार

श्रीबाबाजीमहाराज पंडित

'गुरुभक्तीची परी'

वयाच्या १९ व्या वर्षी
चंद्रपूरचे नारायण पैकाजी पंडित
प्रज्ञाचक्षु श्रीगुलाबराव महाराजांकडे आले.
१९०५ मध्ये त्यांनी आई-वडिल घरदार,शिक्षण
वगैरे सर्व सोडून देऊन सद्गुरुसेवेस आरंभ
केला. महाराजांचे कपडे धुणे, आंघोळीस पाणी
देणे, स्वतः स्वयंपाक करून महाराजांना जेऊं
घालणे वगैरे लहानमोठी सर्व प्रकारची कामे
जीव ओतून केलीत.
ज्ञानेश्वरीतील सद्गुरुसेवा मूर्तिमंत साकार झाली.
हरिभाऊ केवले, गंगाधर मुळे वगैरे
ग्रंथलेखनिकांत ते प्रमुख होते. त्यांनी
महाराजांची अगदी निरपेक्ष सेवा केली पण
त्यांनी महाराजांना केव्हाच काहीही मागितलं
नाही. त्यांचे ते निर्व्याज आणि उत्कट प्रेम पाहून
महाराजांनी उद्‌गार काढले -
''मी पंडिताला वश झालो आहे''
गुरुभक्तीनं ओथंबलेल्या अन्तकरणाला आणखी
काय हवं असतं?
शेवटच्या वेळी तर महाराजांनी आपण होऊन
आशीर्वाद दिला -
''अरे पंडित, आजवर मी तुला काही दिलं
नाही. माझे ग्रंथ वाच. तुला ते समजतील!''
या अमोघ शब्दांनी
'ये हृदयीचं ते हृदयी सामावलं.' पंडितांचं सारं
जीवनच उजळून गेलं. त्या सोज्वळ प्रकाशात
महाराजांच्या ग्रंथांची सर्व हस्तलिखिते
सूक्तिरत्नावलीच्या रूपाने प्रकाशित झालीत
अन् पंडितांच्या अखंड परिश्रमांनी महाराजांची
वाङ्मयीन मूर्ती साकारली.
दृष्ट लागावं असं अक्षरशिल्प मुद्रांकित होऊन
सर्वांना उपलब्ध झालं!

मधुराद्वैताचार्य श्रीगुलाबरावमहाराज विरचित सूक्तिरत्नावली

द्वितीय यष्टी - उत्तरार्ध

१

।। गुरुपंचपदी ।।

१

परब्रह्म गुरुनाथ हमारे ।।धृ०।।
इतर देव अवतारहि लेत है । फिर जात निजधाम बिहारे ।।१।।
श्रीगुरु तो ह्रदयमें रहत है । चिद्रूप विश्वव्यापक सारे ।।२।।
देवकथासे शोकहि होत है । गुरु मिटावत शोक सब ठारे ।।३।।
अवतार सोऊं अनित्यहि पावत । श्रीगुरु बतावत जग नित डारे ।।४।।
रज्जु भुजग को नाश करत है । दीपरूप गुरु नाशनठारे ।।५।।
जग को नाश हरी नहि करत । श्रीगुरु बतावत चेतन सारे ।।६।।
ज्ञानेश्वरकन्या के ह्रदय में । ज्ञानेश्वरकृपा ज्ञानेश्वर ठारे ।।७।।

२

भई मैं बाबा गुरुकी प्यारी ।।धृ०।।
अब नहीं जमको डर कुछ हमको । ऊपर हरीकी नारी ।।१।।
तुमको कृपाकर कहत कहत नित । निगमश्रुती यह बचन बिहारी ।।२।।
चेतनरूप जगत को जानो । जड सब सांख्य की पाति निहारी ।।३।।
बेदांत सो चरण पठावत । भक्ती होत कृष्णसाह्य दुलारी ।।४।।
ज्ञानेश्वरकन्या जगमाही । ज्ञानेश्वरकृपा ज्ञानेश्वरबनबिहारी ।।५।।

३

गुरुबिन ग्यान प्रेम नहि आवे ।।धृ०।।
देह नहीं मैं प्राण नही हूं । मन नहि दूर लगावे ।।१।।
बुद्धिनिवारण करकर ढूंडत । फिर उत्थानको पावे ।।२।। (य२उ ०)
गुरुकृपाकर देखत सबही । चिद्रूप जगत बिहावे ।।३।।
चेतनरूपही जगत दिखत है । विशेष रूप पुनी वृत्ति पठावे ।।४।।
ज्ञानेश्वरकन्या सबजनको । ब्रह्मज्ञानउपर भक्ति शिकावे ।।५।।

४

गुरुचरणनपें मेरो मन लागा ।।धृ०।।
गुरुपग सीस धरत निहासा । मारत रस्सीभुजंगा ।।१।।
रस्सीभुजंग मरण जब पावे । तब गुरु के सत्संगा ।।२।।
कंचनभूषण तैसो सगुण हरी । गुरुकृपातें ठरे ह्रदंगा ।।३।।
गुरुकृपातें प्रकट होत है । ह्रदयमाहीं प्रभू रासके रंगा ।।४।।
ज्ञानेश्वरकन्या अनुभवको । जाहीर कहत बिसंगा ।।५।।

५

हमतो भई श्रीगुरुकी गौरी ।।धृ०।।
ब्रह्मा जगको निरमान करत । राखत अज्ञान ठौरी ।।१।।
सद्‌गुरु दयाल हमारे जम । उत्पत्ति के ज्ञानसिदौरी ।।२।।
विष्णु जगतको पालन करतही । काहुंकु राखत काहुं सतावत शौरी ।।३।।
गुरु तो हमारे सर्वत्र समाना । वैरी मित्र मिटावत दौरी ।।४।।
शंकर जगको जाहीर मारत । नहीं मिटावत जमकी डोरी ।।५।।
गुरु हमारे जगत नशावत । फिर भी नचावत अन्वयभौरी ।।६।।
ज्ञानेश्वरकन्या सुखरूपतें । निजबालकको कहन बिनौरी ।।७।।

६

शरीर बाणी मन गुरुगुण गाऊं ।।धृ०।।
जोगिके जोगको माया पधारो । ज्ञानि के वृत्ति को नाच नचाऊं ।।१।।
अभिमानी को दांत खिलाके । हरिभक्तन को शीस सुहावूं ।।२।।
हरीके चरण हृदयमों धरके । गुरुके चरण मस्तक बिहरावूं ।।३।।
ज्ञानेश्वरकन्या निश्चय कर । सबको ज्ञानेश्वरपदपें ले जाऊं ।।४।।
।। श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ।। (य२उ.)

०००

॥ वीस पत्रे ॥

विषयदिग्दर्शन

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

प्रपंचांतून आपले मन काढून परमार्थाकडे लावण्याची आपण स्वतः खटपट न करितां, एखाद्या श्रोत्रिय व ब्रह्मवेत्त्या महात्म्याची अकस्मात भेट होऊन त्याने केवळ निरपेक्ष बुद्धीने उद्धाराचा यत्न करणे याला सुहृत्प्राप्तीची जोड म्हणतात. अशा प्रकारची जोड मिळून ज्यांचे भाग्य उदयास आलेले आहे व ज्यांनी जप तप अनुष्ठानादि साधनांच्या कचाट्यांत न पडतां 'मार्जारशिशुन्यायाने' आपल्या सर्व चित्तवृत्ती सद्गुरूच्या स्वाधीन करून, गुरुसंप्रदायधर्म हेच आपले वर्णाश्रम समजून, ''देईल गुरुसेवा । इया बुद्धि पांडवा । शतजन्मांचा सांडोवा । करिती जे ।'' हे तातवाक्य प्रमाण मानून, सद्गुरुसेवेला देह झिजविण्याच्या आवडीने अनेक जन्मपरंपरा घेण्यासाठी कमर बांधली आहे, त्यांना ती अनुपम करुणावत्सल सद्गुरुमाउली क्षणभरही न विसंबता, शिष्यचित्तपिलांना आपल्या वृत्तिनिरीक्षण तोंडात धरून, साधनश्रमदंत किंचित्‌ही न लागूं देतां, ब्रह्मानंद प्रदेशांत ने-आण करून क्षणोक्षणी कसे लळे पाळीत असते, याची अनेक उदाहरणें सहृदय वाचकांस या पत्रसंग्रहांत पहावयास मिळतील. ही पत्रें म्हणजे अनेक शास्त्रसमन्वित सिद्धांतांचे एक अमोल भांडारच असून, एकंदर २० पत्रांचा येथे समावेश केला आहे. त्यातील विषयानुक्रम येणेप्रमाणे आहे :-

पत्र १ ले :- प्रपंचात परमार्थ विवेकाचे रहस्य. (य२उ.१)

पत्र २ रे :- कोणतीही उपासना ब्रह्मरूपाला कशी नेऊन पोहचविते याविषयी विवेचन, व भिन्नभिन्न मार्ग-वर्णनाच्या ओव्या.

पत्र ३ रे :- कर्म, उपासना व ज्ञान यांचे रहस्य, व सिद्धासनाची प्रक्रिया.

पत्र ४ थे :- नाना प्रतिबंधाविषयीं आशंका, विरहासक्त स्थितीचे वर्णन व सगुणभक्तीचे श्रैष्ठ्य कथन.

पत्र ५ व ६ वे :- ज्ञानेशवंदन. ज्ञानाहून भक्तीचे उत्तमत्व वर्णन. अंतर्बाह्य सभाज्ञानाविषयी भ्रमनिरास.

पत्र ७ वे :- सिद्ध प्रक्रिया कथन व स्वपरमार्ग विरोधपरिहार.

पत्र ८ वे :- शिक्षणमीमांसा व प्राथमिकशिक्षण सांख्याचे देण्याविषयी ऐतिह्य-दृष्टांत-पूर्वक निर्णय.

पत्र ९ वे :- भगवान् ज्ञानेश्वर तातांच्या सर्वान्तर्यामित्वाची प्रतीति घेण्याविषयी प्रक्रिया, दैवी सिद्धींचा स्वभाव व निष्काम कर्माची महती.

पत्र १० वे :- ऑल जोक (॰ण्ण ढतड्ढठ)चा अनुवाद. चित्ताची व्यापकता व त्याचे दुर्जयत्व. चित्ताचा परिचय झाला नसता साधनांचे वैय्यर्थ्य. तृप्तीच्या तीन कक्षा व त्यांची लक्षणे. लोकालोक, शरीरे आत्मा, इत्यादि (य२उ२) पदार्थांचा परिचय, क्रिया व फल. ह्या मार्गाविषयी सांसारिक जनांची उदासीनता.

पत्र ११ वे :- लोकांच्या कल्याणासाठी सत्पुरुष इतके निरपेक्ष झटत असूनही त्यांच्या सर्वशक्तिमत्वाविषयी सर्वांचा निश्चय नसतो, याविषयी तुकाराम महाराजांचे उदाहरण, लोकस्वभावाचे निरीक्षण. (ण्ड्ढत्ट्ट टठण्ड्ढठट्ट) अंधविश्वासावर टीका. नाथसंप्रदायानुसार सनत्कुमारादि सतरा गुरूंनी सांगितलेला भक्तिविचार. ''सूत गाळोनीयां काढिले पदर'' (अभंग)

पत्र १२ वे :- परमात्मप्राप्तीला श्रोत्रियत्व आणि ब्रह्मनिष्ठता या दोहोंचीही आवश्यकता. शास्त्रांवर अलंबुद्धि केव्हां व कशी होते याचे विवेचन. सर्वभाषा प्राकृतच आहेत. भाषाज्ञान ग्रहण न करितां मी तत्त्वज्ञानाकडेच विशेष लक्ष देत असतो. इंग्रजी भाषेविषयी मत.

पत्र १३ वे :- मनाचे पृथक्करण. मनाचा जड भाग भगवद्दर्शनाला प्रतिबंधक आहे. ब्रह्मांत जडपणा नसून (तो) निरोधाने मिळतो. मिठाचा दृष्टांत. वेणुनादश्रवणाने मनाचा जडपणा काढून टाकून लयचिंतन करण्याची प्रक्रिया. विश्वरूप दाखविण्याची प्रतिज्ञा. अर्जुनाला पाहण्याचा अधिकार प्राप्त व्हावा म्हणून भगवंताने श्रीमद्भगवद्गीतेत सांगितलेला साधनक्रम. चार वर्णापैकी कोणत्याही

वर्णाच्या सिद्धपुरुषांना वेदपठनाचा अधिकार आहे याचे सप्रमाण मंडन. पुराण ऐकण्याचा सर्व शूद्रांना अधिकार आहे. म्लेच्छांना पुराणही ऐकण्याचा अधिकार नाही. थिऑंसफी करते ते उत्तम नाही.

पत्र १४ वे :- जडवादी ज्याप्रमाणे प्रत्येक जडशक्ति विषयसुखसाधनाकडे लावण्याचा यत्न करितात. तद्वतच, हिप्नॉटिझम = प्राणविनिमय, इलेक्ट्रिोसायकॉलाजी = विद्युन्मानसशास्त्र, सायकिकल रिसर्च = मानसिक शोध, सायकोमेट्री = मनोज्ञैतीह, फिजिकल रिसर्च, सायकोग्राफी = मानसोल्लिपिका, स्पिरिच्युलिझम = प्रेतावाहन, रॅशनल फिलॉसॉफी = युक्तिसिद्ध तत्त्वज्ञान इतके पाश्चिमात्य समाज युक्तीच्याच अनुमानाने अदृश्य शक्ति कबूल करून तिचा व्यवहाराकडे उपयोग करण्याचा म्हणजेच सगळी गुप्त शक्ती जगरूपाने अस्तित्वात आणण्याचा कसा यत्न करतात त्याचे स्पष्टीकरण, अदृष्यशक्ती कबूल करण्याचा आर्यधर्माचा उद्देश. इन द ट्यून विथ द इनफिनाइट = अनन्तैकतानता, ह्यावर अभिप्राय, थियॉसॉफी = ईशविज्ञान समीक्षा. कृष्णनिरीक्षण.

पत्र १५ वे :- सांख्यशास्त्रांत प्रख्यात असलेल्या एका गृहस्थाने केलेला अपूर्व कोटिक्रम. लोकवृत्तिनिरीक्षण. ज्ञानेशस्तव ओव्या.

पत्र १६ वे :- मृतमनुष्य-दर्शनाचा प्रकार. तीन प्रकारच्या आकाशाचे वर्णन. परलोकगमनाचे दोन मार्ग व त्यांचे साहित्य. प्रयत्नाची महती. चित्ताकाश आमच्या हृदयांत आहे व त्यांतच आमचा मुलगा आहे तर तो आम्हाला कां दिसत नाही? ह्या शंकेचे समाधान.

पत्र १७ वें :- भूताकाशांतून चित्ताकाशांत जातांना येणारे चार अडथळे, व तन्निवारणार्थ शास्त्रांचा परिचय. गुरुमुखानें शास्त्रांचा उपयोग करून घ्यावा. शास्त्रें, गुरुकृपा, ईश्वरीकृपा व स्वप्रयत्न ह्या चारी गोष्टी परमात्मप्राप्तीस अवश्य पाहिजेत, ह्याविषयी सप्रमाण विवेचन. स्वप्रयत्नाने चारी अडथळे दूर करून चित्ताकाशात गेल्यावर तेथे होणारी स्थिति. चिदाकाशाचे व चित्ताकाशाचे वर्णन व अंतःसभेचे गुह्य, गुरुकृपेचे लक्षण, चित्ताकाशांत व चिदाकांशात गेल्यावर आंगीं येणारे सामर्थ्य.

स्वप्नांत यतिवेषानें दर्शन दिल्याची आठवण, व त्या यतिवेषाचें ध्यान करण्याविषयी आज्ञा.

अधिकारी पुरुषाला आपल्या जातीत कोणी ब्रह्मवेत्ता न मिळाला तर कोणत्याही जातीचा पुरुष स्वप्नांत येऊन त्याला उपदेश करतो याविषयीं श्रुतिसंतांचा अभिप्राय.

पत्र १८ वें :- आत्मा हा उत्पत्तिविनाशरहित असा नित्य आहे ह्याची युक्तीने सिद्धि. गुरुमुखाने शास्त्रश्रवण करून आत्म्याचे ज्ञान करून घ्यावें.

पत्र १९ वें :- प्रयत्ना वरील सवैया. प्रयत्न पौरुषाचा अवलंब करून सत्कर्मादिकांच्या अनुष्ठानानें चित्ताचे मलविक्षेपादि दोष घालवावे, व साधनचतुष्टयसंपत्तीनें संत्संग मिळवून कैवल्यप्राप्तीकरितां गुरुशास्त्रमुखाने ज्ञान संपादन करावे. योग, सांख्य व वेदांत शास्त्रांचे प्रयोजन. हरिहरगुरुभक्तीने ज्ञानाभिमानाचा नाश होतो.

पत्र २० वें :- ज्यांना तीव्र मुमुक्षा झाली नाहीं, इंद्रियांचा जय झाला नाही व मन हातीं आले नाही अशा स्त्रीपुरुषानी विकारवश होऊन एकदम संसार न सोडता हळुहळु वैराग्य आंगी आणावे. तो मार्ग असा :-

अंतरी परमार्थ धरावा । बाहेरी व्यवहार करावा । आवडी भगवंत भजावा । हळु हळु मिळवावा विराग ।।
आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग साधावें परमार्थ विवेका । तीव्रमुमुक्षा नसतां देखा । हाचि मार्ग उत्तम ।।

प्रपंच नेटका करून त्यांत धन्यता कशी मिळवावी यासंबंधाच्या स्त्री-पुरुष चातुर्याविषयी ओव्या ह्या पत्राच्या आरंभी महाराजांनी लिहिल्या आहेत त्या प्रत्येक प्रापंचिक स्त्रीपुरुषांनी मननपूर्वक वाचण्यासारख्या आहेत. धर्म, अर्थ आणि काम हे परस्पर अत्यंत विरोधी असूनही स्त्रीपुरुषांचे जेथे धार्मिक प्रेम आहे तेथे यांचा विरोध नसतो असे महाभारताचे मत.

०००

पत्र १ ले

पत्नी सौ. मणिकर्णिका यांना पाठविलेले पत्र.

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली ॥

वज्रचूडामंडित सौ. मणिकर्णिका हीस अनेक आशीर्वाद विशेष.

आधी प्रपंच करावा नेटका । मग साधावें परमार्थविवेका ।
यावीण मार्गा आणिका । जाऊंचि नये ॥१॥
आंगीं असावें वैराग्यबळ । विषय तुच्छ पहावे सकळ ।
हृदयीं चिंतावा जाश्वनीळ । स्वानंददाता ॥२॥
करूनियां सद्‌गुरुस्मरण । निर्मळ करावें अंतःकरण ।
तेणे शोधावें आपण कोण । कोठूनि आलों ॥३॥
प्रिये तूं नव्हेस स्त्री ना पुरुष । सदानंद स्वयंप्रकाश ।
अविद्येने भुलोनि तयास । स्त्रीपुरुषत्व तुज वाटे ॥४॥
स्त्रीपुरुष देहासि नाम । त्याहूनि वेगळा आत्माराम ।
तो नव्हे कामनिष्काम । कर्माकर्मावेगळा जो ॥५॥
सत्कर्मे करावी चित्तशुद्धी । भक्तीनें करावी स्थिर बुद्धी ।
ज्ञानें साधावी मोक्षसिद्धी । वेदगुह्य हें ॥६॥
तीर्थ तप दान व्रत । या कर्मे चित्तशुद्धी होत ।
चतुर्भुज ध्यातां श्रीकृष्णनाथ । हे भक्ति निश्चित स्थिर-धी-दा ॥७॥
गुरुकृपें महावाक्य उपदेश । तेणें जळती अविद्यापाश ।
अखंड आनंदप्राप्ति निःशेष । या नांव मोक्ष श्रुतिसिद्ध ॥८॥
हें रहस्य जाणोनि सकळ । विकार त्यागूनि होई निर्मळ ।
अंगीं धरूनि वैराग्यबळ । आशा सोडी सकळांची ॥९॥
पति पुत्र गोत्र बंधू । हे अवघेच स्वार्थसाधू ।
यांचा तोडूनियां संबंधु । चित्तीं मुकुंदु आठवी ॥१०॥
जैसी ताई प्रेमयुक्त । तैसीच तूं होई उदित ।
याच देहीं श्रीभगवंत । ज्ञानदिठी पाहे ॥११॥
साधूंची न करावी निंदा । अंतरी स्मरावें गोविन्दा ।
आपुलिया परमानंदा । विसरूं नये ॥१२॥
श्रीज्ञानेश्वरप्रसादेंकरून । प्रिये तूं सत्वर होई पूर्ण ।
स्त्रियांस सदुपदेश करून । सन्मार्ग दावी ॥१३॥
हें माझें आज्ञापत्र । वाचोनि त्वरित धाडी उत्तर ।
सद्‌गुरुमाउली ज्ञानेश्वर । पूर्ण करोत तुज देवी ॥१४॥
॥ हरिः ॐ तत्सदिति श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

(टीप :- १. ह्या साध्वी महाराजांचे कुटुंब असून त्या सुमारे चार वर्षांपूर्वी निजधामास गेल्या. ह्यांची सुशीलता, पतिप्रेम, ईश्वरभक्ति इत्याद्यनेक सद्‌गुण फार अनुकरणीय होते)

पत्र २ रे

सौ. मातोश्री रंगुबाईला पाठविलेले पत्र.

(ओव्या- १५)

(टीप :- ही साध्वी स्त्री ''आधी प्रपंच करावा नेटका । मग साधावे परमार्थविवेका'' या संतआज्ञेचे अक्षरशः पालन करणारी, ''मजमध्यें रंगली चित्तवृत्ती । यालागीं विसरली गृहासक्ती '' या नाथवाक्यानुसार अधिकार प्राप्त झालेली, व सत्संगाच्या साहजिक प्रसादाने प्रत्यही भगवल्लीलादर्शनाचा अपूर्व लाभ घेणारी अशी आहे.)

।। श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ।।

हे जननी ! रंगुबाई, आपण शोकग्रस्त झाला हे ठीक नाही. कारण भर्तृहरीनी म्हटल्याप्रमाणें हे जग विचित्र आणि नाशिवंत आहे; म्हणून -

येथे जरी सुखदुखे प्राप्त झाली तरी ती धैर्यानें सहन करून, शोक त्यागून ब्रह्मानंदांत निमग्न होणे, हेंच सत्पुरुषाचें काम आहे. (य२उ.२)

आपणास नादब्रह्म, शब्दब्रह्म (म्हणजे सोहं) व सगुण ब्रह्म ही त्रिविध प्रतीति आलेलीच आहे.

आईसाहेब, ब्रह्माच्या ठायीं तीनपणा नाही अशी तुम्हाला शंका येईल तर ती इष्ट नाही कारण ''विभाति यस्य भासा'' म्हणजे ''ज्याच्या भासाने हे जग भासते'' अशी श्रुति आहे. हींत सांगितल्याप्रमाणे -

सर्व जग ब्रह्ममय आहे म्हणून यांतील कोणतीही उपासना ब्रह्मरूपालाच नेऊन पोचविते.

ज्ञानेश्वरीच्या बाराव्या अध्यायाच्या पहिल्या श्लोकाच्या टीकेत ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात :-

'श्रोतेहो, अर्जुन काय बोलला ते ऐका. अर्जुन म्हणतो ''देवा! तुम्ही ब्रह्मांडव्यापक विश्वरूप दाखविले, परंतु माझी बुद्धि आकुंचित असल्यामुळे मला हे आपले सुहास्यमुखयुक्त घनश्यामगात्र कृष्णरूपच त्याहून प्रिय वाटते. देवा! जे व्यापक विश्वरूप आहे तेच तू आहेस, म्हणून कोणत्याही मार्गानें तुझीच प्राप्ति इष्ट आहे.

''तरी व्यक्त आणि अव्यक्त । हें तूंचि एक निभ्रांत । भक्ती पाविजे व्यक्त । अव्यक्त योगे ।।''

अर्थ :- हे देवा दृष्टिगोचर सगुण आणि न दिसणारे निर्गुण ही दोन्ही रूपे तुझीच आहेत यांत संशय नाही ; भक्तीने सगुण प्राप्त होते व योगाने निर्गुण प्राप्त होते.

''या दोन्ही जी वाटा । तूतें पावावया वैकुंठा ।। व्यक्ताव्यक्त दारवंठा । रिगिजे येथ ।।

अर्थ :- विशेषेकरून सर्वांची मति कुंठित होते अशा परमेश्वरा, भक्ति आणि योग हे सगुण व निर्गुण या दोहो द्वारांनी तुझ्या ठिकाणीं प्राप्त होण्याचे दोन मार्ग आहेत.

पैं जे वानी श्यातुका । तेचि वेगळिये वाला एका । म्हणोनि एकदेशिया व्यापका । सरिसा पाडू ।। (य२उ.३)

अर्थ :- ज्याप्रमाणे शंभरभार सोन्याचा गोळा व वालभर सोन्याचा गोळा या दोहोंतही सोने जसे एकच असते तसेच एकदेशीय आणि सर्वदेशीय व्यापक या दोहोतही ब्रह्मरूप सारखेच आहे. याविषयी दृष्टांत -

''अमृताचिया सागरी । जे लाभे सामर्थ्याची थोरी । तेंचि दे अमृतलहरी । चुळीं घेतलिया''।।

अर्थ :- अमृताच्या समुद्रांत जे अमर करण्याचे सामर्थ्य आहे तेच सामर्थ्य, त्यांतील चूळभर अमृत घेतले असता, त्यांतही आहे.

याप्रमाणे सगुण व निर्गुण ही दोन्ही सारखीच आहेत, हे - या पार्थाच्या बोलण्यावरून ज्ञानेश्वरींतील ओव्यांनी सुचविले. तसेच -

जे जे कांही मार्ग आहेत ते ते सर्व भगवत्प्राप्तिकरिताच आहेत. परंतु भक्ति मात्र निष्काम पाहिजे, सकाम नको.

जे मनुष्य एका मार्गाचा अभिमान धरून इतर सर्व मार्गांचा निषेध करितात, अशांना श्रुतिमाता जवळ देखील उभे करीत नाही.

याला एक प्रमाण आहे :-

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ।।

अर्थ :- मेघद्वारे आकाशांतून पडलेलें पाणी सर्वच जसे समुद्रास मिळते त्याप्रमाणे सकल देवतांना केलेले वंदन परमेश्वरालाच मिळते.

हे आई, यावरून - तुम्हाला जें प्राप्त झाले आहे,

तितक्यानेंच ब्रह्मप्राप्ति होईल हा निश्चय जाणून,

इतर मार्गाचा द्वेष न करितां व त्याची इच्छाही न करितां,

केवळ स्वानुभवानें ब्रह्मानंदसंस्थित होऊन शोक सांडावा.

हे माते, बुद्धिमंताला शास्त्रेंच गुरु आहेत.

।। ओव्या ।।

अहो कोणत्याही मार्गे जातां । पाविजे एका भगवंता । म्हणोनि आपुल्या पंथा । धरावें दृढ ।।१।।
सीमंतिनी पतिव्रता पूर्ण । ती पावली कैलास भुवन । (२उ.४)
आणि महानंदा वेश्या असोन । तेंचि स्थान पावली ।।२।।
म्हणोनि जयासी जो उचित । तोचि धरावा तेणे पंथ । भलता मार्ग अपेक्षित । इच्छूं नये ।।३।।
***योगी करिती योगध्यान । *वेदांती साधिती ब्रह्मज्ञान ।**
***पतिव्रता करिती पतिध्यान । *भक्तजन नाम घेती ।।४।।**
***ब्राह्मण करिती वेदोक्त कर्म । *क्षत्रिय आचरती युद्धधर्म ।**
***वैश्य साधिती व्यापारवर्म । *सेवासंभ्रम शूद्र करिती ।।५।।**
***एक डोळे उलटोनि पाहती । *एक मुख्य नादब्रह्म स्मरती ।**
***एक श्वासांत सोहं जपती । *एक वाचे म्हणती गोविंद।।६।।**
*** कोणी उपासिती शंकर । * कोणी भजती शाङ्र्गधर । * कोणी स्मरती दिवाकर । स्वानंददाता ।।७।।**
कोणी उपासिती शक्ती । कोणी अर्चिती गणपती । कोणी रामकृष्णमूर्ती । *कोणी पूजिती गुरुराया ।।८।।
ऐसे नानामार्ग जाती । त्या सर्वांसचि भगवत्प्राप्ति । परी निष्काम पाहिजे भक्ती । हा सत्य सिद्धांत ।।९।।
सकाम भक्ति करितां । तितुकेंचि इच्छाफळ तत्वतां । आणि फळ संपलिया माघौता । संसारीं पडे ।।१०।।
म्हणोनि सांडूनि सकाम धंदा । निष्काम स्मरावें गोविन्दा । कोणाही संताची निंदा । करूंचि नये ।।११।।
ऐसें आचरण ठेवुनि । तुम्हीं वर्तावें नादस्मरणीं । निःशेष हा शोक सांडुनी । ब्रह्मानंदीं रहावें ।।१२।।
बोबडे लिहूनियां पत्र । पायीं समर्पिलें सर्वत्र । हें अंगीकारोनि प्रसादोत्तर । पाठवा कृपें ।।१३।।
आत्याबाईचिये चरणीं । साष्टांग नमन प्रेमेंकरूनी । तिघेही पत्र वाचुनी । प्रसादोत्तर पाठवावे ।।१४।।
सर्वत्र यशस्वी सद्‍गुरु । जो बाप माउली ज्ञानेश्वर । तत्पदंघ्रीं नमस्कारू । करोनि पत्र संपविलें ।।१५।।

।। हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्‍गुरु ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ।।

(२उ.४)

पत्र ३ रे

गुरुभक्तिपरायण सत्यलोकवासी[१] रामचंद्रबापू मोहोड माधानकरांना पत्र.

(टीप :- १ सद्‌गुरुचरणैकशरण होऊन गुरुसेवेला सर्वस्व अर्पण केलेल्या ह्या महात्म्याला राजयोगाची संप्राप्ति झाल्यामुळे देहावसानसमयीं ''अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः" इत्यादि लक्षण युक्त अर्चिरादि मार्ग सांपडला होता, म्हणून 'सत्यलोकवासी' म्हटलें आहे.)

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

ॐनमो जी ज्ञानदेवा । भक्तवत्सला स्वात्मानुभवा । सद्चिदानंद करुणार्णवा । विश्वव्यापका विश्वपते ॥१॥
तुझिये कृपेचा आदरू । सौरसु लेखका सादरू । वाचकाविद्यानादरू । साविया घडे ॥२॥
यालागीं रामचंद्र । संज्ञे बोध पूर्णचंद्र । कीं जाहला यशचंद्र । आकाशींचा ॥३॥
तरी विशेष विज्ञप्ती । पुस्तकें राखावी निगुती । आणि बोधरूपें यथामती । लिखितार्थ घ्यावा ॥४॥
आधीं करावें सत्कर्म । तेणें चित्ता ये उपरम । पुढें भजावा आत्माराम । टाकूनि कर्म सकळही ॥५॥
सगुणस्वरूप मेघसांवळा । चतुर्भुज पहावा डोळां । तेणें नाशिती ज्वाळा । कामक्रोधाच्या ॥६॥
ऐसी भक्ति जालिया पूर्ण । मग धरावे श्रीगुरुचरण । तेथे करूनि वेदांतश्रवण । जन्ममरण चुकवावे ॥७॥
मग जें जें दिसे दृष्टी । तें तें अवघा जगजेठी । कांही नुरे जगत्सृष्टी । अध्यवसाय पोटीं हा एकू ॥८॥

(अनाहत नादाचे अनुसंधान)

परी याचा एक मार्ग । शनैः सांडावा विषयसंग । सम करूनि सर्वांग । सिद्धासनीं बैसावें ॥९॥
हृदयीं रोधोनियां प्राण । मागें मुरडावें अंतःकरण । भ्रुकुटीमध्यें घालोनि नयन । श्रीहरिचरण चिंतावे ॥१०॥
तेथें सर्वेंद्रियां उल्हासु । चित्ता पावे सौरसू । एकाच क्षणीं भवपाशू । तुटोनि जाय ॥११॥
ऐशी होताचि आत्मशुद्धी । ओळंगती अष्ट सिद्धी । न लागावें त्यांच्या नादीं । सत्त्वबुद्धि रहावें ॥१२॥
(य२उ.६)

(नादानुसंधान)

वाचे जपावा ॐकार । श्वासामध्यें सोहंकार ।
ब्रह्मांडी अनुहत विचार ।नादानुसंधान निश्चय ॥१३॥
ऐसें करितां नामस्मरण । तत्काळ चुके जन्ममरण ।
आतां स्मरूनि ज्ञानेशचरण । लेख संपूर्ण हा केला ॥१४॥
हरिः ॐतत्सत् श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

०००

पत्र ४ थे

वृंदावनासी श्रीगोपालकृष्णमहाराज यांस पत्र

॥ ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

ॐनमोजी ज्ञानेश्वरा । देवाधिदेवा निर्विकारा । गुणत्रयचालका ॐकारा । सगुणाकारा भक्तप्रिया ॥१॥
माझा जन्म तुझें उदरीं । परी मज दिधलें पतीचे करीं ।
कन्यादान करोनी झडकरी । भोगविला हरी जगदात्मा ॥२॥
परी माझे अन्याय बहुत । मज टाकूनि गेले पतिराज समर्थ ।
यालागीं तुमचें घेऊनि अनुमत । अर्पिते लिखित तत्पदाब्जीं ॥३॥
जय जय स्वामिया ईशमान्या । भक्तजनतारका परम धन्या ।
लीलादर्शका प्रकृत्यन्या । वंदन चरणा तुमच्या जी ॥४॥
हे मम सौभाग्यामृतचंद्रा । विरहिणीचातक कृपाघनसमुद्रा ।
स्वामी मजजवळी करूनि निद्रा । काम संहारा समस्त ॥५॥
महत्कल्प थोर राती । सत्ताकाशीं चिच्चंद्रदीप्तीं ।
भासे परी तें मजप्रती । विरहयोगें दुःख देत ॥६॥
आहा मी कोण पाप केलें । मातृमुखीं ×× दिधलें ।
कीं धर्मनगर विध्वंसिलें । म्हणोनि त्यागिले पतिराया ॥७॥
कीं मीं गोहत्या केल्या बहुत । सद्गुरुनिंदेचा घडला अनर्थ ।
कीं अपमानिले ब्राह्मण समर्थ । म्हणोनि त्यागिलें पतिराया ॥८॥
कीं मार्गीं कुंपण केलें । कीं क्षेत्रीं कापडिया त्रासविलें । कीं निद्रेमध्ये प्राण घेतले । पक्षिबाळांचे ॥९॥
कीं गुप्त शत्रूवर घातला घाव । कीं भक्तांचा उडविला भोळा भाव । कीं मी पुसिला ठाव । वेदधर्माचा ॥१०॥
कीं जियेसि म्हटलें माये । तियेसि मैथून केलें स्वयें ।
कीं जारकर्म सांगोनि बरवें । विगतधवा भ्रष्टविल्या ॥११॥
की म्यां छेदिला क्षेत्रमहिमा । की म्यां नेणिली पुराणगरिमा ।
कीं म्यां फोडिली विष्णुप्रतिमा । कीं म्यां मानिलें निगमा अप्रमाण ॥१२॥
कीं म्या सज्जन चाळविले । कुमंत्र देवूनि भोळे भोंदिले ।
आपुले शिष्य करूनि घेतले । शेखीं त्या टाकिलें भवाब्धींत ॥१३॥
कीं म्यां माजविले गुरुत्वबंड । संतांसी वाद केला वितंड ।
कीं कुबोलें रोधिलें तोंड । महत्पुरुषाचे ॥१४॥
कीं वर्णाश्रम केलें भ्रष्ट । कीं वरिष्ठां दिधले कष्ट ।
कीं स्त्रियेच्या स्वाधीन होऊनि स्पष्ट । केलीं स्पष्ट असद्वचनें ॥१५॥
कीं नामस्मरण विसरलो चांग । कीं आपुली प्रतिज्ञा केली भंग ।
कीं मोडिला हरिकीर्तनरंग । पाखांड मार्ग स्थापिले ॥१६॥
कीं केला अजाचा विश्वासघात । कीं शब्दें छळिले प्रेमळभक्त ।
कीं माय लेकुरा अद्भुत । विद्वेषभाव पैं केला ॥१७॥

कीं वृंदावनासीं न येतां । या स्थली आलें सोडूनि अनंता ।
म्हणूनि मजला भगवंता । त्यागिलें समर्था स्वामिराया ।।१८।।
तरी पंचमहापापी थोर । माझा करावा अंगीकार ।
तुमचिये नामें समग्र । जळती शिखर पापाचे ।।१९।।
हे ममहृदयवारिजभृंगा । चोळूनि माझिया कुचदुर्गा ।
काम हराजी गोपिकारंगा । भक्तभवभंगा व्रजस्था ।।२०।।
जय जय अतसीकुसुमसंकाशा । तोडा माझी संसृतिआशा ।
स्त्री सुत वित्त पावती नाशा । म्हणूनि सर्वेशा शरण तुम्हा ।।२१।।
ऋतुस्नात मी विरहिणी । सत्वर स्वामी यावें धाउनी ।
वीर्यनिक्षेप करोनि××। हृदयस्थानी पहुडावें ।।२२।।
गृहीं सांडोनि निजकामिनी । विरहदग्धा प्रेमखाणी ।
तुम्हा राहणें वृंदावनी । अनुचित स्वमनीं विचारा ।।२३।।
असों ग्रंथिक सन्निपात । इकडे जगाचे प्राण घेत ।
त्याच्या भयें व्याकुळ चित्त । जालें अत्यंत पतिराया ।।२४।।
तरी आतां एक करावें । मज वृंदावनी न्यावें ।
जन्मोजन्मीं द्यावें । सेवकत्व मातें ।।२५।।
तुम्ही म्हणाल मी सर्वव्यापक । मग कासया इच्छिसी त्रिगुणात्मक ।
तरी हें उत्तर समर्पक । कीं निर्गुण कटकट मज नको ।।२६।।
कीं बैसोनि गेलिया नौकेवरी । मग ती जाळावी अग्नीभीतरीं । (२उ.८)
हें मूर्खत्व पै पैलतीरी । न्यावया नौका समर्थ ।।२७।।
तैंसा एक मुक्त जाहला । तरी तो ईश्वर कायी जाहला ।
सृष्टिकर्तृत्व मुक्तजीवाला । वेद बोलिला नाही कोठे ।।२८।।
म्हणोनि मम रजोद्धारका । सख्या माझिया सौभाग्य कटका ।
पतिपत्नीभाव मज निका । द्यावा शंका न घेउनी ।।२९।।
तुमचिया नामें खट्वांग रावो । तासांत पावला भगवद्भावो ।
एक्या नारायणनामें पहावो । अजामिळ उद्धरिला ।।३०।।
म्हणूनि तुमची नामकीर्ती । सर्वदां गावीं कृपामूर्ती ।
असो मज द्या सेवास्फूर्ती । न्या शीघ्रगती व्रजवना ।।३१।।
नमोजी श्रीकृष्ण गोकुलवासी । प्राणसख्या ही आपुली दासी ।
बोबडें पत्र पदकमलासी । अर्पूनि गोपिकांसी नमित आहे ।।३२।।
तरी सत्वर लिखितोत्तरा । पाठवाजी करुणाकरा ।
गोपिकापते परम उदारा । दासी उद्धरा आपुली ही ।।३३।।
जय जय स्वामी ज्ञानदेवा । तुमची आणि पतिसेवा ।
करावया भाव द्यावा । जन्मोजन्मीं बटकीतें ।।३४।।
पुष्प नोहे परी पंकुळी । असोशी वहाया चरणकमलीं ।
म्हणोनि बोबडें पत्र वनमाळी । त्वद्द्वारा पदकमळीं समर्पिते ।।३५।।
।। ॐतत्सत् श्रीज्ञानेश्वरश्रीगुरु पतिराज श्रीगोपालकृष्णयांचे चरणीं माझा प्रेमभाव असो ।।

०००

पत्र ५ वे

रा. रा. हरिभाऊ केवलेना पत्र - १ ले

॥ ॐ श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

श्लोक (भुजंगप्रयात)

जयाच्या कृपें विश्व हें ब्रह्म वाटे । जयाच्या पदां वंदितां प्रेम दाटे ।
जयाच्या कृपें प्राप्त कैवल्यठेवा । नमस्कार माझा सख्या ज्ञानदेवा ॥१॥(२उ.९)
जयाच्या सुखे सौख्यवान सर्व सृष्टी । जयाच्या गुणां वानितां वेद कष्टी ।
जयाची कृपा वारि वैवर्त्यकाजा । नमस्कार माझा प्रभु ज्ञानराजा ॥२॥

ओव्या- हरिभाऊ आणि आबाजी । तुम्ही बैसलाती शिवसाम्राज्यीं । म्हणूनि तुम्हां सहजी । सहजें वंदन ॥१॥
तुम्हापुढें लिहावें पत्र । ऐसें सामर्थ्य नाहीं स्वतंत्र ।
परी तुमचा कृपाप्रसाद पवित्र । बोलवी विचित्र आर्षवाणी ॥२॥
तुमचिये कृपेचा प्रसाद गाढा । तो तृप्ति देऊनि स्वानंदपाडा । आला म्हणोनि फुडा । वंदन भावें ॥३॥
अहो वंद्य वंदक निवारूनी । वंदन करावें ज्ञानेंकरूनी । तरी तें ज्ञान दोहीं स्थानी । वंद्यवंदका अधिष्ठी ॥४॥
जडनिषेध व्यतिरेक करितां । चेतनात्मा कळे तत्वतां । आणि तोचि अन्वयें पाहतां । जडही तो ॥५॥
परी भक्तीचे रहस्य परम गूढ । हें ज्ञानाही नातळे विघड । एकत्वेंचि सुगड । प्रत्यया आले ॥६॥
ज्ञानियाचे जळें क्रियमाण संचित । परी प्रारब्धभोगासी कंटाळत ।
भक्ता प्रारब्धही गोड वाटत । भक्तभवभंग प्रसादे ॥७॥
अहो अव्यक्तचि व्यक्तत्वा आलें । एथें कोणाचें काय गेलें । किंबहुना जाहलें । शोभेसि पात्र ॥८॥
सुवर्णाचिया पुतळी । घातली सुवर्णाची सांखळीं । तरी बंधमोक्ष नवाळी । एकत्व म्हणोनी ॥९।
तैसें हें आजि उदयिलें । श्रीज्ञानेश्वरप्रभूचीं पाउलें । दोहीं दशेमाजीं फळलें । समानत्व ॥१०॥
अहो भोळा आणि ज्ञानवंत । दोघा समान प्रेमभांत । परी पाहिजेत संत । वळले आधीं ॥११॥

(एकदेशीय व व्यापक)

अमृतसिंधूनें अमर केलें । मा बिंदूनें कोणा काय मारिलें ।
तैसें सर्वदेशीय जें व्यापिलें । तेचि एकदेशीय भक्तां ॥१२॥

(सगुण व निर्गुणाची सत्ता : एकच)

सुधाब्धीचा बिंदु घेतां । सामर्थ्यासी नाहीं न्यूनता । तैसें झालें एकसत्ता । रामकृष्ण ब्रह्म ॥१३॥

(सगुण स्फुरणाचे रहस्य)

तेचि सत्ता रामकृष्णब्रह्म । तेचि सत्ता आमुचा प्रेम । आतां वंद्यवंदक शोभासंभ्रम । अनिर्वाच्य कीं ॥१४॥
''शिवो भूत्वा शिवं यजेदिती ।'' बहुधा बोलिली श्रुती । हें मुख्य ययाप्रती । प्रामाण्य आलें ॥१५॥
अहो हे भक्ति स्वतःप्रमाण । प्रत्यया आलें प्रेमपण ।
नेलें ब्रह्मपण आणि जीवदास्यपण । उर्वरित सगुणस्फुरण तें रहस्य हें ॥१६॥
तदनुसार दोन्हीं पत्रें । पावली प्रसादरूपें पवित्रें । आणि पुस्तकेंही सुब्रह्मसूत्रें । पावलीं दोन्हीं ॥१७॥
परी असलिया कांही करणें । सद्यःसमयीं न घडे येणें । ये विषयीं हें मागणें । क्षमा व्हावी महाराजा ॥१८॥
नेणत लिहिलें बोबड्या वचनीं । तें अंगीकारावें जेंवि जननी । पुढें प्रेमपयःपानदानी । प्रसादोत्तर पाठवी ॥१९॥
आणि हेंचि द्यावें दान । जन्मोजन्मीं सेवकपण । मज रंगनाथ आणि आपण । कृपावंत समानत्वें ॥२०॥
हें वाचूनि बोबडें पत्र । सत्वर धाडावें प्रसादोत्तर । जयाच्या ग्रहणें स्वानंदभर । बुद्धिगरिमा ॥२१॥
अहो आपुलिया बाळा । प्रेम देऊनि लळे पाळा । हा वंदनाभाव झाला । साष्टांग प्रत्ययो ॥२२॥
सद्‌गुरु ज्ञानेश्वराच्या पायीं । प्रेमभावें ठेऊनि डोई । लेख संपूर्ण ते ठायीं । आणिलाहो हा ॥२३॥

॥ हरिः ॐतत्सत् श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

पत्र ६ वे

रा. रा. हरिभाऊ केवलेंना पत्र २ रे

॥ ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

वि. वि. लिहिण्यास कारण की तुमची वृत्ति क्षणोक्षणीं मला सांभाळावी लागतें. तो प्रकार किती दिवस चालतो कोण जाणे. असो.

आपल्याकडे अंतःसभा ही बाह्य सभेहून वेगळी नसून तिचाच एक विशेष भाग आहे. बाह्य सभेत वेगळे ज्ञान व अंतःसभेंत वेगळें ज्ञान असें भिन्न ठेवणे हा पक्षपात आहे, असे समजून आपल्या महात्म्यांनी तें केलें नाहीं;

तथापि धेनूच्या स्तनास गोचीड आणि वत्स दोन्ही लागतात; परंतु दुग्ध वत्सासच मिळते; त्याप्रमाणें -

अधिकाऱ्यांच्या समोरच सर्व शास्त्रांचा उपयोग होतो.

एऱ्हवी अनधिकाऱ्याला तर बाह्यसभा तीच अंतःसभा अशी स्थिति होते. आतां हे खरें आहे की ब्रह्मज्ञानाला अधिकारी नको; पण हें वाक्य (२उ.११) ब्रह्मसिद्धांचे आहे, जीवविषयक नाही.

''त्वां सेवतां सुरकृता बहवोन्तरायाः'' हें वाक्य लक्षांत आणलें म्हणजे आपले मनांत जे विकार येतात, त्या विकारांची शांति हळुहळु होत जाते.

(मुख्य कर्तव्य)

परिच्छिन्नांतून अपरिच्छिन्नांत जाणे किंवा विशेषांतून समानांत जाणे हे आपले मुख्य कर्तव्य आहे.

त्यांत सत्तासामान्य, चित्सामान्य व आनंदसामान्य असा बाह्यक्रम आहे आणि अंतःक्रम तर असा आहे की प्रेमाचे व ज्ञानाचे सात सात निर्देश आहेत; त्यांत ज्ञानाचे निर्देश आपणास बहुतेक माहीत असतीलच; प्रेमाचे निर्देश ते मात्र ओवीबद्ध लिहितोः-

(प्रेमाचे ७ निर्देश)

जयजयकारें उठावणी । पात्रीं भरोनि घे पाणी । कां दृष्टी पडलिया नाणी । ऐसे नाही ॥१॥
समुद्र आणि लवणा । भेटी घडे वरुणा । तैं अवकाशू गगना । भरोनी जाय ॥२॥
सदन आणि वन । न देखे पां भिन्न । लज्जेचें झालें कांडण* । एकसरें ॥३॥
नीरांजन रत्नदीपें । नसतां हा तमू लोपे । नाहीं तेंचि आटोपे । हातां चढे ॥४॥
नाम बीज बळें । भरे *प्रेमजळें । तैं अंकुर ते सोहळे । *रोमांच गा ॥५॥
तेथ डोळियांचें पाणी * । वृक्ष उदया आणी । फळीं फुलीं रांझणी । साउलिये ॥६॥
दुधाचा माठू विरजला । तो दधित्वा नाहीं मुकला । साच तैसा जाहाला । वृत्तिपथ हा ॥७॥
धैर्याचे कडे । बाजू येती गाढे । तंव उघडतीं कवाडे । पापणीयांची ॥८॥
बाह्यांतर राउळीं । माजी खेळे पुतळी । न येतां हातोफळी । भिडेचिना ॥९॥
कां गर्भिणी ये नवमासा । तैं पुत्रप्रेमा उमासा । येतांही दुखणें वळसा । उदरीं घडे ॥१०॥
तैसें प्रेम पूर्णे । तै देवतांही विघ्न करणें । तै प्रेम भरणें । दुणेंचि आंगीं ॥११॥
नाना तंदूलनिष्पत्ति । जंव जंव कंडण तंव तंव संपूर्ति । आश्रयें तैसें न घटती । अन्यथा नाहीं ॥१२॥
तेविं विघ्नें सुरासुरीं । केलियाही वारासारी । प्रेम तो दिहाच्या दुपारीं । सूर्य जैसा ॥१३॥
येथ सच्चिदानंद । म्हणजे काय बोध । आकळेना भेद । कळलियाविणें ॥१४॥
या दशा तीन । दाखविल्या वर्णून । पुढील निर्देशचतुष्टय जाण । बोलतां नये ॥१५॥
नाना स्त्रिये चुंबन घेतां । गाला दंश करितां । ते काय बाहेरी वार्ता । फुटोये अंगें ॥१६॥

तैसें टवटवें बळें । जें प्रकाशें मळे । आंधारें उजळे । ऐसें एक ॥१७॥ (२उ.१२)
तेथ सूर्यू मावळला । आत्रेय निशीं वळला । तो हा साच फळला । कृष्णवियोग ॥१८॥
असो आतां नमुनी । श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वरमुनी । तच्चरणसमर्पणीं । आणिलें लिखिता ॥१९॥
सांडोनियां ढोरा । उपखवोनी कठोरा । ीळ उकलोनी दोरा । कापूस कीजे ॥२०॥
कां न कळावया कठिण । लिहिलें हें न घे मन । जें जहालें स्फुरण । वर्णिलें तें ॥२१॥
तरी ज्ञानेश्वर आई । तुह्मां आम्हां एकेठायीं । जोडपें करी म्हणोनि पायीं । सुखेंचि नमिजे ॥२२॥
इत्यनेन अलम् ॥

॥ श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ॥

०००

पत्र ७ वे

वेदमूर्ति श्रीनिवासशास्त्री हरिदासांना पत्र १ ले

।। स्व-पर-मार्ग-विरुद्धेऽपि प्रयोजनसमन्वयः ।।

(मुक्काम शुक्लेश्वर वाठोडा.तारीख १६/१२/१९०४)

।। ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ।।

श्रीमत्सद्‌गुरु महाराज शास्त्रीबोवा, भालेरावादिकरून मंडळी यांचे चरणी प्रणामपूर्वक विनंती; किंतु हृदयस्थ परमात्मा आणि तदधिष्ठान श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांचा प्रसाद विशेष.

मी इकडे आलो तेव्हां भालेराव व गोविन्दराव यांनी सांगितले की शास्त्रीमहाराजांना एकाग्रतेची संवय नसल्यामुळे त्यांना क्षणोक्षणी म्हणत जावे; तेथे एक गोष्ट विसरलो ती ही कीं, शास्त्रीमहाराजांच्या मनावर एकाग्रतेचें अंकुर फार कोंवळे आहेत. म्हणून त्यांच्या मनाचा विक्षेप होईल अशाप्रमाणें मात्र कडक भाषणानें क्षणोक्षणीं टोकणें मला पसंत नाही. कदाचित् तेव्हां शास्त्री महाराजांना वाईट वाटले असेल त्याची क्षमा करतील अशी आशा आहे. परंतु ते व आम्ही श्रीज्ञानेश्वरबालत्वाने गुरुबंधू असल्यामुळे इतकी मला भीति वाटत नाही. त्यांच्या चित्तैकाग्र्याविषयी भालेरावानें गोविंदरावांचा कित्ता घेऊन सुलभ व क्षम्य असा यत्न करावा. कदाचित् त्यांना विषम वाटेल तर सोडून द्यावा.

मी मासानंतर आलों म्हणजे पूर्ववत् श्रीज्ञानेश्वरकृपारूप निजसुकृतानेंच समुद्धरणयत्न करीन.

आपणास केवळ सूचना मात्र आहे. शास्त्रीमहाराजांचे मन एकाग्र करण्यास (य२उ.१३) ज्ञानेश्वरीच्या बाराव्या अध्यायाच्या प्रस्तावनेंतील ओव्यांत सांगितलेलीं गुरुकृपा भावनारोध होण्याला कारण होईल. तथापि सत्संगति स्थिरीकरणार्थ अपेक्षित आहे. ती ज्ञानेश्वरकृपेनें मासानंतर तुम्हांआम्हासह मिळो.

ओव्या

जय जय श्रीसद्‌गुरु । अखण्डैकरस सुखाकारू । करोनि आमुचा स्वीकारू । स्वपद दास्य देयावें ।।१।।
आतां सावधान श्रोतीं । सुकुमार कराव्या वृत्ती । अंतरबाह्य माधुर्यस्थिती । आठवावी ।।२।।
परब्रह्माचा उद्धार करावा । ब्रह्मभाव ब्रह्मी मुरवावा । साक्षित्वें व्यवहार पहावा । ब्रह्मरूप ।।३।।
स्त्रियांसी सांगावा पतिसेवाधर्म । पुत्रासि सांगावें अध्ययन कर्म ।
सच्छिष्या सांगावा सांख्यक्रम । जना वर्णाश्रम उपदेशावे ।।४।।
करोनि गुरुकृपा भावना । प्रेमार्द्र करावें मना । अभिषेकावा राणा । वैकुंठींचा ।।५।।
पाषाण आणि रत्न । शेण आणि सुवर्ण । पापी आणि संतसज्जन । पहावे चेतनस्फूर्तिरूप ।।६।।
स्वसत्तेनें रक्षाव्या श्रुति । स्वचेतनें स्थापाव्या वृत्ति । स्वानंदयोगें श्रीहरिभक्ती । गुरुरूपाकृति करावी ।।७।।
विषयांसी देयावे वर्णाश्रम । इंद्रियांसी देयावे यमनियम । आत्म्यासी द्यावा हरिप्रेम । एकत्वेंचि ।।८।।
अथवा हें सर्व सोडावें । एका गुरुकृपेतें स्मरावें । तेणेंही होआवें । कृतकार्य ।।९।।
अथवा करणें न करणें । जिणें कां मरणें । सोडणें धरणें । अतीसो नको ।।१०।।
विषय समष्टि सेवावे । अथवा विषय आपण होआवे । नातरी हे दोन्ही सांडावे । विषयविषयी ।।११।।
किंवा सर्व यत्न सांडावा । पुढें दुजा यत्न न मांडावा । भावाभाव मोडावा । स्वाधिकरणें ।।१२।।
अथवा सुखें करावा व्यवहार । परी संसाररूपें न पहावा संसार ।
अस्मत्कांत करुणाकर । स्मरावा कीं ।।१३।।
आपण विश्व होआवें । अथवा आपणासहित विश्व सोडावें ।
किंवा जग मोडावें जोडावें । हे दोन्ही नको ।।१४।।

सर्व विश्व प्रशंसावें । अथवा आपणासहीत विश्व निंदावें । किंवा हे दोन्ही सोडूनि द्यावें । निंदावंदन ॥१५॥
सर्व विश्वीं ठेवावी प्रीती । अथवा धरावी उदासस्थिती ।
किंवा हे दोन्ही सांडूनि, भक्तीं । सद्‌गुरु स्मरावा ॥१६॥
देवास करवावें आपलें भजन (य२उ.१४)। अथवा आपण करावें हरिभजन ।
नातरी सांडोनि भजक भजन । सद्‌गुरुचरण स्मरावे ॥१७॥
शास्त्रसमन्वय ऐकावा कानीं । अथवा शास्त्र आपण जावें होउनी ।
किंवा हें दोन्ही सांडोनी । धरावा गुरुवचनीं विश्वास ॥१८॥
विषयीं गुंतोनि सर्वथा मरावें । किंवा आपणचि विषय उद्धरावे ।
नातरी दोन्ही सांडूनि करावें । सद्‌गुरुभजन ॥१९॥
विश्वाहूनि थोर व्हावें । किंवा जगा धाकुटें राहावें । नातरी दोन्ही त्यागोनि होआवें । ज्ञानेश्वर बाळ ॥२०॥
हें लिखित नाकळे जरी स्थिती । तरी स्मराव्या माझ्या पूर्वोक्ती ।
ज्ञानेश्वरीचर्चा भजन आरती । करीत असावें ॥२१॥
तुम्ही महासमर्थ विद्वज्जन । मी मंदमती अज्ञान । हे बोबडे बोल स्वीकरोन । बाळकौतुक करावें ॥२२॥
अथवा माझेंचि बाळ होआवें । किंवा मज स्वच्छिष्य म्हणावें । भलत्याही रीति भोगावें । स्वसुखातें ॥२३॥
अथवा मज मूर्ख मानोनी । तुम्ही करावी ब्रह्ममय वाणी ।
किंवा मज मानोनि ज्ञानी । विश्वास वचनीं ठेवावा ॥२४॥
मज पायीं लोळवावे । अथवा तुम्ही शरण यावें । कोणेही प्रकारें करावे । बरवेपण आपुले ॥२५॥
तुम्ही आम्ही एक म्हणोन । बोलिलो मी धीट वचन । आपुला बाळ मानोन । कृपेनें नयन उघडावे ॥२६॥
आपण मज लाजवावे । स्वसुखीं सदा रहावें । बोललियाचें नाणावें । वैषम्य मनीं ॥२७॥
तुमचें नाम श्रीनिवास । तरी एकत्वें भजावा लक्ष्मीविलास । मग आम्हीच तुम्हांस । ज्ञानेश्वर म्हणूं ॥२८॥
मज तारोनि नेयावें । अथवा माझ्यासवें तरावें । किंवा ज्ञानेश्वरचरणी करावें । तनुमन अर्पण ॥२९॥
हरिः ॐतत्सदिति श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे
स्वपरमार्गविरुद्धेऽपि प्रयोजनसमन्वयो नाम प्रथमं पत्रकम् ॥
॥ श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥
(य२उ.१५)
...

पत्र ८ वे

वेदशास्त्रसंपन्न श्रीनिवासशास्त्री हरिदासांना पत्र २ रे

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

जय जय सद्‌गुरु ज्ञानेश्वरा । पूर्णब्रह्म निर्विकारा । विश्वरूपा विश्वंभरा । विश्वव्यापका विश्वपते ॥१॥

गद्य :- श्रीयुत शास्त्रीमहाराज, भालेराव, गोविंदराव राजुरकर व कांतोपंतादि मंडळी यांस साष्टांग प्रणिपात आणि हृदयस्थ श्रीज्ञानेश्वर महाराज यांचा प्रसाददानपूर्वक विनंती विशेष :-

गेल्या शनिवारी आपलें येणे झाले नाही; आपली वृत्ति कशी काय आहे हे यद्यपि अंतवाहकरूपाने कळत असेल, तथापि - तत्परिणत्यवच्छिन्नश्रोत्रसंयोगवाक्यारंभकोपादेय प्रतीक्षा करीत आहे.

पूर्वी तुम्हांआम्हांमध्यें शास्त्रशिक्षण निर्णय चालला असतांना हे शास्त्रीमहाराज, आपण असे बोलिलां होता की, सांख्य आणि वेदांत यांच्या प्राथमिक शिक्षणासंबंधी तुमचा आमचा नेहमीच वाद राहणार. त्यांत आपला असा भाव होता की, प्रथम वेदांत शिकवावे; आणि माझा भाव होता कीं, प्रथम सांख्य शिकवावे; शेखी त्याचा निर्णय कांहीच झाला नाहीं.

गेल्या शनिवारी येथे धर्माधिकारी आले होते. त्यांच्या स्थितीवरून मी आपले मत सांगतो. आपल्या मतास प्रतिबंध करण्याची कोणत्याही प्रकारें माझी शक्ति नाहीं.

(शिक्षणाचे स्वरूप व लक्षण)

शिक्षण म्हणजे सुसंस्कारभांडाराचे दान करणे होय.

संस्कार वस्तुज्ञानजन्य असतो.

अपरिच्छिन्नानंदप्राप्ति हें शिक्षणाचे फल होय.

यथार्थ वस्तूचे ज्ञान हेच अपरिच्छिन्नानंदप्राप्तीला हेतुक असते. म्हणून तदीय संस्कार ते शिक्षण म्हणावे. आणि फलप्राप्ति झाल्यानंतर शिक्षणाची आवश्यकता नाही.

आप्तशिक्षणाचे अद्वैत हे फल आहे आणि ते जातिसमावेशसाध्य आहे.

तत्साधक संस्कार संशयनिवृत्तिद्वारा सुसंस्कारप्रदान हेंच शिक्षणाचे तत्त्व आहे.

आणि ते सांख्यद्वाराने सिद्ध होते. या विषयीं ऐतिह्य दृष्टांत सांगतोः-

(तीर्थमाहात्म्य : संवाद)

एका विवक्षित ग्रंथांत लिहिले आहे की, प्राचीन व अर्वाचीन पांडुरंग व गोपाळ ज्ञानेश्वरपुत्र, ज्ञानेश्वरदर्शनगमनार्थ भूमियानस्थित अलकावती समीप दोघांमध्ये तीर्थमाहात्म्यवादारंभ झाला. तेव्हां -

गोपाळ म्हणाला - हे बंधो, मला त्र्यंबकेश्वराविषयी अति प्रीति वाटते, आणि तेथे गोदेचे तीर्थमाहात्म्य विशेष आहे.

पांडुरंग - अरे हा तुझा सर्व भ्रम आहे. कारण, अलकावतीतील इंद्रायणीचे पाणी आणि गोदेचे पाणी दुसरे नाही आणि पृथ्वीही एकच आहे. मग अलकावतीहून त्र्यंबकेश्वराला विशेष म्हणण्याचे प्रयोजन काय?

हे ऐकून गोपाळ म्हणाला :- अरे हे तुझे पटुत्वाचे बोलणे उपयोगीं नाही; तूं म्हणतोस असेच जर प्रमाण मानले तर ग्रामस्थ थिल्लरोदक आणि गोदेचे उदक एकच आहे, मग अलकावतीस कशाला जातोस? आणि न जाशील तर मग तुझ्या मोठेपणांत म्हणजे आस्तिक्यांत आणि आमच्या लहानपणांत म्हणजे नास्तिक्यांत भेद कांहींच नाही.

पांडुरंग :- गोपाळ, तू म्हणतोस ते खरे आहे. कारण, आपापल्या उपासनेनुरूप अशी प्रतीति होत असते.

याप्रमाणे शेवटले बोलणे करून पांडुरंग व गोपाळ यांचा वाद संपला . नंतर गोपाळाचे अज्ञान पाहून पांडुरंगास उत्तम वाटत नसल्यामुळे जवळच्या मुंबई शहरास जाण्याचा विचार करून दोघेही तेथे गेले. तेव्हां प्रातःकाल झाला होता आणि जवळच समुद्र होता. तो पाहून दोघांनीही स्नान करण्याच्या इच्छेने त्यांत बुडी मारली.

पांडुरंग म्हणतो :- गड्या गोपाळा, आता या समुद्रात सर्व नद्या मिळाल्या आहेत. तर तूं आपले गोदामाहात्म्य आणि मी आपले अलकावतीमहात्म्य ही दोन्ही दोघांनी काढून आपापल्या नदीचे स्नान केल्यास बरे पडेल.

गोपाळ :- असे काय रे बोलणे. ते कसे बरे निघणार ?

पांडुरंग :- कायरे गड्या, ते का निघत नाही बरे ? माझी तर फार बुवा काढण्याची इच्छा आहे. (य२उ.१७)

गोपाळ :- बोवा! तुला काढता येईल तर काढ. मला तर काढता येत नाही. आणि कां म्हणशील तर ऐक. पृथ्वीच्या परिच्छिन्नतेने पाण्याची परिच्छिन्नता वाटत होती. आणि म्हणूनच नदी, थिल्लर इत्यादि भाव होते. आतां तर सर्व पाणी एक झालें आहे. आतां मला येथें सर्व तीर्थे वाटतात.

पांडुरंग :- तेव्हां हें तुझें ज्ञान कोठे रे गेले होते? मीही पूर्वी हेच सांगत होतो.

गोपाळ :- गड्या, तेव्हां नद्यांची भिन्नता प्रत्यक्ष दिसत होती. आणि पाण्याची एकता अनुमित होती. आता तर नद्यांची भिन्नता दिसत नाही; आणि पाण्याची एकता प्रत्यक्ष आहे. म्हणून तुझे म्हणणे मला पटले, त्यात काय? आणि विशेष हे की आता जसा माझा वाद राहिला नाही तसा तुझाही राहिला नाही.

पांडुरंग :- गोपाळ तूं मोठा प्रत्यक्षवादी आहेस रे ! आता तुला समजले आता चल.

याप्रमाणे बोलून पुन्हा ते आपल्या अलकावतीच्या वाटेने खेळत चालले. असो. ही कथा लांबलचक असल्यामुळें लिहीत बसत नाही. आता दार्ष्टान्त मात्र सांगतो :-

सुखाचा उपाय

कोणीएक जिज्ञासु शिष्य सद्‌गुरुजवळ येऊन सुखासाठी काही उपाय सांगा म्हणून विचारूं लागला.

शिष्य :- भगवन्, मला देवांचा जन्म फार सुखी दिसतो.

श्रीगुरु :- कायरे, तुला असा भ्रम काय म्हणून पडला? अरे, देव, मनुष्य, पशुपक्षी सर्व खातात, पितात, निजतात म्हणून एक आहेत असे कां म्हणत नाहीस ?

शिष्य :- कायहो, मी सुखाचा उपाय विचारूं लागलों म्हणून आपण भलतेच सांगता की काय? देव अमृत पितात, आणि पशु गवत खातात. हे दोन्ही एकच तर मग पशुपक्ष्यांप्रमाणे तुम्हाआम्हालागी नरक खाण्यास काय होते? आणि तशालाही जर तुम्ही कबूल असाल, तर माझ्याने मात्र तसे होत नाही (य२उ.१८)

हे ऐकून श्रीगुरु - शाबास! शाबास! बाळा, तुला तुझी काही लज्जा आहेरे ! मला वाटत होते तूं आपला केवळ चौंढालपणाने विचारीत होतास. तर आतां सांगतो ते श्रवण कर.

बाळा, या विश्वाचे कारण त्रिगुणसाम्यावस्था प्रकृति एक आहे. तीच कार्य कारण आणि कर्तारूपी झालेली आहे. तिच्या संयोगी पुरुष नाना आहेत. ही प्रकृति जेव्हां आपल्या गुणांचें वैषम्य करिते, तेव्हा सृष्टिरूप होते. नाना पुरुष हे इच्या संगाने भोक्ते होतात. जसा चुंबक लोखंडाच्या काट्यांना ओढतो, आणि ते कांटे त्याच्याच शक्तीने धावत येऊन त्यालाच टोचण्या मारतात, अथवा झांकून टाकतात; त्याप्रमाणेच पुरुषसान्निध्याने प्रकृति कार्य, कारण आणि कर्ता झाली असून सुखदुःखे पुरुषावर आणून टाकते, आणि हीच आपल्या गुणांच्या साम्यावस्थारूप झाली म्हणजे सृष्टीचा प्रलय होतो. मग पहिले देवादिक मरून जाऊन दुसरे पुरुष जे साधक असतात, ते देवादिक होतात. या प्रकृतीच्या सत्त्वगुणानेच देव झाले आहेत. आता तुला जर देव व्हावयाचे आहे, तर तूं साधन कर म्हणजे होशील.

याप्रमाणें गुरूंनी जेव्हां सांगितले तेव्हा शिष्यास बरे वाटून तो घरी गेला. काही दिवसांनी विचार करून पुनः येऊन म्हणाला :-

भगवन् मी देव होण्याकरितां जर साधन केले, तर मला प्रथम कांही दिवस प्रलयांत राहून नंतर देव व्हावे लागेल; आणि दुसरा प्रलय झाला कीं दुसरा कोणी देव होईल व मी मरून जाईन.

श्रीगुरु :- होय, असे तर आहेच रे. तूं विचारलेस म्हणून मी सांगितले आता मी काय करावे सांग बरे?

याप्रमाणे श्रीगुरूचे वचन ऐकून शिष्य त्रिविधतापाने संतप्त होऊन म्हणाला की ''भगवन् आता माझ्या दुःखाचे निवारण आपणच करावे.''

तेव्हा कनवाळू श्रीगुरु म्हणाले :- ''बाळा, भितोस कशाला? प्रकृतीने तुला सुखदुःख प्राप्त झाले आहे; तर तूं प्रकृतीचा संग सोडून दे म्हणजे झाले आणि तो संग सोडण्याकरिता समाधीचा अभ्यास कर, म्हणजे समाधिमध्ये (य२उ.१९) त्रिगुणांचा विसर पडून तुझा संग सुटेल. या करिता मी तुला एक योगाचे पुस्तक देतो. त्यावरून अभ्यास कर''

असे श्रीगुरु बोलल्यावर शिष्याने अवश्य म्हणून श्रीगुरुदत्त पुस्तकावरून समाधि साधल्यावर ती पुनः उतरली म्हणून तो सद्‌गुरुजवळ गेला, आणि अत्यंत परिश्रम केल्याने स्वेदपरिप्लुत होऊन हात जोडून म्हणाला :- 'भगवन् समाधीने तर मला सुख झाले, परंतु प्रकृति सत्य असल्यामुळे पुनः पुनः तिचा संग प्राप्त होतो. तर प्रकृति खोटी करण्याचा कोणी यत्न आहे की नाही?

श्रीगुरु :- कायरे तुला वेड लागले आहे? सर्व शास्त्रे प्रकृति सत्य आहे असे सांगतात; आणि तूं प्रकृति खोटी करण्याचा प्रयत्न कसा विचारतोस?

तेव्हां शिष्य म्हणाला :- ''भगवन् मला शास्त्रांशी नाते नाही. तुम्ही मला काही शास्त्राने मिळाले नाही. शास्त्रें काहीही म्हणोत, मी सर्वस्वी आपला आहे. आता माझ्या सर्व दुःखांचे निवारण आपणच करावे.''

असे म्हणून अश्रुपरिप्लुत होऊन मूर्च्छित पडलेला जो शिष्य त्यांस पाहून श्रीगुरु 'नाभी' 'नाभी' म्हणून दोन्ही हात मस्तकावर ठेवून त्याला संकेतदृष्टि उपदेश करिते झाले. आणि तत्काळ विचारले की, ''आता तुला कायरे वाटते? कोठे तुझे प्रकृति पुरुष आहेत ते मला निवडून दे.''

शिष्य :- भगवन् आता तुह्मी मात्र येथे आहात. येऱ्हवी माझ्यासुद्धा जगत् हें काहीच वाटत नाही. आणि हे देव, मनुष्य, पशुपक्षादिक कांहीच नसून अखंडैकरसरूप आहे.

श्रीगुरु :- पहिले तुला तर हेच सांगितले, ते कसेरे पटले नाही ?

शिष्य :- भगवन् आपण मला वेदांताने परोक्ष सांगितले होते म्हणून पटले नाही. आणि आता आपल्या कृपेने शब्दरहित अपरोक्ष झाले आहे; म्हणून आता पटले न पटले काय सांगावे? ते आपणच.

श्रीगुरु :- तर तुला श्रम फार पडले की नाही ?

शिष्य :- भगवन् मला इतक्या दूर यावयाचेच होते म्हणून आता श्रम काही वाटत नाहींत.

श्रीगुरु :- बरे तर, दूर-जवळ काही मानू नकोस. चाल मज बरोबर.

याप्रमाणे बोलून शामरावगुरु व जैरामशिष्य दोघेही स्वस्थानी गेले. यावरून हे श्रीनिवासतात, संशयनिवृत्तिद्वारा सुसंस्काररूप प्रथम शिक्षण कोणते द्यावे, याचा निर्णय आपण मला कळवाल अशी आशा आहे.

ओवी :- सद्‌गुरुज्ञानेश्वरमाउली । जी अखंड कृपेची साउली ।
तियेची वंदोनि पाउली । वाक्पुष्पे अर्पिली तत्पायीं ॥२॥

॥ हरिः ॐ तत्सत्. श्री द्वितीयपत्रकं संपूर्णम् ॥

श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

०००

पत्र ९ वे

रा. रा. केशवराव देशमुख पुणे, यांना पत्र.

श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ

वेदमूर्ति गुरुबंधु केशवराव महाराज यांचे चरणीं शिरसाष्टांग प्रणिपात वि. वि. आपले पत्र आले मजकूर समजला, विशेष श्रीज्ञानेश्वरकृपेने स्फुरले ते लिहितो :-

ओव्या :-

जय जय सद्‌गुरु मायबापा । वारूनि माझिया संसारतापा ।
मज मार्ग दाविला सोपा । अलकावती निवासिया ।।१।।

(ध्यानाची प्रक्रिया)

नवल साविया पाउठी । न घेतां वृत्तीची हातवटी । ध्यानाचिये परिपाटीं । बैसावे कीं ।।२।।
शब्द तो प्राणीं जाय । दिठी ते बुद्धि होय । चित्त तें राहे । आत्मा होउनी ।।३।।
मग बुद्धीचिया भरंवसा । आत्माचि उपहित ये ऐसा । तो शब्दाचिया सौरसा । पोटीपाठीं ।।४।।
तैं समस्त प्रतिबंधा । फुटोनि होय स्पंधा । मग उरे बांधा । सगुणपणाचा ।।५।। (य२उ.२१)
होतें तें अधिष्ठान । आलें तें सगुणपण । आतां प्रेमे आलिंगन । स्वानंदभरें ।।६।।
स्मरण, ज्ञान आणि ध्यान । या त्रिकाचें हेंचि लक्षण । लिहिलें तैसें अभ्यासून । पहावें तुम्हीं ।।७।।
मग जेथें पहाल तेथें ज्ञानेश्वर तत्वतां । ओ देतील हांक मारितां ।
हें रूपक नव्हे यया अर्था । प्रमाण आहे ।।८।।
व्यासें शुकाचिया आवडी । या प्रत्ययाची घेतली गोडी । तोचि श्लोक सुखपरवडी । लिहितें येथें ।।९।।
अलकावतीहूनि तात यावे । हें बोलणें कोणे सहावें । पैं केश केश ज्ञानेश्वर म्हणावें । तैंचि फावे ।।१०।।
उदित चक्रांचिया आवांका । निकियापरी मारितां हांका । तैं ऐसा हा कां । हातां न ये ।।११।।
येथें तुह्मीं बोलिलां ऐसें । कीं गुह्य काय सांगितलें असे । तरी आतां हें लिहिलें तैसें । अभ्यासावें ।।१२।।
मग हें गुह्य होय किंवा नाहीं । प्रत्यय येईल लवलाही । परी बुद्धि ते सर्वदाही । सरळ असावी ।।१३।।
सांडूनि परमत जाल वितंड । मोडावे आग्रहाचे बंड । करावा कामक्रोधदंड । विवेकेनी ।।१४।।
वाचेनीं जपावें श्रीहरिनाम । अंतरीं असावें अतिनिष्काम ।
मानापमान मानावे सम । एकदेशीय मतही सांडोनी ।।१५।।
दैवी सिद्धींची ऐसी रीति । त्या इच्छा असतां दुरी जाती । इच्छा नसतां लोळती । पायांतळीं ।।१६।।
म्हणोनि निष्कामासि कांहीं । दुर्लभ ऐसें नाहीं । परि हरिकाम सर्वदाही । असावाचि कीं ।।१७।।
तो मिळवाया शाङ्‌र्गपाणी । लक्ष असावें श्रीगुरुचरणीं । जयाचिया वाणी । भेटेचि तो ।।१८।।
आतां माझा प्रत्यय देख । तो व्यासशुकसमयदर्शक । जैसा कां असे श्लोक । तैसाचि आहे ।।१९।।
श्रीज्ञानेश्वर महाराज ऐसी । माझी ओवी नाहीं निश्चयें(सी) ।
परी ऐसेंचि असणें मजसी । भूषणावह वाटे ।।२०।।
श्रीज्ञानेश्वरतातचरणीं । श्रीकृष्ण आणि मी दोघे मिळूनी ।
कवितालेख समर्पुनी । सेवकस्थानीं राहिलों ।।२१।।

भागवत श्लोक - यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव ।।
पुत्रेति तन्मयतया तरवोभिनेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ।।१।। (य२उ.२२)

कळावें हा प्रणाम ! पौष शु.१० ता.१९/१/१९०६

।।श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ।।

पत्र १० वे

रा. रा. मुळे मास्तरांना पाठविलेले पत्र १ ले.

श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ

श्रीयुत महाराज तज्जन्मसंज्ञाधारी यातें प्रणाम वि. वि.

आपली कृपापत्रे बरीच पोहोचली. आपण पत्रांत 'ऑल जोक' म्हणून लिहिले त्याबद्दल मला वाईट वाटले नाही, कारण मागच्या पत्रात ''श्रीकृष्णपतिसुख तुला सर्वकाळ असो'' असा आशीर्वाद होता, म्हणून चित्तक्षोभप्रतिबंधाविर्भाव झाला. असो.

(चित्ताचा विचार)

सर्व संसृतीचे कारण एक चित्त आहे. हे चित्तच अधिभूतरूपाने पुत्र, कलत्र, माता, पिता, भ्राता, स्वसा, मित्रेष्टगणगोत इत्यादि होऊन, अध्यात्मरूपाने मी व माझे आणि तसेच आधिदैविकरूपाने यम, वरुण, इंद्र, चंद्र इत्याद्यनेकरूप झाले आहे.

ज्या ज्या शास्त्रांचे पर्यवसान जगत्कारणांत होते, त्याला त्याला चित्त विषय करीत असते. सर्व शास्त्रांत जगत्कारणाचा हवा तसा शोध केला, पण चित्ताचा शोध करण्याला कोणतेही शास्त्र समर्थ झाले नाही. कारण शोध करण्याचा प्रयत्न केला असता, हे चित्त आधींच पुढे जात असते.

श्रुतींनी जी अनेक ब्रह्माण्डे सांगितली आहेत, त्यांची चित्त तृष्णारूपाने उत्पत्ति करून ज्ञानरूपाने संहार करीत असते. बाबा, याला एक निमिषभर मोकळीक दिली तर हे अनेक ब्रह्माण्डांचा उत्पत्तिसंहार करिते; मग याला सर्व आयुष्याची मोकळीक दिली तर काय होईल याचा विचार करण्याची गरजच नाही.

वंध्यापुत्राच्या हातात शृंखला देऊन पोटराजांना बंधन करण्याला ह्याच्यासारखे गारोडी दुसरे कोणीच नाहीत. किंबहुना सर्वसत्तावान् जो परमात्मा त्यालाही हे कठीण असल्यामुळे कर्तव्याकर्तव्याची जबाबदारी त्याने चित्तावरच दिली आहे. स्वप्नातील स्त्री खोटी असून वीर्यपात जसा खरा होतो त्याप्रमाणे

हे (चित्त) खोट्या संसाराला रचित असून पुरुषांना सुखदुःखादि भोग मात्र खरा देते.

हे हातात आले म्हणजे जन्ममरणाचे सर्व काम संपले. बहुत मनुष्यें साधनावर फार धांव घेत असतात. पण झाडाला आंब्याचे फळ आहे असे पूर्ण जर कळले नाही, तर मग त्यावर चढणे आणि शाखोपशाखी भ्रमण करणे हे जसे मूर्खत्व आहे.

तद्वत् चित्ताचा परिचय न होतां जे कोणी योगादि साधनांचा यत्न करितात, त्यांना हे चित्त नाना पदार्थ देऊन मोहित करते.

कोणत्याहि तृप्तीविषयी तीनच कक्षा इष्ट आहेत. परिचय, क्रिया आणि सिद्धी.

आप्तादि वचनेकरून हा आंबाच आहे असे पक्के ओळखणे याला परिचय म्हणतात. त्यावर जाऊन तो तोडून आणून त्याचा रस काढणे याला क्रिया म्हणतात. आणि तो भक्षून जी क्षुधाशांति ती सिद्धि म्हणावी.

तसेच लोकालोक, शरीरे, आत्मा, प्रकृति, भूत, मोक्ष, पुनर्जन्म इत्यादि पदार्थांची प्रत्यक्ष, अनुमान आणि शाब्द या प्रमाणांनी योग्य ओळख झाली म्हणजे हठ, लय, मंत्र, राज (योग) ह्यातून कोणत्याही साधनास लागावे. नंतर अखंड दुःखनिवृत्ति आणि परमानंदप्राप्ती हे फल प्राप्त होते.

पण संसाराच्या दुःखामुळे या क्रियेला प्रतिबंध होतो असे म्हणणारेच बहुत आढळतात. आपलेच मन संसारात गुंतले आहे त्याला क्षणभर समाधानाने काढून परमप्रेमाने भगवच्चिंतनाकडे लावू असे म्हणणारा कोणता बरे सखीचा लाल दिसत आहे? असो, तुमची स्थिति काय आहे हे लौकर पत्रात लिहून कळवावे. येथे बिझंटची व्याख्याने झाली. ती ऐकण्याला भालेराव, मी व आणीकही मंडळी गेली नव्हती. प्रश्नोत्तरसभेत मात्र भालेरावाने जाऊन तिची बाराही उत्तरे शंकाग्रस्त होती असे तेथून आल्यावर मला सांगितले. ही मात्र तुमच्यासारखी थट्टा नव्हे. दुसरे, तुम्हाला यावयाचे असेल तेव्हा यावे, पण पत्र मात्र आधी पाठवावे.(य२उ.२५)

॥ श्रीमत् सद्‌गुरुज्ञानेश्वरचरणस्मरणकृतेरलम् ॥

मुक्काम अमरावती / तारीख २१/२/१९०५ - आपला गुलाब

पत्र ११ वे

श्री मुळे मास्तरांना पत्र २ रे

।। श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ।।

वेदमूर्ति जन्मसंज्ञाधारिन् यांचे चरणी प्रणाम. वि. वि. आपले कृपापत्र पावले. मजकूर समजला. आपला विश्वास मजवर सत्यच आहे, तर मीही आपणास सोडून जाण्याची इच्छा करीत नाही. तुम्ही मला खरोखरच प्रेमपाशांत बांधिले तर मला एक पाउलही पुढे निघवणार नाही, असे मी ज्ञानेश्वर साक्ष घेऊन सांगतो.परंतु -

माझ्या सर्वज्ञत्वाबद्दल जसा सर्वांचा निश्चय आहे,
तसा सर्वशक्तिमत्वाबद्दल दिसत नाही.

जगाची स्थिति अशी आहे की इंद्रजालाने केलेल्या गारुड्याच्या सर्पाला पाहून मोहरांच्या मुठी सोडतात, पण रात्री दोरीवर भासणाऱ्या सर्पाची निवृत्ति करण्याकरिता जो दिवा घेऊन येतो त्याविषयी खरे काय आहे याचा कोणीच विचार करीत नाहीत, हा सिद्धांत.

तसेच संसारातील मायेचा आश्रय करून संसारच खेळविणाऱ्या पुरुषांना संसारातील जीव शरण जात असतात. पण स्वज्ञानाने संसारांतील त्रिविध दुःखांची निवृत्ति करणाऱ्या पुरुषाचे कोणी नांवही घेत नाहीत.

हा प्रसंग मजवरच आहे असे नाही, तर तुकाराम महाराजांनी वैकुंठी जाताना स्त्रियेस ‘चलतेस काय?’ म्हणून विचारले असता तिने ‘माझे उदरी पाच महिन्याचा गर्भ असल्यामुळें माझे रिकामपण नाही आपण जावे’ असे स्पष्ट सांगितले, व ते निघून गेल्यानंतर प्रस्ताव केला, असे भक्तिलीलामृताच्या ४० व्या अध्यायात लिहिले आहे. माझी तुकाराम महाराजांइतकी योग्यता नाही हे जरी खरे धरले तथापि श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजांमध्ये तसे सामर्थ्य नाही असे मात्र मजकडून म्हणवत नाही.

इतके लोटांगण घालून सांगितले असताही जर तुम्हालोकांचे चित्त द्रवत नाही, तर मग तुमचे म्हणणें काय ते तरी सांगा? मला केवळ अन्नाकरिताच तुम्हाला असे सांगणे आहे असे नाही, कारण श्वान जसे उदर भरतात तसे आम्हीही भरतो. याउपरही तुम्हाला आपल्या स्वहिताची जर काळजी नसेल तर मी तरी काय आपला मेन्दू काढून तुमच्या हाती द्यावा, हे समजत नाही.

मी तुमचे फुकट दास्य करण्यास तयार असूनही जर तुम्हाला करवून घेतां येत नसेल तर तुमचे प्रारब्ध; पण असे प्रारब्धावर बोल देऊन बसण्यापेक्षा श्वानसूकरादि जन्म झाले असते तर बरे होते. कारण पाषाणादि प्राणी जड खरे परंतु स्वस्थानीं क्षणभर तरी विश्रांती घेतात, पण तुम्ही आम्ही तर -

‘दिवसा लोकांचे दास व रात्रीं स्त्रियांचे पास’ अशा रीतीने विश्रांतीपासून च्युत झालो आहोत.

हे प्रिय, मी सर्वस्वी अपराधी असल्यामुळे मजकडून जे प्रमाद झाले असतील त्यांची क्षमा करणार आपण समर्थ आहात. मी थिऑसफिस्ट महत्वाकांक्षेकरिता किंवा आकर्षण पडले म्हणून झालो नाही. तर यांत माझा काही हेतु आहे.

तुम्ही आपले हित करीत असताना माझ्यावर कितीही जरी क्रोधाग्नीचे शब्द टाकले तरी ते मी शिरसावंद्य करीन, परंतु स्वहिताकडे लक्ष न देता स्मशानवैराग्यप्रेमजलाने डोळे भरून वाहवा ! वाहवा ! म्हणणे मला पसंत नाही.

‘‘हे तात, आपण जितका जितका विश्वास मजवर ठेवाल
तितक्या तितक्या आपणास या जन्मांत व पुढच्या जन्मांत अनंत प्रतीति येतील.’’

आता आपणास वाटेल की हा आम्ही अंध विश्वास ठेवावा की काय? तर बाबा, तुम्हाला डोळेच नाहीत. तुम्ही आंधळे आहात म्हणूनच तुम्हास अंध विश्वास ठेवावा लागतो. आंधळ्याने जर डोळसाचा हात

धरून मग त्याच्याविषयी भलभलत्या कल्पना केल्या तर काय फळ मिळेल ? किंवा हे आपणास रुचले नसेल तर दुसऱ्या रीतीने सांगतो.

(अंध परंपरा)

* तुम्ही परमार्थाविषयी आंधळे.
* मी जगाविषयी आंधळा.
* ज्ञानेश्वर महाराज समाधीत डोळे लाऊन बसले आहेत.
* भगवान् श्रीआदिनाथ स्मशानांत डोळे लाऊन बसले आहेत, व
* तुमच्या नांवाचे पूर्वाधिष्ठान गोपीने गुलाल टाकल्यामुळें रासात डोळे लावीत आहेत.(य२उ.२६)
* याप्रमाणे ही 'अंधपरंपराच' तुम्हा आम्हाला सुखाला कारणीभूत होणार आहे असें दिसते.

ओव्या

सुखाची साउली डोळा । श्वेतपीतांचा उमाळा । कीं गोपी रंगमाळा । कृष्णगळां ज्या रीती ॥१॥
जग साकारचि निराकार । सर्वदां सर्वां सुखकर । वेणुनादीं सगुणाकार । प्रत्यया ये ॥२॥
तूं वडिल मी लेंकरूं । तूं स्वामी मी चाकरू । ऐसी भक्ति निर्धारू । देहबुद्धीने ॥३॥
तूं वृक्ष मी पान । तूं पृथ्वी मी कण । तूं सूर्य मी दीपक जाण । जीवबुद्धि प्रमाण ही भक्ती ॥४॥
तूं सागर मी तरंग । तूं आकाश मी अवकाश सवेग । तूं नाद मी शब्द अव्यंग । तूं प्रकाश मी प्रभा ॥५॥
तूं शिव मी शक्ती । तूं राग मी रक्ती । तूं अर्थ मी उक्ती । सुखायें ॥६॥
तूं मृग मी हरिणी । तूं चंद्र मी चांदणी । तूं कांत मी कामिनी । भोगाथिया ॥७॥
तूं गोप मी गोपिका । तूं रावा मी सारिका । तूं पुष्प मी कळिका । आनंतीये ॥८॥
तूं मेघ मी विजुळी । तूं श्याम मी सांवळी । तूं वाद्य मी धुमाळी । रस भरितां ॥९॥
तूं नेत्र मी बाहुली । तूं अंग मी साउली । तूं चाल मी धाउली । तूं पंथ मी बिदी ॥१०॥
तूं वायू मी गति । तूं सोनें मी कांती । तूं प्रेम मी भक्ति । स्वानंद योगे ॥११॥
ऐसा जो कांही अनुभवो । तो आमचा स्वयंभावो । नव्हे देह ना जीवो । आत्माभिमान तोही नको ॥१२॥
हें नव्हें दृष्टांत निरूपण । सर्व सुखाचें अधिष्ठान ।
समजेल तरी घ्यावें समजोन । नाही चोरोनि ठेविलें म्यां ॥१३॥
सनत्कुमारादि सतरा गुरु । यांनी जो मज सांगितला विचारू ।
नाथसांप्रदायानुसारू । लिहिला साचारु ये स्थलीं ॥१४॥
ते गुरु जे कां सप्तदश । त्या सर्वांचाही समावेश । ज्ञानेश्वरतात सर्वेश । निष्कलंक निस्संगु ॥१५॥
त्या ज्ञानेश्वरजननीपायीं । अरुष प्रेमें ठेवोनि डोई । भावद्रव्यलाखोटा पाही । तुम्हां लवलाही पाठविला ॥१६॥

॥ अभंग ॥

सूत गोळोनियां काढिले पदर । दिले खोळेभर चंद्रबिंब ॥१॥
आकाश गाळोनी काढिली निळीभा । वळली प्रतीमा प्रतीभानें ॥२॥
ध्वनी गाळुनियां काढिला शब्दार्थ । स्मरूनी समर्थ लिहिला येथे ॥३॥
रुचेल तरी तो घ्यावा आकळोनी । नाहीं यावांचोनी आम्हांपाशीं ॥४॥
जन्मनाम तुझी आधीच खेळीये । कायसी लळिये पाळावी हो ॥५॥
ज्ञानेश्वरप्रभु तुम्हां आम्हां रंगा । कृष्णसंगें पिंगा खेळवोजी ॥६॥ (य२उ.२७)

ताजा कलम :-

* पत्राचा अक्षरशः विचार करावा. * केवळ भारूड म्हणून सोडून देऊं नये.

आपण मागाहून आल्यास हरकत नाही, परंतु पत्राचे उत्तर पावल्याबरोबर पाठवावे. बहुत काय लिहिणे, कळावे ही विनंति.

- आपला
अजागलस्तन,गुलाब.

पत्र १२ वे

श्री वासुदेवराव मुळे मास्तरांना पत्र ३ रे

।।श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ।।

।। श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वररूप विज्ञानभिक्षवे नमः।।

श्रीजन्मनामाधिष्ठित वेदमूर्ति यांचे चरणी सेवक गुलाब याचा साष्टांग प्रणिपात वि. वि.

आपण माझ्या भेटीची अत्यंत इच्छा करीत आहा; ही कृपा तुम्हास आणि मज दोघांसही सत्त्वगती देणारी आहे. किंतु सद्यःसमयी ती भयावच्छिन्न असल्यामुळे मर्यादामार्गीय आहे. तुम्हाला क्षणोक्षणी भीति उत्पन्न होत असते, व असंतोषही उत्पन्न होत असतो, पण हे विक्षेपकार्य असल्यामुळे आमचा इलाज नाही.

* तुम्हाला जेवढी मार्गाची उतावळी आहे तेवढी ज्ञानाची नाही, परंतु ज्ञान आणि मार्गाचा समुाय असतो.

* उदाहरणः- जसे ज्ञानाने परमात्मा जाणावा आणि मार्गाने त्याचा संयोग करावा. अशा अनेक गोष्टी आहेत.

* श्रोत्रीय आणि ब्रह्मनिष्ठ होणे हेच जगांतील मुख्य कर्तव्य आहे.

* ब्रह्मनिष्ठतेवाचून श्रोत्रीयता जशी आंधळी, तशीच श्रोत्रीयतेवांचून ब्रह्मनिष्ठताही लंगडी आहे (श्रोत्रीयता=विद्वत्ता)

एकवेळ ब्रह्मनिष्ठतेची गोडी लागल्यावर विद्वत्तेवर त्यांचें मन बसत नाहीं, म्हणून याचा उपक्रम पहिलेच तसा आहे. त्यावर तुमचे म्हणणें कदाचित् (य२उ.२८) 'मग तुम्ही आम्हाला शब्दकिटकिटच सांगणार काय?' असे येईल. परंतु -

आम्ही तुम्हाला विद्वता व ब्रह्मनिष्ठता या दोन्ही पक्षाने सारखे नेणार !

शिवाय शब्दकिटकिटही सांगितली तरी तुम्हाला शब्दकिटकिट म्हणण्याचा काय अधिकार आहे? कारण शास्त्रांवर अलंबुद्धी झाल्याशिवाय शास्त्रे नकोत, असे म्हणण्याचा कोणासही अधिकार नाही.

ग्रहण होत नाही म्हणून कंटाळा येऊन आता शास्त्र पुरे, अशी तुमच्या सारखी अलंबुद्धि अज्ञानी पुरुषांना आणि बायकांनाही असते. त्याला आम्ही अलंबुद्धी म्हणत नाही. ती तर शब्दानुविद्ध समाधीमध्ये होत असते.

जसे भगवत्कथेमध्ये प्रेम येऊन प्रेमाने मूर्च्छित पडला म्हणजे कथा ऐकणे आपोआप बंद पडते, त्याप्रमाणे श्रवणानंदानेंच प्रथम समाधीत गुंग झाला म्हणजे आपोआपच शास्त्रावर अलंबुद्धि होत असते. भालेरावांचीही मागे तुमच्याप्रमाणेंच स्थिती झाली होती.

''किंचित् कारणाकरिता आत्मसार्थक करणाऱ्या पुरुषांना- आम्ही आपल्या हातचे सोडीत नसतो.''

तुम्हाला जी मी स्त्रीतुल्यता लिहिली आहे ती जन्मनामाधिष्ठित असल्याने विनोदाभावप्रतिसंयोगिताभासरूप आहे, म्हणून क्षमा करावी.

आतां मी संस्कृतात फार भाषण करीत नाही याचे कारण हे आहे की -

प्रभू ज्ञानेश्वरांनी संस्कृत ग्रंथ केले नाहीत. त्यांच्यावर तुटक्या कवडीची ताण मिळविणें हे आम्हाला इष्ट नाही.

दुसरे, सर्व भाषा प्रकृतिप्रत्ययी आहेत म्हणून प्राकृतच आहेत. तिसरे भाषाज्ञान मी ग्रहण न करतां तत्त्वज्ञानाकडेच विशेष लक्ष देत असतो; आणि निश्चलदास महाराज असेच म्हणतातः-

ब्रह्मरूप अहि ब्रह्मवित् । ताकी वाणी वेद । भाखा अथवा संस्कृत । करत भेदभ्रम छेद ।।१।।

(विचार सागर)

(इंग्रजीभाषा : विकृत व वेदान्ताला प्रतिबंधक)

मग इंग्रजी भाषेंतूनही तत्त्वज्ञान घ्यावे असे तुम्ही म्हणाल तर ती भाषा वैकृत असल्यामुळे मंत्ररहित आहे, म्हणून तिजपासून तत्त्वज्ञान न होता उलटा प्रतिबंध होतो.

आता जिजीबाई मला दर्शने झाली असे म्हणत असते, ती माझी परीक्षा पाहण्याकरिता की काय कोण जाणे? कारण ती अजूनही तिसऱ्या भूमिकेवरच स्थित आहे. मंडळीच्या मानाने पाहिले तर (य२उ.२९) निस्पृह होण्याला जिजाबाईला जितकी सवड आहे, त्याच्या शतांशही दुसऱ्याला नाही; आणि तिचे धैर्यही मोठे आहे, पण क्षणोक्षणी विक्षेपबुद्धीवर कां येते हे कळत नाही अथवा, ''त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः'' या भागवतोक्तिप्रमाणे जर होत असेल, तर तिचा तरी काय उपाय आहे? ते मलाच सुधारले पाहिजे, पण असेच आहे किंवा कसे आहे, हे पत्र लिहून कळविणे तिचे काम आहे.

गंगाधर हा माझ्या भेटीवाचून किंचित् विदेहपक्षी होण्याचा संभव आहे. एवढ्याकरिता ''ज्ञानेश्वरकन्याभेट तुला लवकरच होईल - अशा आशयाचे महाराजांनी मला सांगितले म्हणून मी तुला कळवित आहे'' असे तुम्ही त्याला एक पत्र पाठवा, आणि त्याला असेही लिहा की ''तुला जो दशभुज प्रत्यय आहे तेवढाच सध्या कायम ठेव.'' गंगाधरचे जेवढे म्हणून काही गूढ वागणे होते ते सर्व आत्मसार्थकतेकरिताच होते. कळावे हा प्रणिपात.

मुक्काम यावली. (वऱ्हाड) ता. २०/५/१९०५. आपला सेवक गुलाब.

०००

पत्र १३ वे

नागपुरास श्री मुळे मास्तरांना पत्र ४ थे.

(टीप :- उमरावतीहून नागपूरला पाठविलेले पत्र ४ थे.)

(योगाभ्यास)

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

ॐ नमोजी ज्ञानदेवा । भक्तवत्सला करुणार्णवा । अनंत ब्रह्मांडांचा गोवा । तुझिये नखीं ॥१॥
जय मत्कांत नामधारका । स्वधर्मरस परिमूलका ।
नमस्कार आणि आशीर्वाद निका । दोन्ही साविका करूनिठा ॥२॥

(लय-योग)

अंतवाहक शरीरेंकरून । प्रथम चिद्रूप करावे मन । तैंचि तुम्हां दर्शन । सहज लाहे ॥३॥ जड आणि चिन्मयपण । दोन्ही मिळोनि झालें मन । जड भाग तो बाह्य जाण । म्हणोनी मन विषयीं धांवे ॥४॥

(य२उ.३०)

सागरीं मीठ नसोनी । निर्माण होये रोधे करोनी । तैसे लक्ष्मी जड नसोनी । निरोधें मिळे ॥५॥
जो का मनाचा जड भाग । भगवद्दर्शना प्रतिबंध सांग । तयाचा तोडावा योग । वेणुनाद श्रवणें ॥६॥

(नादश्रवण प्रक्रिया : लयचिंतन)

नाद करितां श्रवण । आकाशरूप होय मन । तेणें पृथिव्यादिकांचे जडपण । निघोनी जाय ॥७॥
तो नाद जेव्हां विरे । तैं मन स्वरूपीं मुरे । नाहींच या प्रत्ययाकारें । सुखावें कीं ॥८॥
मग जें उठे अन्वयपण । तेंचि पैं ''लय-चिंतन'' । आणि तुम्हां संपूर्ण । फावेल कीं हें ॥९॥
मी जी प्रतिज्ञा केली । ती साच करीन वहिली । सत्य असत्य कांहीं साउली । वाटो तुम्हां ॥१०॥
परी यासी पाहिजे संगती । तैसी काय करावी युक्ती ।
पत्रांवरूनि तुह्यांप्रति । साधता येईल काय वदा? ॥११॥
म्हणजे मी पाठवून पत्र । साधनें लिहीन पवित्र ।
आणि आपुलें स्वरूपही निर्धार । थोड्या वेळींच दावीन कीं ॥१२॥
लययोगें करूनी । तुम्ही शुद्ध व्हावें दृष्टी करूनी । मग येथें येउनी । माझा कंठ लक्षावा ॥१३॥
अथवा भ्रुकुटी पहाव्या जाण । मग माझिया स्वरूपाची खूण । तुम्हां कळेल संपूर्ण । कैसिया रीति ॥१४॥
अर्जुनासी श्रीकृष्णें विश्वरूप दाविलें । तैसेंचि मी मुखीं दावीन वहिलें ।
परी सांगेन तें पाहिजे केलें । आधी आपण ॥१५॥

(परमार्थाचा क्रम : गीता)

आमुचे पती श्रीकृष्ण । त्यांनीही ऐसाच बोधिला अर्जुन ।
प्रथम तुझे नाहींत स्वजन । म्हणून वैराग्य कथियेलें ॥१६॥
पुढे वर्णाश्रमकर्मे चित्तशुद्धी । सांगोनी तोडिली मलबुद्धी । ब्रह्मार्पणयोगें विक्षेपसिद्धी । तोडिली क्षणे ॥१७॥
सांगोनिया योगसंन्यास । तोडियला कर्मपाश । योग सांगोनि विशेष । व्यतिरेक करविला ॥१८॥
परा अपरा सांगोनि प्रकृति । दाविला संसार मिथ्यारीति ।
अर्चि धूममार्ग सांगोनी प्रीति । परलोक मिथ्या दाविले ॥१९॥
राजविद्याराजगुह्य म्हणून । दाविली मोक्षगतिखूण ।
संतांचे भजावे चरण । म्हणूनि विभूति कथियल्या ॥२०॥

इतुकें जेव्हां पूर्ण झालें । तैं स्वमुखीं विश्वरूप दाविलें ।
हें एक्याचि जन्मीं जाय साधिलें । परी पाहिजे केलें धैर्यपूर्वक ॥२१॥
तैसें मीही दावीन तुम्हांप्रती । परी आधीं आंगीं आणावी ही संपत्ती ।
पत्रावरुनी निश्चिती । साधेल काय तें कळवावें ॥२२॥
तुह्मी जन्मनामाचें धारक । म्हणोनि कांहीं सम्यक । बोलतां नये न्यूनाधिक । तरी तें क्षमा कीजे ॥२३॥

(य२उ.३१)

श्रीमहाराजांचे वेदज्ञान

आणि शूद्र मी पठन करी श्रुती । हा आक्षेप न घ्यावा चित्तीं ।
शांकरभाष्यामाजीं निश्चिती । प्रथमाध्यायीं कथियेलें ॥२४॥

गद्यः - शांकरभाष्य प्रथमाध्याय तृतीयपाद यांत शूद्राला वेदाचा अनधिकार सांगून पुढें ३८ व्या सूत्राच्या टीकेत आचार्यांनी असे म्हटले आहे कीं,

विदुर, (धर्म)व्याध प्रभृतींना जे वेदज्ञान दृष्टीस पडले, ते त्यांना अध्ययन न करता आपोआप आले होते,

आणि ज्ञानाचे फल जी भगवत्सिद्धि तीही त्यांना झाली होती.

म्हणून त्यांना कोणी दोष देऊ शकत नाहीत आणि वेदही दोष देण्याला समर्थ नाहीत.

याच भाष्याच्या टीकेंत आनंदगिरी असे म्हणतात की, वैदिक धर्मातील चार वर्णापैकी सिद्धपुरुष कोणीही असो त्यांबद्दल विचार नाही.

साधक शूद्राने मात्र वेदाध्ययन न करितां पुराणांतून ज्ञान संपादन करावे.

यावरून मी सिद्ध आहे, असे मात्र म्हणत नाही, पण ज्ञानेश्वरकृपेने तसे झाले यांत काय नवल आहे?

आता ते भाष्य आणि टीकारूप वाक्यें खाली लिहितो. शांकर भाष्य प्रथमाध्याय तृतीय पाद ३८ सूत्र :-

''येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिषेद्धुं ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् ॥''

यावर आनंदगिरीकृत टीका :-

साधकस्य अधिकारचिन्ता, न सिद्धस्येत्याह । (आनंदाश्रमात छापलेल्या पहिल्या भागाचें पृष्ठ ३१३)

या वाक्यांचा वर लिहिलेला अर्थ आम्ही भामती टीकेच्या अनुसार केला आहे. तेथें त्यांनी - विदुरादिकांना ऐकांतिक वाक्यावरून वेदज्ञानच घेतले आहे; तथापि विदुरादिकांनी ब्राह्मणकर्म मात्र केले नाही;

त्याप्रमाणें माझीही वागणूक आहे. धर्मव्याधांनी आपल्या गीतेंत श्रुति सांगितल्या आहेत. यापेक्षा अन्य कांही मजकडून प्रमाद घडत असेल, तर तो मला परतून शिक्षित सांगावा. पण इतक्यावरून -

म्लेच्छांना मात्र वेद म्हणण्याचा अधिकार येत नाही,

कारण पंचमवेद जो पुराण तो ऐकण्याचा सर्व शूद्रांना अधिकार आहे; आणि (य२उ.३२)

म्लेच्छांना तर पुराणही ऐकण्याचा अधिकार नाही,

असे भागवतमाहात्म्यांत स्पष्ट सांगितले आहे. म्हणून थिऑसफी करते ते मात्र उत्तम नाही.

- अलम् ॥

॥श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ॥

०००

पत्र १४ वे

नागपूरला पाठविलेले पत्र ५ वे

(श्री मुळेमास्तर वगैरे मंडळींना पत्र)

॥श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ॥

सा. प्रणिपात. वि.वि. मागचे पत्र पावलेच असेल. आजच्या पत्रात थिऑसफी संबंधाने मला थोडे लिहावयाचे आहे कारण एका मडक्यांत शिजलेली डाळ दुसऱ्या मडक्यांत ओतली असतां ती चांगली होत नाही, असा सिद्धांत आहे.

अन्येषां हीनवर्णानां ज्ञानाभ्यासो विधीयते । भाषान्तरेण कालेन तेषां सोऽप्युपकारकः ॥१॥

(सूतसंहिता शिवमाहात्म्यखण्ड)

पश्चिमेकडे स्वामी विवेकानंद किंवा बाबा भारती यांचे समाज सोडून, पश्चिमेकडच्या लोकांनीच शोध लावलेले 'प्राणविनिमय' (हिप्नॉटिझम्), विद्युन्मानस (इलेक्ट्रो सायकॉलॉजी), मानसिक शोध (सायकिकल रिसर्च), मनोज्ञैतीह (सायकोमेट्री), मानसोल्लीपिका (सायकोग्राफी), प्रेतवाहन (स्पिरिच्यूअलिझम्), युक्तिसिद्ध तत्त्वज्ञान (रॅशनल फिलॉसॉफी), व ईशविज्ञान (थियॉसॉफी) इतके समाज, अदृश्यशक्ति (मेटॅफिजिकल फोर्स) कबूल करीत आहेत.

अदृश्यशक्तीचा दुरूपयोग

* अदृश्यशक्ति कबूल करण्याचा आर्यधार्मिक उद्देश असा आहे कीं, ''या दुःखमय जगांतून सुटून ती शक्तीच होऊन राहणें.'' किंतु वर सांगितलेल्या पाश्चिमात्य समाजापैकी ऱ्याशनल तत्त्ववेत्ते नुसत्या युक्तीच्याच अनुमानाने अदृश्य शक्ति कबूल करतात. (य२उ.३४) राहिलेले, थिऑसफीवांचून बाकीचे समाज –

* 'गुप्तशक्ति मानून तिचा व्यवहाराकडे कसा उपयोग करावा' म्हणजे – 'सगळीच गुप्तशक्ति जगरूपाने अस्तित्वात कशी येईल' ह्याचाच विचार करितात. जसें,

(१) रोग दूर करण्यातच 'हिप्नाटिझमची' समाप्ति.

(२) चोऱ्या शोधून काढ्यात 'क्लेअरव्हायन्सची' समाप्ति.

(३) 'स्वर्गीही खावया जोडी येथुनीचि' या तातवाक्याप्रमाणे परलोकात नातेवाईकसंबंधच व वासना ठेवण्यात स्पिरीच्युआलिझमची समाप्ति होते, आणि

(४) भूत शोधण्यांत सायकिकल रिसर्चची समाप्ती.

(५) विसरून राहिलेली अनन्तैकतानता – इन ट्यून विथ इनफिनिटी ही देखील तोंड दाबून बुक्यांचा मार करीत करीत ऑप्टिमिझमच्या कलईखाली आरोग्याचे आमिष दाखवून आशावादांत बुडविते.

सारांश, जडवादी ज्याप्रमाणे प्रत्येक जडशक्ति विषयसुखसाधनाकडे लावण्याचा यत्न करितात, तद्वतच वरील सर्व समाज आहेत, हे म्हणणे सर्वच अतिशयोक्तीचे होईल असें नाही. बाकी असलेली थिऑसफी मात्र पुष्कळ अंशी व्यवहारातून सुटण्याचा यत्न करिते.

थिऑसफीने घातलेला गोंधळ व तिचा समन्वय

१. मनस् हे मनुष्यातच प्रगट होत असून जनावरात ते नसते आणि ते मनसच पुनर्जन्म घेते म्हणून मनुष्य पश्वादि खालच्या कोटींत जाऊ शकत नाही;

२. निराभासांत आभास होऊ शकत नसल्यामुळे सर्वच ब्रह्म कळू न शकणारे असे आभासरूप आहे.

३. स्पिरीच्युॲलिस्टांच्या मंडळींत कामलोकातील, जीव नसलेले मुर्दे येवून (जीव नसूनही) मनुष्यासारखे बोलतात.

४. पूर्वी मनुष्य हे पशुसारखे होते; इत्यादि चुकीचे व स्थूलतत्व, ईथर, प्राण व काम हे चार नाशवंत असून मनस, बुद्धि व आत्मा हे तीन शाश्वत आहेत,

* कित्येकांचे 'लोअरमनस' कामलोकांतही नाश पावते.

* आत्मा व बुद्धि ही दोन असूनही सर्वांमिळून एकच आहे,

* त्यांचेच किरण मनात पडतात म्हणून मन अवतार घेते, इत्यादि परस्पर विरोधी,

* 'डिसायपल्स' देवलोकात न जाता कामच करीत राहतात (य२उ.३४) इत्यादी संशयी व

* जसे मनुष्यातील तत्त्व ज्या ज्या भुवनातील पदार्थांचे बनले आहे, ती नांवे सांगणें परंतु परनिर्वाण व महापरनिर्वाण याचे काय बनले आहे हे न सांगता नुसती त्या भुवनांची नांवे सांगणे,

*अरूपलोक म्हणून नंतर त्यात तीन भाग करणे,

* लोगास निरनिराळे आहेत.

* हरक्युलीस व हलधर, ख्रिस्त व कृष्ण, हे त्यांच्या नांवाच्या किंचित् सारखेपणावरून एकच आहेत,

* नैयायिकांनी शंकराचार्यांना जी 'प्रच्छन्न बौद्ध' म्हणून शिवी दिली आहे तिचा अर्थ शंकराचार्य बौद्धमतांचेच विशेष सुधारक होते असा करणे.

* ब्ल्याव्हेट्स्की वेदांचे पूर्वी होती, तिनेंच वेद शुद्ध केले इत्यादि अंधविश्वासाचे,

* एच. पी. बी. सात तत्त्व सांगत असून टी. सुबाराव चारच बरोबर आहेत असे म्हणतो,

* मि. सिनेट आत्म्याची वाढ होते असे म्हणतो, व काही थिऑसफिस्ट ते खोडतात,

* निर्वाणिक प्लेनमध्ये बिझेंट 'एटम्' सांगते व ब्ल्याव्हेट्स्की नाही म्हणते, इत्यादि वादग्रस्त,

* 'अवतार' व 'सम् प्राब्लेम्स आफ लाईफ' या ग्रंथांत, थिऑसफी व राष्ट्र यांचा संबंध दाखवून, आता तो संबंध बिझेंट नाही म्हणते इत्यादि धूर्तपणाचे,

* लेडबिटरला काढला व पुनः घेतला म्हणून उपेंद्रनाथ बसू हा फर्स्ट डिग्रीत असतानाही निघाला व तिची शिष्यीण एडगरही निघाली, व यामुळेच उमाकांतही निघाला; परंतु हे सर्व आउटरमध्ये आहेतच; कारण -

* आउटर सर्वांकरिता एक असून इनर सध्या बिझँटचेच आहे, इत्यादि महत्वाकांक्षेचे व बंधूफुटीचे हे सर्वच प्रकार काढून टाकले असतां -

* मुसलमानांना ज्याप्रमाणे सुफीमत जीवतत्व दाखवून देवून ''दिवाने सादक'' व ''दिवाने हाफिज'' अद्वैताच्या रेषेवर आणतात.

* कबीरपंथ हिंदुमुसलमानांचे ऐक्य करून, नानक पंथ त्यांना परमार्थात घेतो.

* त्याप्रमाणेच वरील कुत्सित प्रकार काढून टाकलेली थिऑसफी पाश्चिमात्यांचा भेदवाद मोडून, आंग्लविद्यादग्ध पौर्वात्यांनाही अद्वैत परमार्थ बऱ्याच अंशी दाखविते, असे माझे खरे मत आहे. (य२उ.३५) याचा विशेष खुलासा आपण मागितल्यास एखाद्या पत्रात आणखी करीन.

कृष्णाचे भाषादि बाह्यांग खरोखर मायामय असून मनोहर आहे असे नीलछबीयुक्त दिसत असतां अंतरंग पाहतो कोण? मायेवाचून सर्वच जर प्रेमातून निघत असेल तर पुनः प्रेमात मिळून पुनः निघणार नाही कशावरून? शंकराचार्यांप्रमाणे अनादिउपाधी स्वीकार नसल्यामुळे ही अडचण कायमच राहते. मुख्य प्रयोजनावाचून पुष्कळशी ''सायन्टिफिकली'' काय कामाची? तथापि पूर्ण निरीक्षणांती पुढे सांगण्यात येईल.

॥ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ॥

०००

पत्र १५ वे

वेदमूर्ति मोरेश्वर गोपाळ देखमुख यांना पाठविलेले पत्र

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

वेदमूर्ति महाराज मोरेश्वर गोपाळ देशमुख यांचे चरणी साष्टांग प्रणिपात. वि. वि. आपले कृपापत्र पोंचले, मजकुर समजला. सुबोध पत्रिकेंतील लेखाबद्दल उत्तरप्रत्युत्तर करण्याची माझीही इच्छा नाही. आपण पंचदशी वगैरे जितक्या प्रमाणाने होईल तितक्या प्रमाणानें वाचीत जावी.

निरर्थक वाद

दुसरें, व्यंकटाचलशास्त्रीप्रमाणे येथेंही एका पुरुषाशी माझा वाद झाला; परंतु व्यंकटाचलशास्त्री जसे व्याकरणादि सर्वांगात निष्णात होते. त्याप्रमाणे हा नव्हता. त्या वादाचे मुद्दे थोडक्यात आपणाकडे पाठवितो,

प्रथम सांख्यांत ईश्वर नाहीं असा प्रश्न निघून ‘मला अनुभवाचे प्रश्न विचारू नका’ असे तो गृहस्थ म्हणाल्यावरोन केवळ शुष्क शब्दवादच चालला होता; पण ते शब्ददेखील व्याकरणसाधित असावे असा कांहीं नियम नव्हता. तसेच ‘एका शास्त्रांतून दुसऱ्या शास्त्रात जाऊ नये’ अशीही मला सक्त ताकीद होती.

एकच गोष्ट तीनवेळ सांगितली असतां ‘मी समजलो’ मी असे म्हटले म्हणजे ‘मला पुरे बोलूं देत नाहीं काय?’ असे नेहमी मला हे गृहस्थ म्हणत.

अविद्या ही ज्ञानाचे आवरण करणारी आहे, अभाव नव्हे. (माझ्यामते व शास्त्रमते ‘शशविषाण’, ‘खपुष्प’ ‘वंध्यापुत्र’ ही अभावाची उदाहरणे होत) असे मी म्हटले तेव्हां, ‘पदार्थाच्या सूक्ष्मावस्थेसच आम्ही अभाव म्हणतो’ असा चार्वाक दर्शनापासून तो वेदांतदर्शनापर्यंत कोणीच स्वीकार न केलेल्या सिद्धान्ताचा त्याने स्वीकार केला, व पुढें भावकार्य नित्य नसते असा शांकर भाष्यांच्या विरुद्ध सिद्धांत सांगून, बुद्धाप्रमाणें अभावकार्य नित्य राहते असा सिद्धांत केला. नंतर ‘ज्ञानादविद्यानाशः’ या श्रुतीचा अर्थ ‘अज्ञानानें अज्ञानाचा नाश होतो,’ असा शक्तिलक्षणा व गौणी इत्यादि वृत्ति सांडून, सुखानेच केला; व त्यावर दगडाने दगड जसा फुटतो असे एक उदाहरण दिले.

ही दोन्ही कार्याची उदाहरणे असून, कार्याने कारणाचा नाश होतो, असा सिद्धान्त त्या उदाहरणांपासून कसा निघाला हे समजले नव्हते.

त्यावेळी अशा विरुद्ध वादाने माझे हृदय अगदी क्षीण होऊन, मला कांही समजत नाही असे म्हणून मी त्या वादाची कशी तरी पीडा टाळली.

परंतु मुंबईत जसे सत्यासत्याचा निर्णय करणारे भडकमकरादिकरून दोन तीन शास्त्री होते, तसे, येथे कोणीच नसून, उलटे ज्यांना स्वतःचाच विचार नाहीं, अशा प्रकारची मंडळी होती. या गृहस्थाची सांख्यशास्त्रांत प्रख्याति आहे, पण अशा प्रकारचा वाद कापिल, आसुरी, पंचशिख, ओढु, सनातन या सांख्यपंचकांतून कोणत्या शास्त्रांत लिहिला आहे, हे मला व सर्व पृथ्वीतील शास्त्र्यांना गूढच राहणार आहे. असो.

आपणाशीं संकेत केल्याप्रमाणे मी या गावांत नेहमी निजून असतो.

तसेच मी आपल्या मंडळीची परीक्षा शनैः शनैः पाहत जाईन असे कबूल केल्याप्रमाणे, येथल्या

मंडळीचा विश्वास, परीक्षा करून पाहतां - देश व परमात्मा, स्त्री आणि भक्ति व स्वतःची अविचारबुद्धि या पंचायतन पूजेतच गुंग राहिला आहे. असो. इतक्या गोष्टी लिहितांना कांही उद्धट शब्द निघाले असतील, तेच वाचेला चांडालान्न झाल्यामुळें आतां श्रीज्ञानेश्वरस्तवनाने तिला प्रायश्चित देऊं.

जयजयाजी सद्दिदानंदा । कृपामूर्ति आनंदकंदा । जगद्व्यापका अभेदा । विश्वेशाजी ॥१॥
रेडियाहाती वेद । बोलविले प्रसिद्ध । हे ऋतंभरेहूनि अगाध । करणें देवा ॥२॥
पातया पातें मिळे । तंव देखणेपणा पघळे । उघडे उघडिलिया चावळे । दृश्याची गोठी ॥३॥
कार्याचेनि मिसे । कारणचि आलें विश्वदशे । कां चढोवाढ सौरसें । सिद्धानुवादा ॥४॥
साखरेचा पुतळा । नव्हे साखरे वेगळा । तेवीं चैतन्यें गिंवसला । विश्वाकारू ॥५॥
हें कां स्वप्नीचें खेळणें । परी मीवांचूनि न होणे । तैसें कार्या इया येणें । कारणाचे ॥६॥
असत्तेचेनि मिसें । सत्ताचि पैसे । कां वाचकत्व भडसें । सच्चिदानंदु ॥७॥
असे इया ओविया । प्रेमसूत्री गुंफोनियां । सद्‌गुरु ज्ञानेश्वरचरणीया । कमळमाळ अर्पिली ॥८॥
आतां प्रत्युत्तराचेनि मिसे । डोळे भेटीचे वळसे । घ्यावया पाठवितसे । बाळलेखू ॥९॥
॥ श्रीसद्‌गुरु ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

- नागपूर ता. २७/९/१९०५

०००

पत्र १६ वे

पुत्रशोक झालेल्या एका गृहस्थास पाठविलेले पत्र.

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

साष्टांग प्रणिपात विनंती विशेष. मी आपणास नागपुरास भेटलो तेव्हां आपलें सर्व म्हणणें ऐकून घेऊन त्याप्रमाणे आपणास (य२उ.३८) उत्तर पाठविण्याचे कबूल केले होते; परंतु येथे आल्यानंतर कांही व्रताच्या कामामुळे, व कांही चित्ताच्या अस्वस्थतेमुळें, उत्तर पाठविण्यास उशीर लागला. असो.

मृतमनुष्य आपणांस पाहतां येतात; परंतु ते श्रुतिमार्गाने आपल्या कुळांत घेण्याला योग्य नाहीत, असे मी आपणास म्हटले होते. आतां ते कसे पाहतां येतात, तो प्रकार असा :-

आकाश तीन प्रकारचे आहे; भूताकाश , दुसरे चित्ताकाश व तिसरे चिदाकाश !

(१) ज्यांत आपण व आपणाला दिसणारे सर्व प्राणी व्यवहार करितात, ते भूताकाश येथे आपणाला ह्याच शरीराने जातां येते व हें आपल्या सभोवती आहे.

(२) ज्यांत अखिल ब्रह्मांडाचे व्यवहार होतात, ते चित्ताकाश; आपल्या हृदयांत असणारी अंगुष्टमात्र पोकळी, ती हे होय.

या ठिकाणी गेले असतां आपल्याला आपल्या मागल्या जन्मातील आप्त इष्ट सखेसोयरे वगैरे सर्व मंडळी पाहता येते; व त्यांच्याशी व्यवहार करिता येतात. फारतर काय? आपल्यापैकी एखादा मनुष्य मरून, कोणत्याही ब्रह्मांडात जन्मास आला असला, तर तेथेही त्याच्याशी व्यवहार करता येतो, परंतु तेथे सामान्यप्रतीच्या माणसास जाता येत नाही. तेथे योगियांशिवाय स्वतंत्रपणे कोणाचाच प्रवेश नाही.

अथवा ज्याला योग येत नाही, त्यालाही एक मार्ग आहे. तो हाच की, आपल्या मनाने तीव्र भावना करीत जावे. म्हणजे ह्या देहाची विस्मृती पडून भावनेच्या बलानें दुसरा देह मिळून, आपल्या प्रिय मनुष्याला पाहता येते.

(३) परंतु ही तीव्र भावनाही साधारण मनुष्याला करता येत नाही, तर ह्यालाही सत्कर्माचाच जोर पाहिजे म्हणजे तप केले पाहिजे. व ज्या शास्त्रांत ते सांगितले अथवा ज्या गुरूने ते सांगितले त्याच्यावर विश्वास ठेविला पाहिजे. जग हे सगळे देवतांच्या स्वाधीन आहे. त्या त्या देवतांची आराधना केली म्हणजे ती ती देवता आपणाला त्या त्या ठिकाणी पोहचवून देते; अथवा आपली भावना तीव्र होण्याकरिता सत्कर्मांची मदत होते.

आपल्याला एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे आहे तर दोन रीतीने जातां येते, एकतर गाडींत बसून दुसऱ्याच्या स्वाधीन होऊन; अथवा स्वतंत्रपणे आपल्या पायाने. पैकी गाडीत असून जाणे (य२उ.३९) म्हणजे तपाने देवता प्रसन्न करून, तिच्या स्वाधीन होऊन जाणे, व स्वतंत्रपणे म्हणजे योगबलाने वाटेल तेव्हा जाणे व येणे.

आता तुम्ही म्हणाल की, परतंत्र होऊन दुसऱ्याच्या ताब्यात जाण्यापेक्षा स्वतंत्रपणे योगबलानेच मला माझे कार्य साधून द्या. तर योगाला लागण्यापूर्वी आंगी वैराग्य आणून यमनियमादि करावे लागतात. ते तर तुमच्या आंगी मुळीच नाहीत व सध्याच्या स्थितीत ते करण्याची तुमची तयारीही नाही. सध्या तुमचा इष्ट हेतु तपानेच साधणे शक्य आहे. मलाही अशाच रीतीचा एक प्रयत्न करावयाचा आहे. तुमचाही निश्चय

असल्यास कळवा; म्हणजे तुम्ही व मी कोठे तरी जाऊन तप करू.

अशा रीतीने परत आणलेले मृत मनुष्य पुन्हां आपल्या कुळात घेता येतात, अशाबद्दल प्रमाण आहे असे आपण म्हणाले ते कोठे आहे? तेवढे मात्र तूर्त कळवावे. तुमचा हेतु तपाने सिद्धीस जाणे शक्य आहे.

जी गोष्ट आपणांस मुळीच मिळणें शक्य नाहीं, अशा गोष्टीबद्दल शोक केला तर हरकत नाही, - परंतु जी गोष्ट आपणाला प्राप्त होण्यासारखी आहे, तिच्याबद्दल शोक करण्यात काय अर्थ?

स्वयंपाक शिजून तयार व्हावयाचा आहे अथवा होत आहे तर त्याच्या आधी रडत बसणे हे काही समजदार मनुष्याचे काम नव्हे. विचारी मनुष्य तर शोक करण्यांत वेळ न घालविता आपल्या कार्याला लागून लौकर फल प्राप्त करून घेतो. तुम्हाला जर कार्यसिद्धि करून घ्यावयाची आहे, तर मग शोकांत दिवस घालविण्यात काय अर्थ? प्रयत्नाला कोणतीच गोष्ट अशक्य नाही. 'प्रयत्ने वाळूचे कण रगडितां तेलही गळे' म्हणून ज्याला इष्ट हेतु साध्य करून घ्यावयाचा आहे त्याने उठून प्रयत्नास लागले पाहिजे. प्रतिसृष्टिसारख्या मोठमोठ्या गोष्टीही प्रयत्नाने व तपाने सिद्ध होतात. तर मग आपल्या हृदयांत असणाऱ्या चित्ताकाशांतील मुलास पाहणे व आणणे काय कठीण? ''हातनको आलसी, मू में मख्या जाय'' याप्रमाणे प्रयत्नाला न लागता नुसते रडत बसणाऱ्याला क्लेश मात्र होतात. नुसता शोक केल्याने कधीच इष्ट हेतु साधणे शक्य नाही.

आता तुम्ही असे म्हणाल की चित्ताकाश आमच्या हृदयात आहे, व त्यातच आमचा मुलगा आहे तर तो आम्हाला कां दिसत नाही? तर ते येथें थोडक्यात सांगतो -

आपण एखाद्या वस्तूकडे पाहतो तेव्हा तिच्याकडे आपले लक्ष असले तर आपल्याला ती चांगली समजते, परंतु तेच आपले लक्ष दुसरीकडे वेधले असले तर ती वस्तु आपल्याला मुळीच समजत नाही. यावरून एखादी वस्तु दिसणे हे कायम आहे (ते) नुसत्या डोळ्यांवर (गोळकांवर) अवलंबून नसून तुमच्या मनावर अवलंबून आहे. तेच मन जर एकाग्र करून एखाद्या वस्तूकडे पाहिले तर दूर असलेल्या वस्तूचेही उत्तम ज्ञान होते. आपल्याला अतिदूरचा किंवा अतिजवळचाही पदार्थ दिसत नाही, परंतु मन एकाग्र करून पहाण्याची संवय केली तर उपर्युक्त अगदी जवळच्या किंवा अतिदूरच्या पदार्थांचेंही स्पष्ट ज्ञान होते. तर मग आपल्या अगदी जवळ असलेलीं मृत माणसें आपल्याला दिसतील यांत नवल काय? असो.

हिला फार मोठी मेहनत व वैराग्यादि पाहिजेत. परंतु सध्या, आपले इष्ट कार्य तपाने साधणे शक्य आहे. मग शोक वगैरे सोडून तपाला लागण्याचा विचार असला तर तुमची कधीची तयारी आहे? तसेच मेलेले मनुष्य पुनः आले तर त्याला आपल्या कुळांत घेता येते, हे कोठे सापडले तर ते प्रत्युत्तरीं मेहरबानीने कळविणें.

तुम्हाला एक गोष्ट आणखी कळवावयाची आहे. ती ही की, एखाद्या सिद्धीने मृत मनुष्य आणले तरी ते थांबत नाहीत, त्यांना थांबविण्याकरिता तपच पाहिजे. कौरव मेल्यानंतर त्यांना व्यासांनी पुन्हा आणले आणि पांडवांची व कौरवांची भेट करून दिली, परंतु ते पुन्हां अदृश्य झाले अशी 'आश्रमवासी पर्वांत' कथा आहे. याचे कारण त्यांच्या करिता तप केले नव्हते.

तुमच्या प्रयत्नाला लौकर यश देण्याची मी खटपट करीन. तुम्हाला या कामाकरितां नौकरी सोडली पाहिजे. तुम्ही म्हणाल की रजा घेऊन ते काम करीन, परंतु ते चालणार नाही. कळावे हा प्रणिपात.

आपला गुलाब.

मुक्काम - शुक्लेश्वर वाठोडा ता. २२/२/१९०७

।।श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ।।

०००

पत्र १७ वे

कृष्णाजी श्रीनिवास हरिदास उर्फ बापूगडीला नागपूरला पाठविलेले पत्र.

॥ श्रीज्ञनेश्वर माउली समर्थ ॥

सा. प्रणिपात वि. वि.

तुला एक अंतःसभेतील पुस्तक मला पाठवावयाचे आहे.

तुझी गती जी आहे ती जागृतींत आणून ठेव म्हणजे झाले.

दुसरे, रा.रा.भालेराव मास्तर यांना असे सांग की, तुम्ही कोठेही राहिले तरी तुमचा अभ्यास चालतोच, मग मजजवळ येण्याची उगीच किटकिट कशाला?

तुला मी महाराजांच्या संमतीने अंतःसभेत घेतले आहे हे तुला माहीत असेलच. मग तुझी काय इच्छा असेल ते सांग. भक्त, भालेराव, मुळे, हरिभाऊ व तूं असे पांचच जण अंतःसभेत आहेत.

४ अडथळे

विशेषः- भूताकाशातून चित्ताकाशांत जातांना ४ अडथळे आहेत.त्यातील

१. पहिला :- भौतिक म्हणजे 'सृष्टींतील पदार्थांवर चित्ताचा आवेश होणें' हा पहिला. तो दूर करण्यासाठी बौद्धांचा बाह्यशून्यवाद फार उपयोगी आहे.

२. दुसरा :- मानसिक म्हणजे परोपकारी सात्त्विक विकारांवर चित्ताचा आवेश होणे. राजस, तामस विकार हे पहिलेच दूर केले जातात, म्हणून येथे त्यांचे ग्रहण केले नाही. तो अडथळा दूर करण्यासाठी गुरुसेवा इत्यादि निरूपण केली आहेत. आगमशास्त्रें ह्याच्या फार उपयोगी पडतात

३. तिसरा :- दैविक - ईश्वराच्या षड्गुणैश्वर्यादिकांवर चित्ताचा आवेश होणे. तो अडथळा दूर करण्यासाठी 'ईश्वरासिद्धेः' इत्यादि सांख्यसूत्रें फार उपयोगी पडतात.

४. चवथा :- सर्व अद्वैत आहे तर भक्ती कशाला पाहिजे, हा. ह्याचे निवारण करण्याकरिता प्रस्थानत्रय आहे.

गुरुसंप्रदाय : केवळ व्यवस्था

ह्याप्रमाणे चारी अडथळ्यांचे निवारण करण्याकरिता त्या त्या शास्त्रांचा उपयोग गुरुमुखाने करून घ्यावा.

शास्त्राला सोडून जे केवळ गुरूवरच अवलंबून राहतात, त्यांच्यावर श्रुतींचा अपमान झाल्यामुळे ईश्वर कृपा करीत नाही. कारण श्रुति ईश्वराच्या आज्ञा आहेत, म्हणून; (य२उ.४२) आणि गुरूला सोडून जे केवळ शास्त्रावरच अवलंबून राहतात, त्यांच्यावरही ईश्वरविभूतींचा अपमान झाल्यामुळे परमात्मा कृपा करीत नाही.

यास्तवच विद्यारण्य म्हणतातः-

श्रवणं गुरुशास्त्राभ्यां मननं च स्वयुक्तिभिः । विज्ञानं स्वानुभूत्येति श्रवणादेरसंकरः ॥१॥

योगवासिष्ठांत ईश्वर अनुग्रहावाचून गुरु आणि शास्त्रें या दोहों पासूनही काही लाभ होत नाही. असे सांगितले आहे.

यावन्नानुग्रहसाक्षात् जायते परमेश्वरात् । तावन्न सद्गुरुः कश्चित् सच्छास्त्रं वापि नो लभेत् ॥२॥

एकनाथ म्हणतात : -

ज्याचे जन्मांतर सरूनिया जाय ॥ तेथे स्थीर होय गुरु बोध ॥१॥

म्हणून- ''आपल्या दुर्दैवात असेल तसे होईल अशा प्रकारचा मूढवाद तूं सोडून दे.'' आणि महापुरुषार्थाचे अवलंबन कर.

स्वतःचा प्रयत्न न करून केवळ ईश्वरकृपेवर, गुरुकृपेवर आणि शास्त्रांवरच जे अवलंबून बसतात, त्यांना परमप्राप्ति आजपर्यंत झाली नाही, सध्या नाही आणि पुढे होणार नाही.

उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनम् । ज्ञप्तेस्तु कारणं साक्षात् शिष्य प्रज्ञैव केवला ॥३॥

(योगवासिष्ठ)

अर्थ :- हे रामा शिष्याच्या अधिकारानुसार मार्ग सांगून त्यात सर्व शास्त्रांची व्यवस्था करून देणे, एवढ्याचकरिता गुरुसंप्रदायक्रम आहे. एऱ्हवी परब्रह्मप्राप्तीला तर शिष्याची बुद्धीच कारण आहे.
तसेच ज्ञानेश्वरींत ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात :-

तूं प्राप्तीची चाड वाहसी । परी अभ्यासी दक्ष न होसी । ते सांग पां काय बिहसी । दुवाडपणे ॥(३६०.६)
विष कीं आहारी पडे । समुद्री पायवाट जोडे । एकी वाग्ब्रह्म थोकडे । अभ्यासे केले ॥ (११२-अ.१२)
म्हणोनि अभ्यासासि कांही । सर्वथा दुष्कर नाहीं ॥ (११३-अ.१२)

(य२उ.४३) असो. ह्याप्रमाणे स्वतःचा प्रयत्न करून चारी अडथळे दूर झाल्यावर चित्ताकाशांत आपण जाऊं लागलो म्हणजे मागच्या व पुढच्या अनंत जन्माचे आईबाप आपणास दृष्टीस पडतात. तसेच बायकापोरें, घरेदारें, पशुपक्षीं, शत्रुमित्र वगैरे सर्वच दृष्टीस पडतात. आणि ते सर्वच जीवाला ''माझे माझे'' म्हणत असतात. हे आपल्याला जे दिसते व ज्यांत चंद्र, सूर्य, तारा इत्यादि नांदत आहेत; एवढें हे ब्रह्मांड चित्ताकाशाच्या एका केशा एवढ्या जागेवर दिसू लागते.

ह्या ठिकाणीं गेले म्हणजे सर्व जन्मातील दिसणाऱ्या पदार्थांचा गोंगाट पाहून पुष्कळ खाली येतात. येथून चढून जाणारा कोटी योगियांमध्यें एखादाच पुरुष! असे चित्ताकाशांतील अनंत ब्रह्मांडे उल्लंघून गेले म्हणजे पुढे चिदाकाशांत मनुष्य जातो. त्याठिकाणी गेले म्हणजे चित्ताकाश व भूताकाश हे पृथक् दिसतच नाहीत.

एवढा जरी हा अभ्यास कठीण आहे, तरी तो तीव्र संवेगी पुरुषाला साडेसहा वर्षांत पूर्ण होतो हेच आमचे अंतःसभेचे गुह्य आहे.

स्वतःच्या प्रयत्नाला निर्विघ्न यश देणे, ह्यालाच ईश्वरकृपा किंवा गुरुकृपा म्हणणे सयुक्तिक आहे.

लहान सहान क्षुल्लक सिद्धि भूताकाशांतच पुरुषास प्राप्त होतात;

आणि चित्ताकाशांत गेला म्हणजे तर सहस्त्रावधि ब्रह्मांड निर्माण करण्याची शक्ति येते.

इंदु राजाच्या मुलांनी सूर्य, चंद्र, पृथ्वी, कुबेर, ब्रह्मा, विष्णु जे उत्पन्न केले होते, अशी कथा आहे तिचाही आशय हाच.

पुढें चिदाकाशांत गेल्यानंतर निर्माण करणारा व निर्माण करण्याची वस्तू ह्या दोन पृथकच उरत नाहीत.

स्वप्नातील उपदेश : यति-वेष

तूं पटण्याला असतांना श्रीज्ञानेश्वर नामस्मरण करीत मी स्वप्नात तुला ग्रहण केले आहे त्याची आठवण कर. त्यावेळी माझा यतिवेष तोच तुझ्या अनुग्रहाला कारण आहे.

या देहांत मी शूद्र असल्यामुळे — तुम्हां ब्राह्मणांना उपदेश करू शकत नाही.

म्हणून त्या वेळी जें तुला ज्ञानेश्वर-नामस्मरण सांगितले त्याचा सारखा जप सुरू कर; आणि त्या यतिवेषाचेच ध्यान कर. स्वप्नांत गुरुचा उपदेश शंकराचार्यादि सत्य मानतात.

तुकाराममहाराजही 'मानियला स्वप्नीं गुरुचा उपदेश' असे म्हणतात.

''स्वप्ने वै आचार्यावान् उपदिशति अस्य'' (य२उ.४४)

अर्थ :- अधिकारी पुरुषाला आपल्या जातींत जर कोणी ब्रह्मवेत्ता न मिळाला, तर कोणत्याही जातीचा पुरुष त्याला स्वप्नांत येऊन उपदेश करितो.

त्या यतीनी सांगितलेल्या मंत्राचा जप सुरू केला म्हणजे पुढचा मार्ग मला ह्या शूद्रदेहाने सांगण्यास हरकत नाही. इत्यनेनालम् ॥

मुक्काम - हर्दा. - आपला गुलाब

॥ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

ooo

पत्र १८ वे

रा.रा.शांताराम यांना अजनासला पाठविलेले पत्र.

॥ ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

चिरंजीव शांताराम यास आशीर्वाद. तुला पत्र पाठविण्याचे कबूल केले असल्यामुळे ते आता पाठवीत आहे.

कोणतीही वस्तु कोणत्याही वस्तूपासून जेव्हा उत्पन्न होते, तेव्हा अनुमान केले पाहिजे की ती सूक्ष्मरूपाने त्या वस्तूत असते. खांबापासून म्हैस उत्पन्न होत नाही. किंवा वाळूपासून तूप उत्पन्न होत नाही. सारांश, विरुद्ध वस्तूपासून विरुद्ध वस्तु उत्पन्न होत नाही.

या न्यायाने जर पाहिले तर आत्मा हा चैतन्य आहे व इतर सर्व जगत् जड आहे; म्हणून जडापासून चैतन्य उत्पन्न होणे शक्य नाही.

आता जे कोणी म्हणतील की जडापासून चैतन्य उत्पन्न होते; त्यांना असे विचारतो की- जड चैतन्याच्या जातीचे आहे, किंवा जड चैतन्याच्या विरुद्ध आहे?

(१) जर 'जड चैतन्याच्या जातीचेच आहे, असे ते म्हणतील तर मग चैतन्यापासूनच चैतन्य उत्पन्न झाले जड काहीच राहिले नाही असे म्हणावे लागते; व

(२) 'जड चैतन्यापासून विरुद्ध आहे' असे मानले तर मग जडापासून विरुद्ध चैतन्य उत्पन्न होते कसे? याला काही दृष्टांत आहे काय? आणि असेच आग्रहाने कोणी कबूल करील तर आंधार हा प्रकाशाच्या विरुद्ध आहे; मग आंधारापासून प्रकाश कां उत्पन्न होवूं नये?

सारांश, आत्मा हा कशापासून उत्पन्न होत नसून तो नित्य आहे; आणि जी वस्तु कशापासून उत्पन्न होत नाही, कारण तिचा कशापासून नाशही होणे शक्य नाही. ज्या वस्तूला उत्पत्ति असते त्याच वस्तूला नाश असतो. जसे वस्त्र आपणाला विणता येते, म्हणून फाडून टाकता येते; आणि आकाश आपल्याला उत्पन्न करता येत नाही म्हणून त्याचा नाशही करता येत नाही. त्याप्रमाणे आत्मा कोणत्याच पदार्थापासून उत्पन्न होत नसल्यामुळे त्याचा नाशही होत नाही.

आतां हा आत्मा कसा आहे असे म्हणशील तर ह्याला जाणण्याकरिताच नाना प्रकारची शास्त्रें आहेत. तो शास्त्रांनी व गुरुमुखांनी जाणून घेतला पाहिजे. त्याविषयी जसा जसा विचार करून तूं मला लिहिशील त्या त्या प्रमाणें मी तुझ्या शंकेचे अपहरण करून पुढे बोधद्वारा उपदेश करण्याचा प्रयत्न करीन. कळावे.

ताजा कलम -

आईचे तीर्थ घेण्याची पद्धती कशी काय चालली आहे ते मला कळीव.

तूं खरे बोलणारा आहेस; असे मला सौ. दुर्गा जननीने सांगितले असल्यामुळे दिलेले वचन तूं मोडणार नाहीस अशी खात्री जाणून हे पत्र लिहिले आहे. कळावे. (य२उ.४६) मुक्काम - हर्दा.

॥श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

०००

पत्र १९ वे

गणेशप्रसाद मंडलेकर यांना पाठविलेले पत्र (हिंदी)

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

दोहा

अलकावतिपतिचरणरज शांतिरूप सुखसार । सीस धरत भवकुदर हरे दिलहि मिले दिलदार ॥१॥
आज पत्र आपका मिला तदुत्तर सुनहु सुजान । मीन क इव कर रखिये ब्रह्मग्यानमों जान ॥२॥

सवैया

सद्‌गुरुकी करुणा मन केवल राखि अयत्नत वृत्ति फले है ।
यत्नहिंतें जन कर्म करे अरु यत्नहितें मुनि ब्रह्म मिले हैं ।
यत्नहितें बनि आवत साधन यत्नहितें गुरुग्यान खुले हैं ।
यत्न विचार सहाय करे अरु यत्नहितें श्रुति बाग फुले हैं ॥३॥
जो न बनीहि बनावत है हरिके बिन सत्यवती हरिमाया ।
फेरि प्रयत्नहि एक समर्थ न कारजकारि दुजा कोई पाया ।
यत्नहितें वर दैवत दे अरु यत्नहितें मुनिशाप न लागे ।
यत्नहितें बलि-काल हटे अरु यत्नहितें चिति में मति जागे ॥४॥
कोउको जीव भया जग में निज यत्नहितें गिरिजापति शंभू ।
कोउको जीव भया निज यत्नहितें हरि कोउको जीव स्वयंभू ।
यत्नहितें चिरजीवन लब्ध भुशुंडमुनी करि कंचनकाया ।
ब्याज करी रघुनंदनकी निजग्रंथ वसिष्ठजु यत्नहि गाया ॥५॥

चौपाई

शुभदैव करीभि अनाजकि प्राप्ती । भोजनयत्न बिना नहि तृप्ती ।
ताकरि यत्न करो तुम ताता । तजि मिथ्या मूरखमति बाता ॥६॥
आदौ कर्म बिहित निज करिये । तिसकरि मतिमलसागर तरिये ।
फेरि बाणि हरिहरगुण गावो । तिनतें चंचलताग्नि बुझावो ॥७॥
साधनचार करो फिर नंदन । गुरुपद सुमिरि होंहु गुण चंदन ।
सज्जन संग सदा सुखदाई । जिसकरि पंछिपशुहि चिति पाई ॥८॥
मायाश्रय चिति दिप्ति उजासे । बिदित समान बाणिबल भासे ।
बिन बिराग मति बोध न थारे । यह बिधि बोलत तात हमारे ॥९॥

दोहा

तातें बाहर मेल करी मनमों धरो बिराग । गुरु निगमनमुख बोध सुनो तजि धन-नंदनराग ॥१०॥
साधनत्रिक कैवल्यपथ *उपरति *बोध *विराग । *योगमाहि उपरति मिले *सांख्यमाहि सुबिराग ॥११॥
*बोध होत वेदांतके महावाक्यतें तात । दृढगुरुहरिहरभक्तितें अंतराय मिटि जात ॥१२॥
श्रीज्ञानेश्वर कृपावश लिखदीना निगमार्थ । ज्ञानेश्वरगुरुनाम सदा सुमिरि करो परमार्थ ॥१३॥

॥ वृंदपति नंदलाल की जय ॥
॥ श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

०००

(य२उ.२६)

पत्र २० वे

स्त्री पुरुष चातुर्य

रा. लक्ष्मणराव केकरे यांना पाठविलेल्या पत्रांतील ओव्या

(मूळ पत्र १२ व्या यष्टीमधे मुद्रित आहे)

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

वडिलातें नमस्कारी । लहानाते शिकवण करी ।
कार्याकार्य मनीं विचारी । तो पुरुष संसारीं अतिधन्य ॥१॥
आपण वडिलांच्या आज्ञेंत वागे । निजकन्येला तेंचि सांगे ।
पतीस सत्कार्य करू लागे । ती वनिता धन्य संसारी ॥२॥
प्रातःकाळी उठोनी । योग्य धर्म करोनी । व्यवहार चिंती मनीं । तो पुरुष संसारीं अति धन्य ॥३॥
(य२उ.४८) जीवभाव पतीच्या चरणीं । सासूसासरिया पूज्य मानी । बाळास वळवी कुमार्गापासुनी । ती संसारीं कामिनी अति धन्य ॥४॥ योग्य वेळीं निजोनी । फुकट आळस न धरी मनीं ।
व्यापार करी तोटा वारुनी । तो पुरुष धन्य संसारीं ॥५॥ कवणासी हठ न करी ।
सर्वांस बोले मधुरोत्तरीं । पतीतें चिरायु चिंतन करी । ती वनिता संसारीं अतिधन्य ॥६॥
नफ्याचा एकांश धर्मासाठीं । दुसरा अंश सांठवी कोठी ।
दोन अंश ठेवी प्रपंचासाठीं । तो पुरुष संसारीं अति धन्य ॥७॥
पुरुष साहित्य आणी सदनीं । त्यांतील थोडें थोडें उतरंडींत सांठवुनी ।
विपत्तिसमयीं पुरवी काढुनी । ती धन्य कामिनी संसारीं ॥८॥
शेती करितां व्यापार बुडतीं । व्यापारीं बुडूं पाहे शेती ।
ऐसें समयीं जो करी शेती । तो धन्य पुरुष संसारीं ॥९॥ केव्हां सेवका शिक्षा देणें ।
केव्हां काना डोळा करणें । शरणागता अभय देणें । तो पुरुष धन्य संसारीं ॥१०॥
स्वयंपाक गोड करी । जेवूं घालण्या कंटाळा न धरी ।
फुकट शृंगार आंगें न करी । ती वनिता संसारीं अतिधन्य ॥११॥
दुर्बळा चाळवूं नये । उन्मत्ताला वंदूं नये । ऐसी जों कां धरी सोय । तो पुरुष धन्य संसारी ॥१२॥
सासरची सुखाची ठेव । जावा नणंदावरी प्रेमभाव । माहेरा जावया न धरी हांव । ती वनिता धन्य संसारीं ॥१३॥ अतिलज्जेची नाहीं बेडी । अतिनिर्लज्जेची नाहीं आवडी ।
थोड्याकारणें सन्मैत्री न तोडी । तो पुरुष संसारीं अति धन्य ॥१४॥ एक निजपतीवांचून ।
वडिल मातापितया समान । लहान पुत्रकन्ये समान । ती वनिता धन्य संसारीं ॥१५॥
गृहीं आलिया अतिथी । अनादर न कदा चित्तीं । दान देणें यथाशक्ति । तो पुरुष धन्य संसारी ॥१६॥ चौघांचा पाक करितां । पांचवा संपादेल तत्वतां । अन्न ठेवीं लेंकुरां करितां । ती धन्य वनिता संसारीं ॥१७॥

नवे नवे मित्र जोडी । होईल तोंवरी द्वेष सोडी । मित्रसहायें कार्य घडी । तो पुरुष संसारीं अतिधन्य ॥१८॥
संपत्तींत गर्व न करी । विपत्तींत धैर्य धरी । विनवुनी पतीस सन्मार्गी करी ।
ती वनिता संसारीं अतिधन्य ॥१९॥ पाडूनि कुटुंबासी लंघन । यज्ञज्ञान करणें अधर्मपण ।
व्यय करी लाभ पाहून । तो पुरुष धन्य संसारीं ॥२०॥ (य२उ.४९)
तुसट कवणातें न करीं । सर्वांचाचि विश्वास न धरी ।
लीन आणि दक्ष गृहाचारी । ती वनिता संसारी अतिधन्य ॥२१॥
आपण होतां उतावेळ । पुढें ऐसेंचि होईल कुळ ।
हे जाणोनि गांभीर्य धरी निर्मळ । तो पुरुष धन्य संसारी ॥२२॥
मायबापें वाईट शिकवितां । तरी तें नायकें सर्वथा । सासरीं राहूनि पतिव्रता । ती धन्य वनिता संसारी ॥२३॥
अश्लीलभाषा नाटकगीत । शिकवोनी चावट न करी सुत ।
धर्म आणि व्यवहार शिकवित । तो पुरुष संसारी अतिधन्य ॥२४॥
लेकुरें लाडवूनी कडिये वरी । सदा देवूनी गोड साखरी ।
कृमी होतील ऐसें न करी । ती कामिनी संसारी अतिधन्य ॥२५॥
धर्म अर्थ काम । हे विरुद्ध असती परम ।
परी जेथ स्त्रीपुरुषांचा धार्मिक प्रेम । तेथ विरोध नाही ऐसें भारती ॥२६॥
असो स्त्री अथवा पुरुषा । जंव नाहीं तीव्र मुमुक्षा । तंव सोडुनी संसार विशेषा । विटंबना करूं नये ॥२७॥
पंच ज्ञानेंद्रियें सहावें मन । यांचें न करितां निर्दळन । होवूनियां विकाराधीन । संसार सोडणें विटंबू ॥२८॥
अंतरीं परमार्थ धरावा । बाहेरी व्यवहार करावा । आवडी भगवंत भजावा । हळू हळू मिळवावा विराग ॥२९॥
जोंवरी विकारी आपुलें चित्त । तोंवरी दुर्जनासी करूं नये मात ।
आपलें निर्विकारी होता चित्त । मग दुष्ट सुधारणार्थ किंचित् यत्न कीजे ॥३०॥
आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग साधावें परमार्थ विवेका । तीव्र मुमुक्षा नसतां देखा । हाची मार्ग उत्तम ॥३१॥
श्री ज्ञानेश्वर माय माउली । तियेची वंदूनी पाउलीं । पत्रिका ही समर्पिली । अतितर प्रेमें ॥३२॥
॥हरिः ॐतत्सत् श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥
०००

३

।। ध्यानयोगदिवाकर ।।

ह्या ग्रंथांचे ६ समुल्लास असून ध्यानमार्गाने ज्ञानसिद्धी कशी मिळवावयाची अशाबद्दल ध्यानयोगाच्या अनेक प्रक्रिया सांगून स्पष्टीकरण केले आहे.

समुल्लास १ ला :- सगुण सद्‌गुरु ध्यान. ह्यात ध्यानयोगास योगातील सातवी पायरी असतांही स्वतंत्रत्व सिद्ध करून ध्यानाचे प्रकार सांगितले आहेत. त्यात फलरूप सद्‌गुरुध्यानाचे श्रेष्ठत्व प्रथम कथन करून *ध्यान करण्याची प्रक्रिया व त्यांत आवश्यक ईश्वरानुग्रहाकरितां *ईश्वरसजातीयशुद्धसत्त्वमय शरीर करण्याची प्रक्रिया सांगून *ज्ञानासह प्रेमस्थित्यर्थ सगुण सद्‌गुरु ध्यानाची प्रक्रिया सांगितली आहे.

समुल्लास २ रा :- ईश्वराहून श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वर महाराजांचे श्रेष्ठत्व. *मंत्रयोगास अनुसरून पदस्थ ध्यान प्रक्रिया. वाणीनी केलेला ज्ञातजप परमेश्वराचे ठिकाणी अर्पण करून तो मानस झाला म्हणजे ध्यान होते. हे नित्य राहण्याकरितां *श्वासासह होत असलेला अज्ञातजप भगवंताचे ठिकाणीं अर्पण करण्याची प्रक्रिया.

याप्रमाणें नित्य होत असलेल्या २१६०० अज्ञात जपापैकी, ६०० गणेशाला, ६००० ब्रह्मदेवाला, ६००० विष्णूला, ६००० शिवाला, १००० जीवाला, १००० सद्‌गुरुला व १००० आत्म्याला जप अर्पण झाल्यानंतर - नादोत्पत्ति कथन व त्याचे दहा प्रकार. त्यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या सिद्धीकडें दुर्लक्ष करून *लय चिंतनाभ्यासपूर्वक पदस्थध्यानप्रक्रिया व उपसंहार.

समुल्लास ३ रा - *पिंडस्थ ध्यान प्रक्रिया. :- आधारादि चक्रांची लक्षणें, स्थाने व त्यांचे आध्यात्मिक ध्यान. आधिदैविक ध्यान. ध्यानाचे पूर्व पश्चिम मार्ग. उपसंहार.

समुल्लास ४ था - *रूपस्थ ध्यान प्रक्रिया :- या प्रक्रियेच्या समर्थनार्थ मागील संतांचे उतारे. मुद्रेचे प्रकार. त्यांची लक्षणे व त्या करण्याच्या क्रिया. (य२.उ.५२) वर्ण निरीक्षण व त्या त्या वर्णाबरोबर वृत्तीचे स्थित्यन्तर व प्रणवरूप कथन. शेवटली ध्यानगम्य तुरीयावस्था व उन्मन्यवस्था. या समाधीतून व्युत्थान झाले असता श्रीकृष्णरूपाने सर्वत्र तेच प्रणवरूप पाहून भगवद्‌भक्तिसिद्धि.

समुल्लास ५ वा - रूपातीत ध्यानप्रक्रिया :- सर्वच साकार असल्यामुळे सर्वांच्या अभावाचे- शून्याचे ध्यान. बौद्ध मतात हे ध्यान प्रशस्त सांगितले आहे. परंतु ''क्लेशोधिकरस्तेषां'' म्हणून त्याठिकाणीही भक्तीची अपेक्षा आहे.

रूपस्य ध्यानाचा परिणाम जी प्रतिमा तत्सुहास्य वदनांतर्गत *हास्यात स्वीयमनोधर्म मिळवून आनंदित व्हावे. *हास्य सोडून शून्य भासल्यास अभाव योग होतो व *हास्य सोडून भूत विवेकाने सत्ता सिद्ध करून तिला आपली चित्ता देऊन त्यात प्रतिमा-हास्य-फल-आनंदवत्ता मिळविली म्हणजे महायोग होतो. येथे पुष्कळ सिद्धि उत्पन्न होतात. परंतु एका परमेश्वरावाचून दुसऱ्या कोणत्याही सिद्धीची अपेक्षा करूं नये. कारण तदितर सर्व सिद्धी उपाधिरूप आहेत. याप्रमाणे भक्ति आणि योग यांनी सच्चिदानंद ज्ञान होऊन समाधि बोध होतो. हेच ध्यान पुढे अन्वयरूपाने वस्तुतंत्र सगुण सद्‌गुरु होऊन परिणाम पावते.

समुल्लास ६ वा :- तटस्थ ध्यान :- तटस्थ ध्यानांत सर्व व्यापकत्व घटूं शकत नाहीं. तटस्थ ध्यान निषेधपर मुक्ताबाई व तुकाराममहाराज यांचे प्रमाणवचन. त्या समाधीतून व्युत्थान झाले असता अनध्यस्त ब्रह्मरूपाचे ठिकाणी सद्‌गुरुरूप विवर्त आपल्या प्रेमामुळे सापडतो. हरिहर हेही सांपडतात. परंतु त्यांची परोक्षस्थिती असल्यामुळे – अपरोक्ष सद्‌गुरुच अनेक विघ्न निवारण करून शिष्याचे संरक्षण करीत असतांना हरिरूप व त्याच्या सर्व उपाधींचा नाश करितांना शिवरूप असतात. ज्ञानानंतर गुरुपरंपरेची आवश्यकता, व त्यांची अनध्यस्त विवर्तता सिद्ध करून सद्‌गुरु भक्तींत एकंदर पर्यवसान करून श्रीमत्सद्‌गुरुनाथ ज्ञानेश्वरचरणीं ग्रंथ समर्पण ।। श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ।। (य२उ.५३)

समुल्लास १ ला

।। श्रीगुरु-ध्यान ।।

।। श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ।।

जय जय सद्‌गुरो दिव्यमूर्ते । जय जय सद्‌गुरो श्रौतकीर्ते । जय जय सद्‌गुरोऽद्वैतदीप्ते । अविक्रिये ।।१।।
जय जय सद्‌गुरुरो अनुपम्य । जय जय सद्‌गुरु परम रम्य । जय जय सद्‌गुरु ज्ञानगम्य । केलिप्रिय ।।२।।
जय जय सद्‌गुरु सदधिष्ठान । जय जय सद्‌गुरु विशेषचेतन । जय जय सद्‌गुरो स्वानंदघन । प्रेमलपते ।।३।।
जय जय सद्‌गुरो करुणहृदय । जय जय सद्‌गुरो कैवल्यमय । जय जय सद्‌गुरो छेदकत्रय- । देहबंध ।।४।।
जय जय सद्‌गुरु मायबहिणी । जय जय सद्‌गुरो अपवर्गदानी ।
चरण अधिष्ठूनि हृदयध्यानीं । निदिध्यासनीं तुज चिंतू ।।५।।
'तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यमिति' । श्वेताश्वतर श्रुति ।
इयेची समन्वयसाधक आचार्योक्ति । शारीरक भाष्य द्वितीयाध्यायीं ।।६।।

''यत्तु दर्शनमुक्तं तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमिति वैदिकमेव ।
तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोग शब्दाभ्यामभिलप्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यम् ।। (शांकरभाष्य)

भाष्यार्थ :- वैदिक ज्ञान आणि ध्यान । सांख्य योग शब्देकरून ।
बोलिले यास्तव निरोधसह कृन्महावचन[१] । सप्रेमब्रह्मज्ञान उपजवी ।।७।। (१.महावाक्य) (य२उ.५४)
परी तोचि निरोध साधावया । साधिली पाहिजे ध्यानप्रक्रिया । यास्तव ध्यानयोगा यया । आरंभिजे ।।८।।
म्हणाल अष्टांगयोगीं स्पष्ट । ध्यानासि सप्तत्वाचा पट । तयाचाचि केवलारंभ चोखट । होणार नाही ।।९।।
परंतु ध्यानेनात्मनि पश्चन्ति । इया रमणचरणोक्ती । ध्यानाते स्वतंत्र योगस्थिती । आरंभणीय म्हणूनी।।१०।।
आणि शांतिपर्वी मोक्षधर्मात । ध्यानारंभ भीष्मोक्त । यालागी स्वतंत्र योगस्थित । म्हणिजे ध्यान ।।११।।
'प्रच्छर्दनविारणाभ्यां वा प्राणस्य' येथ । प्राणायाम विकल्पित । म्हणोनी ध्यानसमुच्चित । आवश्य नोहे ।।१२।।
'यथाभिमतध्यानाद्वेति' । समाधिपादीं ध्यानविकल्पोक्ति । येणेही आवश्यक समुच्चिती । दूरोत्सारिली ।।१३।।
अतो ध्यानयोगा स्वतंत्रता । म्हणवूनी आरंभणीय तत्वतां । तया ध्याना द्विविधता । बोलती मुनी ।।१४।।
पहिले अवस्तुभावन । दुसरे तदाकारकरण । या दोहींचे लक्षण । ऐक आता ।।१५।।

१. अवस्तुभावन

जे कीं वैदिकध्यान । अग्निरूपें योषिच्चिंतन । आणि मंत्रब्राह्मणामाजी निरूपण । असे जैसे ।।१६।।
ते आघवे अवस्तुभावन । परी फळ होय शास्त्रबळेकरून ।
कारण अग्निरूपें स्त्री आपण । न जाहली कधी ।।१७।।
स्त्री अग्निरूपे झळकत । होम करावा स्त्रीमुखात । ऐसा इतिहास निश्चित । कोठेचि नाहीं ।।१८।।
उपस्थ कल्पून इंधन । योषिद्योनीते कुंडस्थान । हे जुगुप्सित जाण । अवस्तुभावन यास्तव ।।१९।।
हे प्रमाणजन्य नाही म्हणोन । बोलीजे अतत्त्वभावन । कर्तृतंत्रही बोलण । याचिसाठी ।।२०।।

२. तदाकारकरण

दुसरे तदाकारकरण । तयाचे ऐक लक्षण । रघुनंदन अथवा चरण । श्रीगुरूचे ।।२१।।
उमा अथवा उमारमण । यातूनि कवणाचे जें चिंतन । ते जाणावे ध्यान । दूसरे कीं ।।२२।।
वस्तू नसोनी भावना करिता । हे प्रथम ध्यान तत्वता । वस्तू असोनि भावना करिता । द्वितीय ध्यान घडे ।।२३।।
रामकृष्णादि अवतार । येथ इतिहास असती फार । पुराणें साक्ष देती शंकर -। उमेविषयी ।।२४।।
म्हणवूनि तयांचे जे ध्यान । ते म्हणिजे तदाकारकरण । आणिकही एक विलक्षण । उपपत्ति सांगू ।।२५।।
ऐतिह्य रामकृष्णादि झाले म्हणुनी । प्रतिमा करिता येतसे कल्पुनी ।
अग्निरूप झाल्या नाहीत कामिनी । यास्तव प्रतिमा तेवी न घटे ।।२६।। (य२उ.५५)

येथ ऐसे म्हणतील कोणी । कीं पुराणध्याना श्रैष्ठ्य देऊनी । श्रुति अवमानली हे करणी । योग्य नव्हे ॥२७॥
तरी ययाचे उत्तर । तापनीयादि श्रुतिनिर्धार । तदाकारध्यानानुसार । प्रमाण आहाती ॥२८॥
येर अतत्त्व भावनाबोधक श्रुति । तिया गौणित्वाची प्राप्ति । जे कीं प्रथम श्रुति । वस्तुवृत्तानुग्रह म्हणूनी ॥२९॥
आणि केलियाही अवस्तुभावन । फळ होय श्रुतिबळे करून ।
आम्ही उपरि बोलिले म्हणून । वाढविला मान श्रुतीचा ॥३०॥

तदाकारकरण : सद्‌गुरुध्यान फल / देवध्यान साधन

असो तदाकारकरण । तेही द्विविधि जाण । सद्‌गुरुध्यान आणि देवध्यान । त्यांत प्रथम फळ, साधन द्वितीय ॥३१॥
परी ''आत्मा अरे द्रष्टव्यः'' इया श्रुतीत । आधी फळ, सांगोनि निश्चित ।
श्रवणादि तत्साधने पश्चात । निरूपिली ॥३२॥
अहो आधीं वृक्षी फळ पहावे । मग आरोहण साधनें तोडोनि घ्यावे ।
तैसे संकेतें आधी चिद् ओळखावे । मग निरोधे करावे तेचि दृढ ॥३३॥ म्ह
हणोनी 'द्रष्टव्य' आधी पद । 'श्रोतव्य मंतव्य' आदि नंतर प्रसिद्ध ।
भाव हा कीं विज्ञात विशद । श्रवणादिकीं ॥३४॥

निर्गुणाचे, देवाचे व श्रीगुरूचे ध्यान
क्रम व उपपत्ती

तैसे फळ जरी सद्‌गुरुध्यान । तरी तयाचे आधी निरूपण । ते साधावया देवध्यान । निरूपिजेल पुढे ॥३५॥
सकळ मंगळामाजी मंगळ । श्रीगुरूचे चरणकमळ । यालागी तद्ध्यान फळ । बोलिजे आधी ॥३६॥
आता देवध्यानाहून श्रीगुरुध्यान । वरिष्ठ म्हणावया काय कारण । येचि विषयी गहन । उपपत्ति सांगू ॥३७॥
तरी पाषाण धातूच्या मूर्तीतून । निष्पन्न होय देवध्यान । मग त्यावरी पौराणिक गुण । आरोपावे लागती ॥३८॥
तैसी नोहे सद्‌गुरुजननी । साक्षात् सचेतन दिसे नयनी । यालागी अनायासे ध्यानीं । आरूढ होय ॥३९॥
आणखी एक्या दृष्टी उपपन्न । निर्गुण पर्यवसायी सगुणदेव ध्यान ।
झालियाही निर्गुणज्ञान । सगुणगुरुध्यान सुटेना ॥४०॥
यास्तव निर्गुण ध्यानाचे । सगुणगुरुध्यानी पर्यवसान साचे । म्हणोनि फळत्व तयाचे । सिद्ध आहे ॥४१॥
सगुणध्याने निर्गुण होआवे । मग गुरुत्व घेऊनी तारणीया यावे । याही उपपत्ति स्वभावे । गुरुध्यान फळ ॥४२॥
देवध्यान करिता चित्तीं । तरी उत्पत्तिस्थितिलयस्मृती ।
गुरुध्यान करिता चित्ती । तरी संबंधे स्मरे महावाक्य ॥४३॥
असो ऐसिया अनंतोपपत्ति । आता ऐकावी ध्यान रीति ।
आधी घेवोनि भगवन्मूर्ति । तीतूनि जडांश निश्चिती काढावा ॥४४॥ (य२उ.५६)
मग जडांश काढलिया मूर्तीचा । मृदुसंवेग उरे मनाचा ।
तो आश्रय पौराणिक गुणांचा । करूनि वाढविजे ॥४५॥
तो मध्यसंवेग होय स्वप्नीं । तोचि जागृतींत वाढवूनि । तीव्रसंवेगे करुणागुणी । हृदयीं धरिजे ॥४६॥
तेव्हा भगवत् कृपेकरून । सद्‌गुरु भेटे आपण । येचि विषयी वचन । वासिष्ठांचे ॥४७॥
''यावन्न अनुग्रहस्साक्षात् जायते परमेश्वरात् । तावन्न सद्‌गुरुः कश्चित् सच्छास्त्रं वाऽपि नो लभेत्॥'
(योगवासिष्ठ)

शरीराचे ब्रह्मकरण

परी तो ईश्वरानुग्रह होआवया । ईश्वरसजातीय कीजे काया । ती निर्गुणसजातीय व्हावया । योग्य नोहे ॥४८॥
यालागी सगुण सजातीय । देह करणे लागे स्वये । तुकारामवचनही आहे । प्रमाण येथ ॥४९॥
''ब्रह्मभूतकाया होतसे कीर्तनी । भाग्य तरी ऋणी देव ऐसा ॥''
ते सगुणसजातीय काया । पूर्णपणे करावया । उपपत्ति शिष्यराया । सावध ऐके ॥५०॥

भगवच्छरीर शुद्धसत्त्वमय । आणि जीवशरीर मलिन सत्त्वमय ।
ते करावया सगुणसजातीय । युक्त्या भूतलय कीजे ॥५१॥

बीजधारणेने लय-योग / अवतारसम शरीर-निर्मिती

'लं' बीजधारणा करून । पृथ्वीचे करून चिंतन । लय कीजे संपूर्ण । आपामाजी ॥५२॥
पृथ्वीची जी नांवे समस्त । तयांचा लय करावा 'लं' बीजांत ।
आणि पृथ्वीरूप जो अर्थ । तयाचा अर्थरूप आपांत लय कीजे ॥५३॥
मग आपाची जी नांवे समस्त । मेळवीजे 'वं' बीजात । अर्थजलाचा अर्थ तेजात । लय कीजे ॥५४॥
मग तेजाची नांवे 'रं' बीजी मेळवूनी । अर्थतेज मिळवावे अर्थपवनी ।
वायूची नांवे 'यं' बीजी मिळवूनी । अर्थगगनी मिळवावा अर्थवायू ॥५५॥
गगनाची नांवे 'हं' बीजात । मिळवोनिया समस्त ।
आकाश म्हणजे शब्दरूप अर्थ । तो 'हं' बीजाकारावच्छिन्नवृत्तिगत मिळवावा ॥५६॥

ॐ कार : लयप्रक्रिया

मग या सकळाते 'अ' कार म्हणूनी । स्थूळ ब्रह्मांड येथेचि मिळवोनी ।
अहंकारासहीत घेऊनी । बुद्धीमाजी मेळवीजे ॥५७॥
तयाते 'उ' कार म्हणोन । हिरण्यगर्भ येथेचि मेळवून ।
बुद्धीचा लय करावा पूर्ण । प्रकृतिरूप 'म' कारी ॥५८॥
'म' कारसाक्षी अनुच्चार्य व्हावे । म्हणजे प्रकृति मिथ्या स्वभावे । (य२.उ.५७)
मग संस्कारे देहावरी यावे । परी एक करावे त्या ठायां ॥५९॥
प्रकृतिसाक्षी होतांचि क्षणी । सत्त्वांशमालिन्य गेले निघोनी ।
यास्तव देहावरी येता क्षणी । न घेयावा मनी प्रारब्धभाव ॥६०॥
यद्यपि हे नव्हे वस्तुतंत्रज्ञान । तथापि होय वस्तुतंत्राकार उपासन ।
यालागी ब्रह्मसंबंधे करून । शुद्धसत्त्वगुण हाता चढे ॥६१॥
तया शुद्धसत्त्वयुक्त आपणापासोन । शुद्धसत्त्व आकाश करावे उत्पन्न ।
मग तया गगनापासोन । शुद्धसत्त्व वायू ॥६२॥
शुद्धसत्त्व वायूपासुनी । उत्पन्न कीजे शुद्धसात्त्विक अग्नी ।
तैसेचि अग्निपासुनी । शुद्धसात्त्विक पाणी उपजविजे ॥६३॥
पाणियापासूनि मही । शुद्धसात्त्विकची तीही । शुद्धसात्त्विक बीजांतुनीही । निपजविजे शब्द ॥६४॥
शुद्धसात्त्विक नामरूपांतून । आपुले शरीर करावे उत्पन्न । तेही शुद्धसात्त्विक म्हणोन । अवतारसम ॥६५॥
एवं सगुणसजातीय काया । एकवेळ जाहालिया । मग सगुणतीव्रसंवेगू करावया । उपयोगू होय ॥६६॥

सगुण भगवंताची ध्यान रीती

त्वंपदे भूतशुद्धि केली । तेणे काया शुद्धसत्त्व झाली । आता तत्पदोपास्ती पाहिजे अवलंबिली । तेणेचि परी ॥६७॥
आधी घेवोनी सगुणभगवंत । जो पुराणपुरुष गुणवंत । तयाच्या एकैकावयवी चित्त । ठेविजे मग ॥६८॥
जैसे सर्व अन्न ताटी आधी घेयावे । मग ते एकैक ग्रासे सेवावे ।
तैसे पूर्ण भगवद्व्यक्तीते प्रथम स्मरावे । मग घ्यावे अवयवानुक्रमे ॥६९॥
चरणापासोनि समस्त- । अवयवी स्थीर जाहालिया चित्त ।
मग मुख ध्येयावे सस्मित । हास्य ध्येयावे तदनंतर ॥७०॥
मग हास्यामाजी जो आनंद । तेथेचि होवावे अभेद । परी 'हे ध्यान' म्हणोनी प्रसिद्ध । वृत्ति उठे ॥७१॥
तया वृत्तिसंधीचे ज्ञान । साक्षित्वे रहावे म्हणून । ते निर्गुणचि गुरुकृपेकरून । सगुणपणा आणावे ॥७२॥

तत् - त्वं - असि / श्रीगुरुध्यान

त्वं पद सगुण शिष्यस्थित । तत्पद सगुण सद्गुरुनाथ । आता ध्यानसुखे ज्ञानैक्यार्थ । ऐसा उमटे ॥७३॥

मग तयाचेचि ध्यान तयाचीच सेवा । तयाचेचि मुखे महावाक्य व्हावा । ऐकोनिया तोचि व्हावा । भाव आपुला ॥७४॥
मग ज्ञानरक्षणा कारण । पुढती तेचि ध्यान । देवाचे कर्तृत्वादिगुण । काढिलीया सद्‌गुरुध्यान सगुण उमटे ॥७५॥
अन्वये ज्ञानां नाही क्षती । सगुणध्याने प्रेमस्थिती । सद्‌गुरुचरण साक्षात्कृती । महती ऐसी ॥७६॥ (य२उ.५८)
आता हे साधावया ध्यान । पुढे विस्तरे निरूपण । श्रीज्ञानेश्वर मायबहीण । स्फूर्तिदात्री ॥७७॥
येथे कांही पुरे उणे । सद्‌गुरूचे सद्‌गुरु जाणे । मी ओविया समर्पूनि नेणे । चरणावीण कांही ॥७८॥
॥ हरिः ॐतत्सत् श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे श्री ध्यानयोगदिवाकरे नाना उपपत्तिपूर्वक सद्‌गुरुध्यानश्रैठ्यकथनं नाम प्रथमः समुल्लासः ॥
॥श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

०००

समुल्लास २ रा

॥ पदस्थ ध्यान ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमउलीसमर्थ ॥

ॐ नमः श्रीमंगल पदा । ॐ नमो भवभयगद ओषधा । ॐ नमो मुग्धबुद्धिप्रबोधा । परमात्मबोधा सद्गुरो ॥१॥
कां ईश्वरासी मायाजाळ । बांधोनियां करवीं खेळ । मग जीवालागी बळ । कासयाचें ॥२॥

चार अक्षरी जप

यालागी दोहीचे । मिटवावया असाचे । सुख चहो अक्षराचें । प्रगटले आहे ॥३॥
अज्ञानेश्वराचे व्यावृत्ति । करोनी ज्ञानेश्वर प्रकटस्थिती । प्रथम ईश्वरीं आरोपगती । द्वितीयेश्वरीं तन्निरासू ॥४॥
अज्ञानेश्वर तटस्थ लक्षण । ज्ञानेश्वर स्वरूपलक्षण । अज्ञानेश्वराचे बंधनेक्षण । कैवल्यपरीक्षण ज्ञानेश्वराचें ॥५॥
एवं गाळीव जो सुखसागरू । तो माझा श्रीसद्‌गुरु । अलकावतीनृपवरू । पाववी पारू सद्‌भक्तां ॥६॥
साधावया सद्‌गुरुध्यान । ध्यानान्तरे सांगेन । येथ असो अवधान । श्रोतृवृंदाचें ॥७॥

नाम-योग साधना

'नाम ब्रह्मेत्युपासीत' । छांदोग्यश्रुती सांगत । योगबीजी शिवोक्त । विस्तर याचा ॥८॥
मंत्रयोगातें अधिष्ठून । प्रथम कीजे पदस्थध्यान । 'वैखरी'चे शब्द घेऊन । मानसीक करणें जप त्यांचा ॥९॥
उच्चैर्जपेकरून । दोष जाती जळोन । आपणासहित पावन । सांगातीचे ॥१०॥
'रामकृष्ण हरि गोविन्द । या नामाचे निखळ प्रबंध ।' टाळोनिया दशापराध । जपावें की ॥११॥
तया जपाचेनि प्रसंगे । जप ''उपांशु'' होऊं लागे । सहस्रगुण चौरंगे । पहिल्याहूनी ॥१२॥
एथ समस्तही प्राण । होती पै पुण्यपावन । मग मानसजप त्याहून । सहस्रगुण अधिक होय ॥१३॥
(य २ उ. ५९) एवं ज्ञातजपाचीं स्थिती । चेतसा आलिया ध्यानत्वप्राप्ति ।
परी अज्ञातजप अर्पावया भगवंती । मंत्रयोग युक्ति पाहिजे ॥१४॥ कर्त्रधिष्ठित भगवदर्पण ।
केलिया निवटे अभिमान । तरी सहज कर्मही भगवदर्पण । केलिया निवारण प्रकृतिसंगु ॥१५॥
जपादीक कर्त्रधिष्ठित । आणि श्वासोश्वासादि सहज निश्चित । मन लीन असतां सुषुप्तींत । घडे यास्तव ॥१६॥
इंद्रियांमाजी सकळ क्रिया । मुख्य प्राणाधार इंद्रियां । श्रुत्युक्त म्हणोनी श्वासा इया । भगवंती अर्पिजे ॥१७॥
म्हणाल, ज्ञात संकल्पावीण । कर्म भगवंती नोहे अर्पण ।
आणि मन तो होय सुषुप्तींत लीन । मग अवशिष्टश्वासाद्यर्पण घडे केवीं ॥१८॥
तरी येथ उपपत्ति । श्रवण करावी सावध चित्तीं । संकल्प लीन जाहलिया निश्चिती । कर्म राहे अदृष्टवशें ॥१९॥
की माता पिता नाम ठेविती । स्वप्नींही होय तीच प्रतीति । हाका मारितां सुषुप्ती । त्याचि नांवे सोडी ॥२०॥
यालागी संकल्पप्रवाह असतां । संकल्पसंस्कारलीनता ।
प्रभु साक्षी जाणे तत्वतां । यास्तव संकल्पोद्भवसमयी अर्पिता सर्वदा घे ॥२१॥
भगवंती घेणें नाहीं । परी भगवंताश्रयें होते पाहीं । आणि जीववासनेनें पाही । वाढीस लागें ॥२२॥

जैसे भूमीवरी बीज ठेविले । तयावरी पाणी न घातले । तरी तें मिळे वहिलें । मृत्तिके माजी ॥२३॥
तैसे परमेश्वरातें अधिष्ठून । विश्ववृक्षाचें उद्भवन । जीव वासनाजळावीण । सर्वथा नोहे ॥२४॥
जीव-वासनाजळ न घालितां । सर्वाधिष्ठानींच मिळे तत्वतां । यालागीं ज्ञाताज्ञाता । भगवन्मय कीजे ॥२५॥

प्राणायाम - प्रक्रिया

श्वासोश्वास प्रिय मानून । जीविताचि वासना पूर्ण ।
तेथ उठे देहाभिमान । यालागीं भगवंती अर्पण श्वास कीजे ॥२६॥
भगवंती अर्पिलीया प्राण । भगवन्मय सहजची जाण ।
हें संकल्प उद्भूत अथवा लीन । असतां जाण घडतसे ॥२७॥
आतां तो अर्पिजे कैसा । दृष्ट भावनेचा ठसा । आधी देऊनियां श्वासा । चैतन्यविशेषा भाविजे ॥२८॥
आणि तीचि भावना श्रद्धेकरून । ऐसेच आहे म्हणोन । दृढ करावी संपूर्ण । अदृष्ट सत्संस्कारास्तव ॥२९॥
परी मायवाक्यें बाळासी । भावना दृढ होय जैसी । सज्ञानातें नव्हें तैसी । भावनाज्ञान म्हणोनी ॥३०॥
यास्तव श्रुतिमातेचें वचन । हंसोपनिषदीं प्रमाण । (य२उ.६०)
ते ज्ञानदृष्टी भावना जाण । परी सत्य संपूर्ण अन्यदृष्टी ॥३१॥
तेचि आतां कवणे रीति । पदस्थ ध्यानाची संगती । योगबीजीं निरुती । बोलिली आहे ॥३२॥
जागृतीमाजी ज्ञातजप । आणि श्वासांतील अज्ञातजप ।
यांचा समन्वय साक्षेप । सगर्भसंकल्प करोनि रहावे ॥३३॥
ज्ञातजप वरी बोलिला । आता अज्ञातजप ऐकावयाला । श्रवणें सर्व शरीराला । व्यापोनि घ्यावें ॥३४॥

हंस जप

श्लोक

हंकारेण बहिर्याति सकारेण पुनर्विशेत् । हंसहंसेति मंत्रोऽयं जीवो जपति सर्वदा ॥१॥

ओवी

नाकातोनि निघे श्वास । तेव्हां 'हं' कार शब्दविशेष । आंत जाता 'स' कारास । अधिष्ठी वायू ॥३५॥
यालागी हंस बोलिजे । येणें प्राणें अवघे व्यापिजे । म्हणोनिया भावना कीजे । सकळ देवतांची येथची ॥३६॥
तें गुरुगीतेंत निरूपण । सावध ऐकावे सज्जन । तेथील श्लोक प्रमाण । घेवूनि सांगू ॥३७॥

श्लोक :-

हंसो गणेशो विधिरेव हंसो । हंसो हरिर्हंसमयश्च शंभुः ।
हंसो हि जीवो गुरुरेव हंसो । हंसोऽहमात्मा परमात्महंसः ॥२॥

ओवी :-

सकाराते आश्रवून । तेथ भावनायोग करून । श्वास वरी उठतां जाण । आधार गणेश भाविजे ॥३८॥
आदि आणि अंती । ही हंसाची गणेशस्थिती । तैसी स्वाधिष्ठानीं प्रतीति । ब्रह्मा हंसू ॥३९॥
मग मणिपुरा येतां । हंसत्व रमाकान्ता । हृदयस्थानीं उमाकांता । हंसपण ॥४०॥
कंठस्थानीं जीवज्योती । हंसयोगे हंसत्व ख्याती । द्विदली सद्गुरुमूर्ती । हंस निश्चिती तेथही ॥४१॥
वायू जरी बाहेर निघे । नाद मस्तकीं जाऊं लागे । तयाचेनि योगे । हंसमय गुरु ॥४२॥
श्रीगुरूचे चरणकमळ । माझें हृदयी केवळ । श्रीगुरुवीर्य मी बाळ । म्हणोनी आत्मा ॥४३॥
तो मी सूक्ष्म हंस । एवं अज्ञातजपाचा अर्थ मी सुरस । आणि जातजप जो विशेष । तो सूक्ष्मप्रणव मी ॥४४॥
या हंसा आणि प्रणवाचा । अनुच्चार बोध साचा । आणि माझिया मीपणाचा । येथचि लय ॥४५॥
तो हा परमात्मा ॐ सोहं लक्ष्य । हें जाणोनिया परोक्ष । करावया ध्यानें अपरोक्ष । ध्यानचि कीजे ॥४६॥
(य२उ.६१) 'ध्यानचि ध्यानातें प्रसवे' । या तातवचन गौरवें । येतां जातां पावावें । याचि स्थळीं ॥४७॥
नर तोचि नारायण । सदा हृदयीं सोऽहं स्मरण । हे ''पवनविजयीं'' बोलण । मुकुंदराजाच ॥४८॥
आतां हें परमात्मभावना कैसी । विश्व संघष्टावया परमात्मेसी ।

ध्यानमिषें पार्थासी । देव उपदेशी 'उत्तरगीतेत' ॥४९॥

शिव शक्ति समावेश / सिद्ध संकेत सत्त्व

श्लोक

आत्ममंत्रस्य हंसस्य परस्परसमाश्रयः । योगेन गतकाम्यानां भावना चैवमेव च ॥३॥

ओवी

तरी ऐके महाबाहो पार्था । मनबुद्धि ठेवोनि पवनाचिया माथां । मग सांगितल्या तत्त्वार्था । पावशील ॥५०॥
ऐसे तातांचें वचन । आणि 'शिवस्वरोदयीं' निरूपण । 'स' कार ती शक्ति जाण । 'हं' कार तो शिव ॥५१॥
'हं' कार लक्ष्य शिवतत्त्व । 'स' कार लक्ष्य शक्तितत्त्व । हें सिद्धसंकेतसत्त्व । वेदांताचें ॥५२॥
एक एकातें गिळितां । एक एकातें उगळितां । समावेश सर्वथा । न मोडें हा ॥५३॥
(१) ज्ञानें शिवशक्तिसमावेशनुती । बोलिली अनुभवामृती() ।
(२) ध्यानें शिवशक्तिसमावेशनुती । तातोक्ति उत्तरगीता टीकेंत() ॥५४॥
योगबीजश्लोक घेऊनी पुढती । याचि भावनेची करुनी पुरती ।
सद्‌गुरुरायें बोधिली स्थिती । ते यथामती मग सांगो ॥५५॥

श्लोक

गुरोर्वाक्याच्छुषुम्नायां विपरीतो भवेज्जपः । सोहं सोहमिती प्राप्तो मंत्रयोगः स उच्यते ॥४॥

ओवी

वाणीचिया घडाडा । शास्त्रकोटी दगड खडाडा । झालिया चिच्चौरंगी पुढा । गुरुवीण फुडा प्राणी नव्हे ॥५६॥
संकोचातुनि संकोचले विशेष । निवडोनी मध्यनाडी हृदयाकाश ।
गाळोनी अस्पर्श गगनरस । प्राण सुरस सस्पर्शे ॥५७॥
तेथ शक्तितेजाचेनि दीपें । धैर्यबळें सत्संकल्पें । गुरुवाक्य होय सोपें । सद्‌गुरुकृपे करूनी ॥५८॥
तेव्हा शिवस्थानीं ये शक्ती । आणि शक्तिस्थानी पशुपती ।
समरस होय लयोत्पत्ति । अखंड चिति प्रकाशे ॥५९॥
मानससरोवरींचा हंस । तो पावला सोहंभावास । मुक्त घेऊनी तृप्तीस । न सांडी तरी ॥६०॥
येथूनि उर्ध्व जाये कैसा । पक्षी सोहं पक्षी हंसा । पौर्णिमे पूर्ण प्रकाशा । पूर्ण वाग्विलासा मिळोनी ॥६१॥
ते उर्ध्वगमनगती । मातृकाबोधें निश्चिती । चक्रातें पाहूनि प्रीती । सुस्थिति कीजे ॥६२॥

श्लोक

एकविंशति साहस्रं षट्‌शताधिकमीश्वरी । प्रत्यहं जपति प्राणी हंस इत्यक्षरद्वयम् ॥५॥
षट्‌शतं गणनाथाय षट्‌सहस्रं तु वेधसे ॥ षट्‌सहस्रं च हरये षट्‌सहस्रं हराय च ॥६॥
जीवात्मने सहस्रं च सहस्रं गुरवे तथा ॥ चिदात्मने सहस्रं च जपसंख्यान्निवेदयेत् ॥७॥

ओवी

एकवीस सहस्र षट्‌शत । प्राणी जपती अखंडित । परी निष्कार्य होऊनी निश्चित । खूण सापडे ही ॥६३॥
सकार्ये न्यूनाधिक होती । यालागीं बैसोनी एके पांतीं । जप अर्पावा दैवती । भगवत्‌स्थिती अनुकारी ॥६४॥
षट्‌शत गणनाथा । सहासहस्र सवित्रिकांता । सहासहस्र रमाकान्ता । उमाकान्ता तितुकेची ॥६५॥
एकसहस्र जीवाप्रती । एकसहस्र गुरुप्रति । एकसहस्र आत्मयाप्रती । जप निश्चिती अर्पावा ॥६६॥
परी या जपीं मेळवून । घेयावें मातृका वर्ण । ''वं शं षं सं'' म्हणून । आधाराहून मिळवावे ॥६७॥
'बं भं मं यं रं लं' इति । स्वाधिष्ठानाची गणती । 'ड' पासोनी 'फ' वरी संगती । मणिपुरीची ॥६८॥
हृदयींच्या ''कादि ठांत'' । स्वरसमुदाय कण्ठस्थ । द्विदळींच्या निश्चित । ''हं क्षं'' दोनी ॥६९॥
या स्मरोनी प्राणें मिळवाव्या । मग हंसनादें गाजाव्या । अनाहती() वाजाव्या । नानाकारें ॥७०॥
सद्‌गुरुरायें बोधिलें ऐसें । जे शिवशक्तीचेनि ठसे । मध्य ज्ञात जप समरसें । ऐसें कीजे ॥७१॥
वक्ष्यमाण पिंडस्थ ध्यान । तें शिवीं उपसंहरोन । पुनः तेंचि शिवातोन । शक्तिस्थ व्हावें ॥७२॥

सृष्टि दैवतांचे हातीं । पिण्डस्थ ध्याने त्याचि त्याप्रती । अध्यात्मध्यान समन्विती । करोनि दिधली ॥७३॥
अध्यात्म अधिदैवत ध्यान । पिंडी परमात्मज्योति पाहोन । मग पिंडभाव विसर्जन । शिवामाजी ॥७४॥
शिवाची व्यक्ति* शक्ति । आणि शक्तीची अव्यक्ति* पशुपती । सधींत* ज्ञातजप श्रीपती । गोपीवल्लभ ॥७५॥
शक्ति करी सर्जन । शिव करी संहरण । दोन्हीं संधींत पालन । गोविन्द करी ॥७६॥
ऐसे ध्यान करितां करितां । आटे घनप्रवाहसरिता ।
जप कोटीसंख्या भरतां । चित्त गगनता गगनादिकां ॥७७॥
येथवरी आलिया ध्यान । मग न चुके एकासन । चालतां बोलतां मौन । न मोडे हें ॥७८॥ (य२उ.६३)
तया गगनाचेनि पेठे । शिव तांडव झणाणा उठे । अथवा कृष्णवेणू उमटें । ऐसे म्हणो ॥७९॥
हा नाद तरी प्राणाचा । येथ निर्धार ज्ञातजपाचा । ऐसा आहे तातांचा । अभिप्रायो ॥८०॥
''अजपा जपणें उलट प्राणाचा । येथेही नामाचा निर्धार असे ॥'' हरिपाठ. ज्ञाने.

वेदांची उत्पत्ती

एवं हरिपाठीं तातोक्तीं । नादीं ज्ञाताज्ञात जपसमन्विती । स एवं जपकोट्या नादमनुभवति । श्रुति म्हणे ॥८१॥
तेथ नादमय आघवें । उघड चैतन्य स्वभावें । ईश्वरानुग्रह संभवें । अनायासें ॥८२॥
येथोनी सर्व वेदसंधान । हे भागवतीं निरूपण । तो नादही आपण । दशविध असे ॥८३॥

अनाहत नादाचे
१० प्रकार

श्लोक

''चिणेति प्रथमो नादश्चिण्चिणीति द्वितीयकः । घंटानादस्तृतीयश्च शंखनादश्चतुर्थकः ॥८॥
पंचमस्तंत्रिनादश्च तालनादश्च षष्ठकः । सप्तमो वेणुनादश्च मृदंगश्च तथाष्टमः ॥९॥
नवमो भेरिनादश्च मेघाख्यो दशमः स्मृतः । एवं दशविधं नादं श्रुणुते साधकोत्तमः ॥१०॥
नवनादान्परित्यज्य गृह्यते दशमः सदा । प्रथमे चिण्चिणी गात्रं द्वितीये गात्रभंजनम् ॥११॥
तृतीये स्वेदनं याति चतुर्थे कंपते शिरः । पंचमे स्रवते तालुः षष्ठेऽमृत निषेवणम् ॥१२॥
सप्तमे गूढविज्ञानं परावाचा तथाष्टमे । नवमे त्वद्दशो देहो दशमेनात्मदर्शनम् ॥१३॥
(स्पष्टार्थत्वाद्विस्तरभयान्नार्थो लिख्यते)

ओवी :-

मग या नादांच्या सिद्धी । तिरस्कारोनि परमार्थबुद्धीं । शेवटील नादही त्रिशुद्धी । ब्रह्माकाशीं मिळविजे ॥८४॥
भूताकाशी मिळवावे भूत । हा वाङ्मय जप ज्ञात ।
भूताकाश चित्ताकाशांत । मिळविणें येथ ज्ञातजप मनोमय ॥८५॥
मग ज्ञाताज्ञातजप आणि मनपवन । ॐ सोहं समन्वय करून ।
घेऊनियां दोनी गगन । चिदाकाशीं मेळविजे ॥८६॥
येथोनि व्युत्थितस्थिती । तरी मुखीं भगवन्नामोक्ती । कीर्तनसुखें सरती । तरती सकळ ॥८७॥(य२उ.६४)
पिण्डध्यानें परमात्म-ज्योती । संयोग पावोनिया वृत्ती । उलटलिया, तनुस्थिती । कनकमय ॥८८॥
तैसेचि पदस्थ ध्यान । अन्तर्यानन्द, बाहेरी कीर्तन । श्रीज्ञानेश्वर गुरु स्मरण । मुद्रा येथें ॥८९॥
''जयाचें वक्त्र । वाहे गुरुनामाचे मंत्र । गुरुवाक्यांवाचूनि शास्त्र । हातीं न शिवे ॥'' ज्ञाने. १३-४४८
ऐसें श्रीतातवचन । सूत्र हृदयीं अधिष्ठून । निरूपिलें पदस्थध्यान । यथामती ॥९०॥
तया ध्यानाची अवधी । श्रीज्ञानेश्वरतातपदीं । श्रोतया वक्तयां संधिसमाधी । प्रीति घडो ॥९१॥
॥ हरिः ॐतत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे ध्यानयोगदिवाकरे
पदस्थध्याननिरूपणं नाम द्वितीयः समुल्लासः ॥
॥ श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥
०००

समुल्लास ३ रा

।। पिंडस्थ ध्यान ।।

जयजय सद्‌गुरो अलक्षा । जयजय सद्‌गुरोऽपरोक्षा । जयजय सद्‌गुरो पूर्ण मोक्षा । योगदीक्षादायका ।।१।।
जयजय सद्गुरो आळंदीपते । जयजय सद्गुरो वेदांतकीर्ते । जयजय सद्गुरो कैवल्यदीप्ते । जनक जननी ।।२।।
मागां बोलिले पदस्थ ध्यान । ते शब्दब्रह्माची खूण । आतां अर्थत्वे ब्रह्मचिंतन । ऐसे पिंड-ध्यान ऐकावे ।।३।।
जे आकाशाची स्थिती । तेचि आकृत्यादि वृत्ती । यालागीं पिंड-ध्यानें प्राप्तीं । तेचि होय ।।४।।
पद-पिंडाचा समन्वय । परी मध्यमाधिकारिया क्रम होय ।
असो आतां तेचि सोय । सादर श्रवण करावी ।।५।।
योगशास्त्री भगवत्प्रणिधान । पतंजली वदले आपण । प्रवणजप प्रणवार्थ-भावन । समाधिपादी ।।६।।
त्यातील ज्ञाताज्ञात जपाचा । मागां विचारूं जाहाला साचा । आतां अर्थभावनाचा । विचारू कीजे ।।७।।
सृष्टिसहित अर्थ ईश्वर । तो पिण्डस्थ ध्यानें कळें समग्र । षट् चक्रावरी स्थिर । चित्त कीजें ।।८।।

श्लोक

आधारे लिंगनाभौ प्रकटित ह्रदये तालुमूले ललाटे ।
द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशारे चतुष्के ।
वासान्ते वालमध्ये ड फ क ठ सहिते कंठदेशे स्वराणाम् ।
हं क्षं तत्त्वार्थयुक्तं सकलदलगतं वर्णरूपं नमामि ।।१।। (य२उ.६५)

ओवी

शक्तिसहायें प्राण । सुषुम्नेमाजीं अनुगमन । करोनी षट्चक्रस्थान । लक्षिजे पै ।।९।।
ह्रदयींचा सूर्य आणि बहिस्थ चंद्र । करोनी एकाकार । हठयोगे निर्धार । शक्ति सहाय्य घेईजे ।।१०।।
आता आधारादि कैसे । ते गरुडपुराणी बोलिले जैसे । सांगेन परी ते समरसे । पदस्थ ध्यानेंसीं घेयावे ।।११।।
पदस्थ जप हे ध्यान । मिळवोनीं अन्वय समान ।
मागा सायासानायास पदस्थ ध्यान । ज्ञाताज्ञात म्हणोनी बोलिले जे ।।१२।।
ते येथे कैसे मिळे । हेही बोलिजेल ये वेळे । सावधान श्रोतृमंडळे । असावे कीरु ।।१३।।
तरी तया चक्रांचे लक्षण । स्वये सांगे गरुडपुराण । तेचि श्लोक प्रमाण । घेऊं आधी ।।१४।।

श्लोक :-

''आधारं तु चतुर्दलानलसमं वासान्तवर्णाश्रयम् । स्वाधिष्ठानमपि प्रभाकरसमं बालान्तषट्पत्रकम् ।।
रक्ताभं मणिपूरकं दशदलं डाद्यं फकारान्तकम् । पत्रैर्द्वादशभिस्त्वनाहतपुरं हैमं कठान्तावृतम् ।।१।।
पत्रैः सस्वर-षोडशं च त्रिगुणं ज्योतिर्विशुद्धाम्बुजम् ।। हंसेत्यक्षरयुग्मकं द्वयदलं रक्ताभमात्राम्बुजम् ।।
तस्मातूर्ध्वगतं सलक्षणमिदं पद्मं सहस्रच्छदम् । सत्यानंदमयं सदा चितिमयं ज्योतिर्मयं शाश्वतम् ।।२।।

ओवी :-

स्पष्ट म्हणोनी नलगे अर्थ । परी हे अध्यात्मध्यान निश्चित ।
आता अधिदेव ध्यान येथ । देवताचिंतने साधिजे ।।१५।।
परी सुषुम्ना नाडीतून । पाहोनिया तेथे स्थान । तेथ तेथ अंतःकरण । नेयावे पै ।।१६।।

श्लोक :-

गणेशं च विधिं विष्णुं शिवं जीवं गुरुं तथा । व्यापकं च परं ब्रह्म क्रमाच्चक्रेषु चिंतयेत् ।।१।। स्पष्टोर्थः ।

ओवी :-

परी आधार स्वाधिष्ठान । 'अ'कारार्थेसी कीजे चिंतन । अनायास समन्वयून । मातृका घ्याव्या तेथींच्या ।।१७।।
'उ'कारार्थेसी चिंतावे । मणिपूर अनाहत भावे । विशुद्ध आज्ञाचक्रासी चिंतावे । 'म'कार्थेसी ।।१८।।

चक्रावरील मातृका सकळ । तियांचा अनायास जपी मेळ । × करोनिया कोल्हाळ । सहस्रदल साधिजे ॥१९॥
(य२उ.६६) हे 'अनुच्चार्य बिंदू'चे स्थान । शाश्वत सच्चिदानंदघन । पूर्वमार्ग संपूर्ण । बोलिती याते ॥२०॥

पश्चिम मार्ग

आता पश्चिम मार्गाची भरोवरी । जया ब्रह्माण्ड अजपा म्हणती कुसरी । तीहि रीति अवधारी । जैसी असे ॥२१॥
सुषुम्ना मार्गाचा वळसा । येऊनि गुरुवचनरसा । कुंडलिनी सहाय ठसा । घेउनी चालावे ॥२२॥

श्लोक :-

''त्रिकुटं श्रीहठं स्थानं गोल्हाटं चौटपीठकम् । पुण्याद्रि भ्रामरी गुंफा ब्रह्मरंध्राण्यनुक्रमात् ॥२॥ स्पष्टोर्थः॥

ओवी

पूर्व वा पश्चिममार्गी । कुंडलिनीसहाय योगी । चिन्तोनिया चौरंगी । बैसती इया ॥२३॥
त्रिकुटापासोनी ब्रह्मरंध्रावरी । पश्चिममार्गीही प्रणव कुसरी । अनायास जपाची परी । तैसीचि आहे ॥२४॥
अथवा पिंडस्थ देवतानुग्रहेकरून । पूर्वमार्गे घडे गमन ।
आणि ब्रह्माण्ड देवतानुग्रहेकरून । पश्चिममार्गी गमन होतसे ॥२५॥
चौदा चक्रांचिया शिखरी । जेथ हंस प्रणव अनुच्चारी । अनायास जपाची कुसरी । येथचि पावे ॥२६॥
पुढे परब्रह्म पूर्ण । येथ तातवचनही प्रमाण । ऐकावे चित्त देऊन । सज्जनश्रोती ॥२७॥
''तैसे ॐ हे स्मरो सरे । आणि येथेचि प्राण पुरे । मग प्रणवातीत उरे । पूर्णघन जे ॥''

(ज्ञाने.अ८.श्लो.१३- ओ११७)

मात्राभावे सायास प्रणव । तो येथेचि पुरला सावेव । आणि सोहंशब्दे प्राणगौरव । येथेचि आले ॥२८॥
महाशक्तीचा खटाटोप । येथेचि सरला संकल्प । व्युत्थानी तरी साक्षेप । सोनियाची तनु ॥२९॥
नातरी हे जाहले । येथ ज्ञानावीण वहिले । विधिलोकांतराये पावले । मुक्तियोगे ॥३०॥
ज्ञान तरी सातवी भूमिका । येथेचि पावे महाजन निका । आळंदीवल्लभा सुखदायका । स्मरोनिया ॥३१॥
अव्युत्थानी सुखसागरु । व्युत्थानी पदपिण्डान्वये जगदुद्धारु ।
ज्ञानेश्वर स्वानंदमेरु । सांपडे सद्‌गुरु कृपाळु हा ॥३२॥
श्रीज्ञानेश्वर जनकजननी । काव्या वाहोनी तदीय चरणी । तन्नाममय वाणी । होवो सदा ॥३३॥ (य२उ.६७)

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे ध्यानयोगदिवाकरे
पिंडस्थध्यानवर्णनं नाम तृतीयः समुल्लासः ॥
॥ श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

०००

समुल्लास ४ था

॥ रूपस्थ ध्यान ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

जय जय सद्‌गुरो आळंदीपती । जय जय सद्‌गुरो कृपामूर्ती ।
जय जय सद्‌गुरो श्रौतकीर्ती । भक्तवत्सला ॥१॥
मागा बोलिले पिण्डस्थ ध्यान । आता रूपस्थ कीजे श्रवण । अध्यात्मीं रूप पाहोन । अधिदैवत भाविजे ॥२॥
जे पिण्डपदी भावनामय । तेथचि रूपाची धरून सोय । कीजे पै समन्वय । ऐसा आधी ॥३॥
अंतरी पिण्डपद ध्यान । बाहेरी रूपाचे दर्शन । मग ते दोन्ही समन्वयून । ध्यान कीजे ॥४॥
तेथ दृश्यरूप आघवे जावे । रूप विलक्षण प्रगटावे । तया प्रभे ओळखावे । परमेश्वराते ॥५॥
पिण्डपदीं जी दैवी वृत्ती । तेचि रूपस्थ ध्यानस्थिती । उमटे होऊनि आकृती । तीव्र मनोवृत्ति सहजची ॥६॥
हा ठावो लययोगाचा । विहंगमार्ग म्हणती साचा । येथही श्रुतिसंतांचा । आधार बहु ॥७॥

श्रुति :- नीहारधूमार्कानिलानलानाम् खद्योतविद्युत्स्फटिकं शशीनाम् ।
एतानि रूपाणि पुरस्सराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥

ओवी :-

नीहारादिकांचे प्रकाश । ब्रह्माभिव्यक्ति व्हावयास । आधी दिसती तयास । श्रुति म्हणें ॥८॥
दक्षिण नेत्री पुरुष दिसत । तो परमेश्वरची निश्चित । हे निके सिद्धान्तित । श्रुतिसूत्रभाष्यी ॥९॥
'विशोका वा ज्योतिष्मती' । पतंजलीही सांगती । येथही त्याची समन्विती । घटो शके ॥१०॥
सात्त्विकप्रकाश ज्योतिष्मती । किंतु रूपस्थध्यानी ही समन्विती । केलिया निश्चिती । अयोग्य नोहे ॥११॥
आणि तातादि संत । सांगती निश्चित । जे हा लय योगार्थ । ऐसा होय ॥१२॥

श्रीज्ञानेश्वरांचे अभंग

(१)

ते नयनाचे अग्रीं पहावे आपण । उजळिल्या जाण दाही दिशा ॥१॥
ब्रह्माण्डा एवढे ओतीव सगळे । मन बुद्धि कळे ऐसे नाही ॥२॥
निवृत्तिप्रसाद ज्ञानदेवा लाधला । सुखाचा पै झाला तेणे सुखे ॥३॥

(२)

ज्ञानदेव म्हणे ऐक मुक्ताबाई । सद्‌गुरूचे पायी मन ठेवी ॥१॥
करी निजध्यास सोहमाचा बाई । इन्द्रियाचा नाही रीघ तेथे ॥२॥(य२उ.६८)
सात हे आंत आठव्याव्या पोटी । नवव्या संगे गोष्टी करी बाई ॥३॥
मग दहावा सहज नवव्यासी भेटला । अक्राव्यासी सांगू लागला गूजगोष्टी ॥४॥
करूनि उपोषण मूळद्वार बुजवोन । लिंगस्थानीं चरण ठेवी बाई ॥५॥
ब्रह्माण्डाहूनि ओढावा सोहम । त्रिवेणी आसन घाली बाई ॥६॥
ॐ तोचि गुरु सोहं तोची शिव । या दोहींचा लाघव करि वो बाई ॥७॥
ऐक्य झाल्यावरी उठेल बंबाळा । कोटीसूर्यकळा प्रकाशल्या ॥८॥
खेचरी हे मुद्रा नासाग्रीं दृष्टी । स्वयम्भू पाठीपोटीं भरला बाई ॥९॥
ज्ञानदेव म्हणे ऐक मुक्ताबाई । या परता नाही उपदेश आता ॥१०॥

(३)

डोळ्याचा हा डोळा शून्याचा शेवट । नीलबिंदु नीट लखलखीत असे ॥१॥
विसावों आले चैतन्य तेथे । पहा निरुते अनुभवेसी ॥२॥
पार्वतीलागीं आदिनाथे दाविले । ज्ञानदेवा फावले निवृत्तिकृपे ॥३॥

(४) अभंग : जनार्दनस्वामीं

देहाची समाधी लागे तीन वेळा । आपुली जीवनकळा शोधावी हे ॥१॥
कर्णी घालूनिया बोटे, अंगळ्या नेत्रात निकटे । तेणे विकाशुनी भेटे शुभ्रवर्ण ॥२॥
तयाचे हे नांव बिम्ब जीवदशा । तेणे स्वरूपदिशा भरुनी येती ॥३॥
तितक्यामध्ये न सोडावी समाधी । त्याचे पुढे शोधी गुरुपुत्रा ॥४॥
स्वामीने पुसिले कैसे काय झाले । कैसे तुज भासले आत्मरूप ॥५॥
शिष्य म्हणे स्वामी धरिता कान डोळे । एकाकी उमाळे आदित्याचे ॥६॥
विकासिला निर्मळ जैसा चन्द्र दिसे । येताहे प्रकाशे आत्माराम ॥७॥
म्हणे जनार्दन नव्हे एकनाथा । समाधी पाहता आळस केला ॥८॥

(५)

शिष्य म्हणे स्वामी पुढे कैसें पहावें । रिघत हे जावे अभ्यासासी ॥१॥
स्वामी म्हणे बापा समाधि घेई आता । तुझिया विकल्पता निववितो ॥२॥

अशंका जे झाली तुझी तुज ठेली । आम्ही नाही विचारिली समाधी तुज ।।३।।
प्रथम विकास पहावा शुभ्रवर्ण । त्याचे पुढे चांदणे चकचकीत ।।४।।
खद्योताचे वाणी सूर्य तारांगण । पुढे शोध जाण घेत जावा ।।५।।
(य२उ.६९)
बैसावे निश्चळ त्याचे अग्री डोळे । पहावे केवळ हंसु तैसे ।।६।।
त्यामध्ये रिघावे स्वरूप पहावे । परी समाधी ही जीवे सोडूं नये ।।७।।
जीवाचा हा शिव देहाचा कुळस्वामी । तो अविनाशखाणी प्रगटतो ।।८।।
म्हणे जनार्दन त्यापोटी रिघावे । एकनाथा पहावे आत्मरूप ।।९।।

(६) अभंग : श्री एकनाथ

डोळ्याची बाहुली वस्तुरूप झालीं । पाहता झोंबली चिदाभासा ।।१।।
अर्धमात्रा स्थान नयनींच प्रमाण । मसुर हा वर्ण पाहे तेथे ।।२।।
सुषुम्ना कुंडलिनी कासयासी गती । नयनीचि देख ती बिंदुरूप ।।३।।
वास्तवी संपूर्ण स्वामी जनार्दन । काय एकपण तया ठायी ।।४।।

(७) अभंग : श्री तुकाराम

देखिला गे माये पांडूरंग डोळा । चौशून्या वेगळा दिसताहे ।।१।।
आरक्त परकोट मध्ये शुभ्रग्राम । तयामध्ये शाम गृह एक ।।२।।
त्यामध्ये मसूरासारिखे राऊळ । तोची घननीळ लखलखीत ।।३।।
तयामध्ये आहे पांडूरंग मूर्ती । रुक्मिणीचा पती वर्णातीत ।।४।।
तुका म्हणे पाहा अनुभव शोधूनीं । बाहेर धुंडोनी श्रमूं नका ।।५।।

ओव्या :-

आधीं बाहेर समाधी घेऊन । मग उदयी तीन वेळ करून ।
तैसे द्वितीयेचे तीन । अविनाश देखून संध्यासमयी ।।१३।।
परी आधी बाहेर समाधी घेणे । मुद्रा प्रकरणी तातवचने । तैसी ती निकी करणें । अभ्यासू प्रथम ।।१४।।
नासाग्री दृष्टी ठेवूनी । वरी उठलियाही पाणी । परी त्राटक करणी । निकी कीजे ।।१५।।
सूक्ष्म लक्ष्य धरून । त्राटक साधावे संपूर्ण । अश्रुसंपाते डोळे धुवून । स्वच्छ कीजे ।।१६।।
पुढे नासाग्री दृष्टीचेनि योगे । भूचरीचेनि अंगलगे । रूपाचिया चौरंगे । चढोनी चाचरी वरावी ।।१७।।
भूचरीचे नीलवर्ण । चाचरीचे मौक्तिक गगन । अर्धमात्रादि भावोन । धरिजे तेथ ।।१८।।
चिन्मय मोती । तेथ ते भाविजे चिती । सूर्यादि वारोनि दीप्ती । चिती वेगळी स्थिती नसे ।।१९।।
अहो मणिप्रभादिक । जे कां आधिभौतिक । तयाचे ध्यान सकळिक । येथेचि मिळे ।।२०।।
मग तया चाचरीचिये गती । जे बाहेर भाविली होती चिती । ते शांभवीमुद्रानुगती । दृढ कीजे ।।२१।।
दृष्टी होय रूपाकार । आणि चित्त चेतनाकार । (य२उ.७०) ऐसा तिया मुद्रेचा प्रकार । सांगती शिव ।।२२।।
''संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं'' म्हणून । भूचरी मुद्रेपासून । क्रम बोलिले नारायण । ऐसाचि येथ ।।२३।।
आणि मुद्राप्रकरणी । तातांची ऐसीचि वाणी । पुढे शांभवी शूलपाणी । वदती कैसे ।।२४।।
'अन्तर्लक्षो बहिर्दृष्टिर्निमिषोन्मेषवर्जिता । एषा हि शांभवी मुद्रा गुप्ता कुलवधूरिव' ।।

अमनस्कखंड

ओव्या

तरी अंतःकरणवृत्ती । आत्मया खेव देती । आणि दृश्यत्यागे भावित ज्योती । रूपीं बहिःस्थिती दृष्टीची ।।२५।।
वरिष्ठभगिनीबोधू[१] । ऐसाचि विशदू । तो प्रमाणार्थ प्रसिद्धू । श्रवण कीजे ।।२६।।

[१] ज्ञाने.:- ''वरिचिले पांती न ढळती । तळींची तळी पुंजाळती । तेथ अर्धोन्मिलित स्थिती । उपजे तया ।।
आता दिशांची भेटी घ्यावी । कां रूपाची वाट पाहावी । हे चाड सरे आघवी । आपसया ।।

ऐसी शरीरा बाहेरलीकडे । अभ्यासाची पाखर पडे । तंव आंत त्राय मोडे । मनोधर्माची ॥'' ज्ञाने.अ.६
एवं भूचरी सोपानी । चाचरी गडी येऊनी । शांभवीचिया चढोनी । चौरंगावरी ॥२७॥
मग सखी घेऊनी अगोचरी । भ्रुकुटींचिया मंदिरी । षण्मुखी आणि खेचरी । गडिणीसह ॥२८॥
बाहेरिचे जे होते । तें कोंडणे अंतरीं चित्ताते । आणि चित्ती भावनेते । सोडिजेना ॥२९॥
एथ सखी एकटी एक । अथवा तिघी मिळोनिया देख । मीनादि मार्गी सकळिक । क्रीडा करिती ॥३०॥
सकळ योग सहाय घेऊन । मागील योग सम करून । पदस्थध्यानी शब्द भावोन । अर्थभावन पिंडस्थी ॥३१॥
मग तीव्रवृत्ति रूपस्थध्यान । सवितर्क समाधि येथचि घेऊन । ज्योतिःस्वरूपीं लक्षण । ऐसे कीजे ॥३२॥

गीता श्लोक

''स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥''
(य२उ. ७१)

ऐसी भगवंताची वाणी । दृश्य समस्त त्यागोनी । अगोचरी आश्रवोनी । केवळकुंभक साधिजे ॥३३॥
केवळ भ्रुकुटींत दृष्टि नेणे । या नांव [१] अगोचरी म्हणणे ।
आणि जिव्हा तालूस लाउनी अगोचरी करणे । [२] खेचरी म्हणावी ॥३४॥
कंठावरील सप्तद्वार । बंद करणे हें [३] षण्मुखीसार । म्हणोनी तिन्ही परस्पर । सहायक मी म्हणे ॥३५॥

योगाची रीती

प्राणायामाभ्यास करून । अंगुष्ठीं दाबावे करण । तर्जनीने नयन । चेपावे तैसे ॥३६॥
मध्यमेने नासापुट । अनामिका कनिष्ठिकेने दोन्ही ओठ ।
कपालकुहरी जिव्हा नीट । घालोनि भ्रुकुटीत वाट लक्षावी ॥३७॥
मग तया रूपाचेनि अनुगुणे । प्रणवाचिया उपासने । पिण्डब्रह्माण्डध्याने । आश्रयीजे ॥३८॥
तारक[१] आणि दंडक[२] । कुंडल[३] आणि [४]अर्धचन्द्रक । बिन्दु[५] ऐसे देख । पांच ब्रह्म ॥३९॥
तारक स्थूल देह रक्तवर्ण । सावित्रीसहित ब्रह्मा जाण ।

(ऋग्वेदाचा उच्चार आणि श्रवण)

ऋग्वेद आणि प्रजासर्जन । ''अकार'' जाण आघवे ॥४०॥
मग पाहता पाहतां निश्चिती । श्वेतवर्ण उमटती । तेव्हां रक्तवर्ण विसरती । तेणे स्थूळ देहादि विस्मृति पडे ॥४१॥
एऱ्हवी भूतलय करिता । लयविस्मरणमिषे स्मरणचि तत्वतां ।
यालागी वृत्ति देयावी एखाद्या अर्था । मग तो अर्थ हरपता वृत्ति विसरे ॥४२॥
जैसा मानस देवदत्त । विसरविल्या आठवत । आणि दृश्य देवदत्त । दूर जाता तदाकृत वृत्ती नोहे ॥४३॥
या अनुभवावरूनी । लययोगी लयकहाणी । सुलभत्वप्रमाणी । सहजचि ये ॥४४॥
हा लययोग करिता । रूप जैसे हरपेल तत्वता ।
तैसे पंचीकरणस्थ विलापन सर्वथा । वृत्तीचे कीजे परवृत्तौ ॥४५॥
रूपें रूप विसरावे । मनीं मन मुरवावे । शिवीं जीवा मेळवावे । गुरुवाक्ययोगे ॥४६॥
म्हणोनि सूक्ष्मदेह श्वेतवर्ण । दंडक ब्रह्मदेव लक्ष्मीनारायण । यजुर्वेद प्रजापालन । 'उ' कार जाण हे सर्व ॥४७॥
'अ' काराचे विलापन । 'उ' कारी करावे सम्पूर्ण । आणि पूर्ववृत्ति विस्मरण । परवृत्तिभानी ॥४८॥
प्रथम रक्तवर्णादि पाहता । वृत्तीस असावी जागृत-समता ।
द्वितीय श्वेतवर्णादि पाहतां । स्वप्न-समता वृत्तीसी यावी ॥४९॥
वृत्तीसी येता स्वप्नसमता । मात्र नसावी निद्रावशता ।
रूपीं आनंद असावा तत्वता । ब्राह्य विषयता न स्मरिजे ॥५०॥
पुढे कारण शामवर्ण । कुंडल्य ब्रह्मदेव उमात्रिनयन ।
सामदेव प्रजासंहारण । हे आघवे जाण 'म' कारू ॥५१॥ (य२उ.७२)
'उ' कार 'म' कारी विलापावा । वृत्तीस सुषुप्तिभाव यावा ।

विषयभास आघवा जावा । ध्यान आनंद उमटावा स्तब्ध ॥५२॥
मग मसुरप्रमाण नीलवर्ण । तेचि पै महाकारण । देव ईश्वर आपण । अर्धचन्द्र ब्रह्म ॥५३॥
अथर्ववेद नादमात्र । तो हा जाहला ॐ कार । येथ विलापन साचार । 'म' काराचे कीजे ॥५४॥
जावोनिया स्तब्धता । आनंदरूपी तत्वता । ध्यानगम्य तुरीयावस्था । सोहं भावे वृत्तीसीं ॥५५॥
पुढे 'बिंदु' ब्रह्म सदाशिव । हा अनुच्चार्य प्रणव । येथवरी भावना लाघव । गौरव बहु ॥५६॥
परी कवणेही गुणे । सर्व येथ विलापणें । ध्यानगम्य या उन्मनी म्हणणे । वेदान्तज्ञाने शुद्ध तुर्या ॥५७॥
करणे आणि न करणे । हे अवघेचि परित्यागणे ।
*सविचार, *सानंदादि समाधि क्रमाने । *सास्मितपणे फळोनि राहे ॥५८॥

व्युत्थानातील अन्वय

तो व्युत्थानीं अन्वयो जाहला । तरी सकळ वर्णाचा एकवटला ।
ॐ कार अवघा विस्तारला । श्रीकृष्णमूर्तिपणे ॥५९॥
एवं तेचि ते होय मूर्ति । तेथ अर्पावी भक्ति । रूपस्थ ध्यानाची संपत्ति । सरली आघवी ॥६०॥
बहुप्रकार हे ध्यान । कपिलगीतादि ग्रंथीं निरूपण । दृष्टि मन आणि प्राण । एकवटोनि विरती ॥६१॥
आता विरालियाची स्थिती । ती रूपातीत ध्यानसंपत्ति । तातकृपे सावध श्रोती । परिसिजे पुढे ॥६२॥
श्रीज्ञानेश्वर मायमाउली । रूपी अरूपीं तीच फावली ।
यालागी तियेची पाउली । सबाह्यान्तरी धरिली नित्य ॥६३॥
॥ हरिः ॐतत्सत् श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे ध्यानयोगदिवाकरे
'रूपस्थध्याननिरूपणं' नाम चतुर्थः समुल्लासः ॥
॥ श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

०००

समुल्लास ५ वा

॥ रूपातीत ध्यान : अभावयोग व महायोग ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ॥

जय जय सद्‌गुरु सच्चिदानंदा । जयजय अक्षय अभयवरदा । जय कैवल्यसंपत्तिप्रमदा । विलासिया ॥१॥
जय जय निजजन हृत्पद्मभृंगा । जय शांतिइंदिरारंगा । जय सत्यज्ञानानंत अव्यंगा । ज्ञानेश्वर प्रभो ॥२॥
(य २ उ. ७३)
मागा झाले रूपस्थनिरूपण । आता चवथें ध्यान । रूपातीत अभिधान । सावध ऐके ॥३॥
जया जया आकाराचे । होवोनिया चित्त नाचे । ते उपाधिभाव तयाचे । सुटावे सकळ ॥४॥

अभाव योग

रक्त आणि पीत । हरित आणि श्वेत । नील आणि कपोत । वर्ण नाही ॥५॥
नाही गंधासहित मही । सरसोदक नाही । न सरूप वन्हीही । पवन नाही सस्पर्श ॥६॥
सशब्द नाही गगन । भूते हरपतांचि जाण । तन्मय ब्रह्माण्डचि शून्य । मग पिंड कासयाचा ॥७॥

चक्रे - नाड्या - ज्योती

शरीरीं रक्तवाहिनीगण । तयाते नाडी समजोन । आंतडियांच्या गोळ्यालागोन । म्हणती चक्रे ॥८॥
भूतरूपाची दीप्ती । तयास म्हणती ज्योती । परी अवघीयाची नास्ती । भावावी तुवां ॥९॥
या शून्य ध्यानासमान । ध्यान नसेचि आन । अभावयोग म्हणोन । कूर्मपुराण हे सांगे ॥१०॥
आणि बौद्धजनांचिया ग्रंथी । इया ध्यानाची अति प्रशस्ती । विधिमुखप्रत्ययसमाप्ती । होय जेथे ॥११॥
परी रूपाहोनि रूपातीत । ध्यान करिता निश्चित । श्रम होती बहुत । म्हणवोनि भक्ति अधिष्ठित कीजे ॥१२॥

महायोग

रूपस्थध्यान-परिणामा । हाता लागली प्रतिमा । तत्स्मयमुखी मनोधर्मा । मिळवोनि आनंदी होवावे ।।१३।।
'हासा सोडूनि शून्य भासे' । तो अभावयोग असे । महायोग उत्तम विलसे । याहोनी कूर्मपुराण म्हणे ।।१४।।
हांसा सोडोनि आनंद । तेथचि भूतविवेके सत्ता सिद्ध । झालिया मग चिद् । आपणपे आहे ।।१५।।
भूतविवेके सत्ता । तीस आपुली देयावी चित्-ता* । आणि प्रतिमा हास्यफल आनंदवत्ता । मेळवावी ।।१६।।

(*चित्=चिती)

जीवा शिवाचे एकपण । तो हा महायोग पूर्ण । येथ सांपडे अधिष्ठान । भलतेयाही ।।१७।।
येथ जेवढा चित्तलय वाढे । तेवढे सिद्धचिन्ह जोडे । हे निरूपिले फुडे । 'अमनस्कखंडी' ।।१८।।
''परी ऋद्धी सिद्धी निधी । अवघीयाची उपाधी । जंव त्या परमानंदी । मन नाही'' ।।१९।।
एका केशवराजे सकळ सिद्धि । परी सिद्धयाऽधिष्ठान धरावे बुद्धी ।
ऐसी तातमत प्रसिद्धी । तेथ देवेतर सिद्धी इच्छिजेना ।।२०।।
''निर्गुणी पावले सगुणीं भजता'' । ही नाथोक्ती प्रतिपादी या अर्था ।
की सगुण हास्यातूनी तत्वता । निर्गुणीं महायोगानंदवत्ता पावावी ।।२१।।
मग विषयशून्य ब्रह्मपूर्ण । ऐसा व्यतिरेक गहन । उत्तमाधिकारिया याचे 'ज्ञान' । मध्यमा 'ध्यान' बोलिले ।।२२।। (य२उ.७४)
या ध्यानेंचि समाधी । ज्ञानेंही वृत्तिरोध प्रसिद्धीं । म्हणवूनि ज्ञात्या ध्यात्या सिद्धी । सारखीच ।।२३।।
परि पहिल्याचे वस्तुतंत्र नित्य । दुसऱ्याचे कर्तृतंत्र अनित्य । तथापी ब्रह्म तंव नित्य । दोन्ही ठायीं ।।२४।।
एवं ज्ञानी ध्यानी सच्चिदानंद । भक्तियोगाभ्याम् कळे विशद । हाचि शुद्ध समाधिबोध । जाहला आहे ।।२५।।
आता याचेचि अन्वये करून । सगुण सद्‌गुरुमूर्तिस्मरण ।
ते वस्तुतंत्र शिष्यलाडके ध्यान । देवोनि अवधान पुढे ऐका ।।२६।।
श्रीज्ञानेश्वर जगज्जननी । तनुमन वाहोनी तच्चरणीं । श्रीज्ञानेश्वरनामेचि वाणी । छंद आणि अखंड ।।२७।।
।। हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे ध्यानयोगदिवाकरे रूपातीतध्यानकथने अभावयोगमहायोगनिरूपणं पंचमः समुल्लासः ।।
।। हरिःॐतत्सत् श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ।।

०००

समुल्लास ६ वा

।। फलरूप सद्गुरु ध्यान ।।

(ताटस्थ्य - निषेध)

।। श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ।।

जय जय सद्‌गुरु मायबहिणी । येऊनी माझिया ह्रदयभुवनी ।
निजप्रेमपयः पाजुनी । सबाह्यांतःकरणी निववी वो ।।१।।
मागा बोलिला समाधि । परि तेथ ताटस्थ्यबुद्धी । सर्व व्यापकत्वसिद्धी । घटो न शके ।।२।।

अभंग- मुक्ताबाई

झालासी तटस्थ नव्हे ती समाधि । उपायांची शुद्धि नेणोनियां ।।१।।
काष्ठा ऐसा जड तैसा तूं झालासी । स्वरूप नेणसी श्रमोनिया ।।२।।
बोलतां चालतां देखतां ऐकतां । ढळेना सर्वथा तेचि साधी ।।३।।
ब्रह्मादिक ऐसी समाधी इच्छिती । तयांसी ही स्थिति प्राप्त नाही ।।४।।
ऐकरे चांगा, ग्रासी ही कल्पना । पावसी त्या खूणा मुक्ताई म्हणे ।।५।। (य२उ.७५)
ताटस्थ्याकरणे समाधि म्हणती । उघडी फजिती जगामध्ये ।।१।। तुकाराम.

अनध्यस्त विवर्त : परोक्ष आणि अपरोक्ष

ओव्या - हे दोन्ही प्रमाण वचन । ताटस्थ्य निषेधती पूर्ण । ते जावया कारण । भक्तिसंपन्न अन्वये ॥३॥
तेचि उठलिया वृत्ति । जी रूपमय मूर्ती । ती ब्रह्मरूप अनध्यस्ती । विवर्त सांपडे ॥४॥
अध्यस्तविवर्तता विशेषे । अनध्यस्तविवर्त विलसे । तैसा सद्‌गुरुराव असे । आपण एक ॥५॥
यद्यपि प्राप्त ब्रह्मवृत्ति । प्रियत्वास्तव अनध्यस्तविवर्ती । साधी विष्णु शिवमूर्ती । तथापि ती स्थिती परोक्ष ॥६॥
अपरोक्ष सद्‌गुरुरावो । तो बंधसंहरणी शिवो ।
करुणापालनी वासुदेवो । अनध्यस्तविवर्त पहाहो तोचि खरा ॥७॥
पूर्वी अध्यस्तविवर्त होता गुरु । म्हणाल तरी अध्यस्तविवर्त विश्वसंभारू । तयाकडूनि उपकारू । न झाला कां? ॥८॥
म्हणाल झाला तो पुढे आता । काह्या पाहिजे परंपरा वार्ता ।
दगडकेरां पासुनि तत्वता । शिकावे ज्ञान शिष्यांनी ॥९॥
ऐसे जंव नाहीं । तंव ज्ञानानंतर सद्‌गुरुआई ।
अनध्यस्तविवर्त पाही । कोणे प्रकारे न म्हणावा? ॥१०॥
पूर्वील मनुष्यधर्म पूर्ण । गुरुवरी भासती म्हणाल आपण ।
तरी तुम्हासि तैसाची कृष्ण । भासेल मुखादिकी ॥११॥
अद्‌भुतत्व जरी । ब्रह्म जाहलियाही वरी । अद्‌भुतत्व कौतुकाकारी । तरी गुरूपकारी कौतुक कां नव्हे ? ॥१२॥
आणि गुरुकृपायोगी । कौतुकरत्नाकर शिष्य भोगीं । मग अनध्यस्तचौरंगी । सद्‌गुरु न बैसे कां ? ॥१३॥
योग आणि ज्ञान । यांचा अन्योन्याश्रय जाण । सांगे कूर्मपुराण । ते ज्ञानानंतर भक्तीने पूर्ण कळे ॥१४॥
येथ ऐसे म्हणतील कोणी । की न भक्ति विदेहमुक्ति स्थानीं ।
तरी मी पुसे तयांलागुनी । की तुमचे मनी विदेहमुक्ति चिंता कां ॥१५॥
कळलिया ब्रह्म व्यापक । प्रारब्धनाशी हरपे देहअटक । पुढे कर्म नाही म्हणोनि देख । जन्म न घडे ॥१६॥
येर ब्रह्माचे स्वानंदपण । जंव नाशेना संपूर्ण । तंव प्रेम राहिलिया जाण । विरोध काय? ॥१७॥

ज्ञानेश्वरीतील आचार्योपास्ती

येथ कोणी असो अवस्था । आज काय त्याची चिंता ?
देहीं जाणोनि व्यापक परमार्था । अनध्यस्तविवर्त गुरुनाथा भजावे ॥१८॥
सद्‌गुरु माता पिता कान्त । तयाची सेवा यथार्थ । सर्वभावे सावचित्त । करावी कीं ॥१९॥ (य२उ.७६)
ती सेवा कैसी कवणेरीती । इयेविषयी आचार्योपास्ती । हृदयप्रकाशक तात बोलिती । त्रयोदशाध्यायीं ॥२०॥
त्याहोनि अधिक वर्णन । ब्रह्मा हरी उमारमण । अनंत कल्प तप तपोन । करो न शकती ॥२१॥
म्हणोनि तेचि एक दहावे । सर्वस्व तेथ पहावे । तदनुसार होआवे । सद्‌गुरुदास ॥२२॥
श्रीज्ञानेश्वर मायमाउली । हृदयी धरोनि तत्पाउली । संसारताप कृपासाउलीं । निवाला सकळ ॥२३॥
तत्पदीं पुष्पपंकोलिका । न्याये ओविया सकळिकां । समर्पोनि अंगोलिका । धरिल्या शिरी ॥२४॥
तिया कृष्णमय अंगोळिका पूर्ण । मग शिरसंयोगे प्रेमामृत वहन । तेणे मज शंभुपण । आलिया नवल के ॥२५॥
गुरु ज्ञानेश्वरचरणगंगा । शिरी धरिता विश्वेश्वरत्व विश्वांगा । आणि हृदयचौरंगा । ज्ञानेश्वरमाउली ॥२६॥
॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे ध्यानयोगदिवाकरे
फलरूप सद्‌गुरुध्यानवर्णनं नाम षष्ठः समुल्लासः ॥
॥ श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजापर्णमस्तु ॥

४.

भगवद्भक्तिसौरभ

(भागवतातील रुक्मिणीपत्रिकेच्या ७ श्लोकांवरील निरूपण)

विषयदिग्दर्शन

तैसी क्रिया कीर न साहे । परी अद्वैती भक्ति आहे ॥ हे अनुभवाचि जोगे, नोहे । बोला ऐसें ॥१॥

या तातवाक्यानुसार यद्यपि ज्ञानोत्तरकालीन भक्ति बोलून दाखविणे मुळीच शक्य नसून केवळ अनुभवगम्यच आहे, तथापि जीवन्मुक्तांना ज्ञानानंतर दृष्टदुःखनिवृत्ति व परमानंदप्राप्तीकरितां अत्यंत आवश्यक असलेल्या पराभक्तीचा सौरभ आतल्या आतच कोंडून न राहता बाहेर प्रगट होऊन सर्व परमानंद इच्छिणाऱ्या जनांना आपल्या सौरभाने तल्लीन करीत असतो.

श्रीरुक्मिणीच्या मधुरभक्तीचे सात संस्कृतश्लोक घेऊन, त्यावर प्राकृत ओवीबद्ध टीकारूपाने, श्रीगुलाबराव महाराजांच्या मधुरभक्तीच्या भरांतच, हा भगवद्भक्तिसौरभ बाहेर आलेला आहे.ते धन्य होत की जे या मधुर भगवद्भक्तिसौरभाचे अवघ्राण करून आपल्या परमप्रिय मधुररसाधिष्ठानाचे ठिकाणी एकतानता पावतात.

या सौरभाचे एकंदर आठ पराग आहेत; व प्रत्येक परागामध्ये परमेश्वराचे ठिकाणी जे वाढते व दांडगे (अमर्याद) प्रेम त्याचे स्वरूप निरनिराळ्या प्रकारे दाखविले आहे. ह्या सर्व परागांचा मुख्य विषय प्रेमच असल्यामुळे, भक्तीला अनुकूल प्रमेयांचे मंडन व तद्विरोधी प्रमेयांचे खंडन करून, भक्तीचे शुद्धस्वरूप निरनिराळ्या ठिकाणी मोठ्या बहारीने दाखविले आहे. (य२उ.७८)

तथापि पहिला पराग म्हणजे कोणत्याहि एका विवक्षित श्लोकावर टीका नसून त्यात अद्वैतमधुरभक्तीचे श्रुती, युक्ति व अनुभवसिद्ध सविस्तर विवेचन असून, श्रीरुक्मिणीचीहि ज्ञानोत्तरकालीन परा मधुरभक्ति सिद्ध करून श्रीकृष्ण हे ब्रह्म व रुक्मिणी ही माया या रूपकाचे खंडन केले आहे. श्रीकृष्णजन्मखंडात श्रीमद्व्यासांनी श्रीकृष्ण हे पुरुष व राधिका ही प्रकृती असे जे म्हटले आहे त्याचाही या प्रथम परागांत सुंदररीतीने समन्वय केला आहे.

बाकीच्या सात परागांत त्या त्या श्लोकावर ओवीबद्ध टीका असून श्लोकांचे भाव व त्यांचे सौरस्य फारच अलौकिक व मार्मिक तऱ्हेने दाखविले आहे हे प्रेमळ वाचकांच्या सहज लक्षांत येईलच. (य२उ.७९) श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥ (याचा मराठी अनुवाद श्रीमहाराजांचे उत्तराधिकारी श्रीबाबाजीमहाराज पंडितांनी केलेला असून तो उपलब्ध आहे - श्रीज्ञानेश्वर संस्थान दहिसाथ अमरावती)

प्रथम परागः

॥ उपोद्घात् ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

॥ अथ श्रीभगवद्भक्तिसौरभः प्रारभ्यते ॥

श्लोक

उमा माता पिता शंभुर्गुरुर्ज्ञानेश्वरो महान् । पतिः कृष्णो राधिकाद्या भगिन्यो गोपिका मम ॥१॥
पंचायतनमित्येतत्हृदि स्थाप्य प्रपूज्य च । प्रणम्य परमस्माभिः स्वाघ्रेयो भक्तिसौरभः ॥२॥

ओव्या

ॐनमःश्री आळंदीपती । लोकीं तिहीं तुझी ख्याती । भक्तवत्सला कृपामूर्ती । कृपा मजवरुती केली तुवां ॥१॥
तूं माय बाप कांत बंधू । सोयरा सज्जन सौख्यसिंधू । सदा सांभाळिसी आर्तबंधू । भेदरहितू संबंधू तुझा मज ॥२॥
तूं विघ्नहरणीं गणपती । तूं बुद्धिदानी सरस्वती । तूं ज्ञानदानी श्रीगुरुमूर्ती । तुझी सत्संगती आवडे ॥३॥
तूं श्रीकृष्ण कैवल्यदानी । तूं जगन्माता रुक्मिणी । एक असोनी दोनपणीं । सुखसन्मानी विलससी ॥४॥
''एकाकी न रमते'' । ऐसी श्रुती जे साक्ष देते । तेचि उल्हसूनि येथें । विस्तारातें पावले ॥५॥

''आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा ब्रह्मणि ह्यपृथक्त्वे ऽपि पृथगिवावभासन्ते''
(य२उ.८०)
या वचनें करून । निर्गुणीं भक्ती उपपन्न । हें जाणती सज्जन । भक्तिवेत्ते ॥६॥
''तैसी क्रिया कीर न साहे । परी अद्वैतीं भक्ति आहे । हें अनुभवाचि जोगें नोहे । बोला ऐसें ॥७॥ ज्ञाने.
ऐसे श्रीमत्तातवचन । आणि श्रीतुकारामही आपण ।
अभंगी करिती निरूपण । कीं ब्रह्मीं प्रस्थान भक्तिसाठी ॥८॥

अभंग

यज्ञ भूतांच्या पालना । भेद कारिया–कारणा । पाववया उपासना । ब्रह्मस्थानीं प्रस्थान ॥१॥
एकपरी पडिलें भागीं । फळ बीजाचिये अंगीं । धन्य तेचि जगीं । आदि अंत सांभाळी ॥२॥
आवश्यक तो शेवट । मागे अवघी खटपट । चालों जाणे वाट । ऐसा विरळा एखादा ॥३॥
तुका होउनि निराळा । क्षरा अक्षरा वेगळा । पाहे निगम कळा । बोले विठ्ठलप्रसादें ॥४॥

ओवी

आणि भक्तिभाग्यप्रेमा पुरुषार्थ । हाचि ब्रह्मींचा मुख्य अर्थ । हेही वचन यथार्थ । त्यांचेंचि असें ॥९॥
तेवीं श्रीमन्मधुसूदन । गूढार्थ दीपिकेमाजिं निरूपण ।
निकें करिती कीं निर्गुणीं भक्ति उपपन्न । संक्षेपशारीरक टीकेंतही ॥१०॥

श्लोक :-

यस्यदेवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

(श्वेताश्वतर उपनिषद्)

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ गीता.
एवं सौषुप्तश्रुती जागृतश्रुती । सांगती ज्ञानोत्तर भक्ती ।
'मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते' इति । श्रीमदाचार्योक्ति नृसिंहतापनीयभाष्यें ॥११॥

भागवत श्लोक :-

''आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्थाअप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥''
एवं श्रीशुकाचार्यवचन । 'सा तु कर्मज्ञानयोगेभ्योऽप्यधिकतरा' म्हणोन । ब्रह्मनंदनसूत्र प्रमाण । ईश्वरदत्त ॥१२॥
(य२उ.८१) एवं बहुप्रमाणें ज्ञानोत्तरभक्ति । निरभिमान व्हावया तेचि युक्ति ।
भक्त्या वाचा ऋणमुक्ती । ही स्वानुभूति गुरुगम्य ॥१३॥
''तैसे ग्रासूनि दुसरें । स्वरूपीं स्वरूपाकारें । आपुलियेपणें उरे । बोधू जो कां ॥३२॥
''ते ऋणशेष वाचा इया । न फेडवेचि मरोनियां । तें पायां पडोनि मियां । सोडविलें'' ॥३३॥ अमृ.प्र.३
ऐसें श्रीमत्तातवचन । स्वानुभवेंहि परम प्रमाण । कीं सोहंपणाचें ज्ञान बंधन । तुटोनी जाय गुरुभक्त्या ॥१४॥
मीपणावीण अवघा देवो । हा समर्थांचा भक्तिअनुभवो । एवं भगवद्भक्तिप्रवाहो । सर्व सौख्यद ॥१५॥
आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी ज्ञानी । यांत वरिष्ठ तो चतुर्थ स्थानीं ।
श्रीहरीचिया भजनी । निष्काम आणि नित्ययुक्त ॥१६॥
कां पितृ मातृ वात्सल्य मधुरा । एवं एकभक्ति चतुःप्रकारा । त्यांतोनी शेवटली सुंदरा । विलसे येथ ॥१७॥
स्त्र्याकृत्यवच्छिन्नानंदचिती । ती भीमक-कन्यका महामती ।
पुमाकारावच्छिन्नानंदचिती । श्रीकृष्णमूर्ति सहज ऐक्य ॥१८॥
ऐसी रुक्मिणी ज्ञानी । आणि होऊं इच्छी कामिनी । हे माधुर्यभक्तीची कडसणी । महंतजनीं जाणिजे ॥१९॥

चूर्णिका -

आपणची वनिता आपणचि पती । ऐसी असतां ब्रह्मसंविती ।
तरी भोगघृणा आणि पारतंत्र्यविपत्ती । जाऊनी अद्वैतप्रीतिसंपत्ती सुखरूप साधे ॥२०॥

बाह्य सांडोनि आपणां येणें । तैंचि आपलें देखणें ।
द्वैतइव परी अद्वैतपणें । डोळां देखो जाणे तारकामात्रीं ॥२१॥
तेवी आपली माधुर्यभक्ती । आपणांमाजी करी स्थिती ।
तैं आपणचि होय पती । आपण युवती रिझवीत ॥२२॥
एवं हे पत्नीचें भजन । आणि तैसें परमात्मपतिपण । तेंही तातचि आपण । स्पष्ट करिती ॥२३॥
''एऱ्हवीं माझिया भक्तां । आणि संसाराची चिंता । काय समर्थाची कांता । कोरान्न मागे ॥१॥
तैसें तें माझें । कलत्र हें जाणिजे । कायसेंनिही न लाजे । तयाचेंनि मी ॥२॥'' (ज्ञाने.)
एवं हा गुरु देव भक्तीचा । श्रीगुरुक्त संवाद साचा ।
''पतिरेको गुरुः स्त्रीणां'' या स्मृतीचा । शक्य साचा प्रमितिभावो ॥२४॥ (य२उ.८२)
संयोगीं वियोगोपलालन । येथ हें योग्य निरूपण । श्रीभीमकीचें लग्न । श्रीहरीसीं ॥२५॥
नसतां योग्य परिस्थिती । आपुलिये बळें साधावी भक्ती । निराशा न करी भक्तपती । हेंचि नीती येथिची ॥२६॥
पत्र पाठवूनि आपण । पती मिळविला जगज्जीवन । तें बाह्यदृष्टी मात्र लग्न । परी अंतःसंलग्न पत्रव्यक्त ॥२७॥
कैं लागलें आत्मलग्न । हें जाणो न शके कोठें कवण ।
दोघेही शक्ती दोघेंही उमारमण । कीं दोघे कृष्ण दोघे रुक्मिणी ॥२८॥
सार्धं केन च कस्यार्धं शिवयोः समरूपिणोः । ज्ञातुं न शक्यते लग्नमिति द्वैतच्छलान्मुहुः॥३॥अमृ.मंगल.
श्रीतातवचनाचा अर्थ । दोघेही शिवसमरूपी यथार्थ ।
यालागी शब्दमात्र द्वैत । परी संलग्नांत स्थित अगम्य ॥२९॥
वैदान्तिक पठन्मूर्ख कोणी । म्हणती कृष्ण ब्रह्म, माया रुक्मिणी ।
जड चेतन भेद कल्पुनी । ज्ञानपणीं अतिबद्ध ॥३०॥
तयासीं पुसणें आमुचें । कीं कैसें लग्न जडचेतनाचें ।
न कळे रहस्य चरित्राचें । अतो वेदान्ताहंतेचें बोलणें हे ॥३१॥
अज्ञानाचें हेचि लक्षण । कीं निवृत्त होय झालिया ज्ञान ।
त्वन्मते रुक्मिणी माया अज्ञान । कृष्णब्रह्म तरी लग्न केवीं ॥३२॥
म्हणाल सामान्यरूपें सत्ता । मायेसी देत आश्रयता ।
तथापि विशेषचैतन्यज्ञानें तत्वतां । निवर्ते माया ॥३३॥
येणें तंव रुक्मिणी स्वयंवर । म्हणजे जाहला मुख्य संसार ।
संसार वाचोनी पैलपार । कोण पावले आजवरीं ? ॥३४॥
आणि व्यासशुकादि रुक्मिणीस्वयंवर । गाती धरूनी मनीं आदर ।
एवं ऐसा सदाचार । तो बाष्कळ संसार कदा नोहे ॥३५॥
वरी सत्तेचा तंव केव्हाही । यावन्माया वियोग नाहीं ।
मग श्रीकृष्ण भेटावया लवलाही । पत्रिका काय पाठविलीं ॥३६॥
भेटतां विशेष चेतन श्रीकृष्ण । तरी संलग्नमिषें रुक्मिणीमरण ।
आणि पत्रिका ही ज्ञानसंपन्न । तरी जडा ज्ञान कासयाचें ॥३७॥
''आत्मतमोऽपहत्यै'' या वचनें करून । शिवादिप्रमाणें आपण ।
रुक्मिणी इच्छी तमतिरस्करण । तें विशेषचित् ज्ञानाविण केंवि घडे ॥३८॥
गुरुविप्रादि आराधन । केलिया हरी करील पाणिग्रहण ।
हें पत्रिकागत चतुर्थश्लोकवचन । तें काय अज्ञानवर्धक ॥३९॥ (य२उ.८३)
गुरुआराधनें होय ज्ञान । अभिप्राय कीं ज्ञानरूप भेटे कृष्ण ।
आणि ते ज्ञानही विशेषचेतन । जें अज्ञाननिवर्तक ॥४०॥
रुक्मिणी जरी माया अज्ञान । तियेसीं भेटलें सामान्यचेतन ।

तरी गुर्वादींचे आराधन । संसारवर्धनकारक झाले ।।४१।।
म्हणवुनी ब्रह्म श्रीहरी रुक्मिणी प्रकृति । हे तों अरण्यपण्डितोक्ती ।
यद्यपि पुरुष कृष्ण राधा प्रकृती । व्यासोक्ती कृष्णजन्मखंडीं ।।४२।।
तथापि पुरुष कृष्ण पिता । आणि राधिका प्रकृति माता ।
म्हणजे सामर्थ्यावच्छिन्नचितिप्रीति कृष्णपुरुषता । आणि पालनावच्छिन्नचितिप्रकृति राधा ।।४३।।
सत्ता तो पुरुषु । चैतन्य तो प्रकृत्युल्हासु । ऐसा श्रीमत्तातवाग्विलासु । तेथ आनंदविनाशु किमपि नसे ।।४४।।
''तरी केवळ हे सत्ता । तो पुरुष गा पांडुसुता । प्रकृतीतें समस्ता । क्रियानाम'' ।। ज्ञानेश्वरी
आणि हरिपाठीं श्रीएकनाथ । बोलिलें ऐसेंचि यथार्थ । तो अभंग प्रमाणार्थ । परिसिजे श्रोतीं ।।४५।।

एकनाथांचा अभंग -

''सत्पद ते ब्रह्म चित्पद ती माया । आनंदपदीं जया म्हणती हरी ।।१।।
सत्पद निर्गुण चित्पद सगुण । सगुणनिर्गुण हरिपायीं ।।२।।
तत्सदिति ऐसें पैलवस्तूवरी । गीतेमाजी हरि बोलियेले ।।३।।
हरिपदप्राप्ती भोळ्या भाविकांसी । अभिमानियांसी गर्भवास ।।४।।
अस्तिभातिप्रिय ऐशीं पदें तिनी । एका जनार्दनी तेंचि झाले ।।५।।''

ओवी :-

या अभंगाचा मथितार्थ । अभंगांत चरणीं यथार्थ । एवं विरोध समस्त । निरसिला असे ।।४६।।
या ग्रंथींचे निरूपण । जिवाशिवाचें होय लग्न ।
ऐसें जे श्रीनाथवचन । तें साधनदशा द्योतून महावाक्यार्थानंतर्यक ।।४७।।
देवीभागवताचें वचन । इन्द्राप्रति अंबा वदली आपण ।
तें तंव परमप्रमाण । कीं देवी-देव दोन्हीं ब्रह्मरूप ।।४८।।

संमति श्लोक :-

''रूपं मदीयं ब्रह्मैतत्सर्वकारणकारणम् । मायाधिष्ठानभूतं तु सर्वसाक्षिनिरामयम् ।।'' देवी भागवत.
माया मायेचें अधिष्ठान । हे सर्वथा अघटमान । यालागीं अस्मदीयोपपन्न । उत्तमपक्ष ।।४९।। (य२उ.८४)
शिव तोचि शक्ति । एवं कैवल्योपनिषदुक्ती । दोन्हीं उपाधीरहित शिवशक्ति । ऐसी तातोक्ती म्हणूनि ब्रह्म ।।५०।।
''ऐसी इये निरुपाधिके । जगाची जिये जनके । तिये वंदिली मियां मुळिकें । देवोदेवी ।।'' अमृ.प्र.१
'दशेचि वैरिये' वचन । तातांचेचि परी द्वैतस्थिती प्रहरण । शिवशक्ति एकपण । हें सज्ञान पूर्ण माधुर्यभक्ती ।।५१।।
'जो प्रियूचि प्राणेश्वरी । उलथे आवडीचें सरोभरी । चारुस्थळीं एकाहारी । एकांगाचा' ।।५२।।(अमृ.१-२)
या ओवीतील निरूपणभावो । तात्पर्यें तोचि पावला ठावो ।
जो रुक्मिणीसी यादवरावो । भेटण्यापूर्वी जो प्रवाहो अंतरींचा ।।५३।।
पत्रिका माळ सुदेव साक्ष । अपरोक्षत्वें संलग्न पक्ष ।
कृष्णभेटी झालिया प्रत्यक्ष । तो अभिप्रायपक्ष पुढील तातोक्ती ।।५४।।
''आवडीचेनि वेगें । एक एकातें गिळिताहे आंगे । कीं द्वैताचेनि पांगे । उगळिते आहाती''।। अमृ.१-३
पूर्वार्धार्थ श्रीकृष्णदर्शन । उत्तरार्धार्थ कीं योगी वियोगोपलालन ।
आणि अनुभवाची आत्मखूण । जाणती सज्जन ब्रह्मवेत्ते ।।५५।।
आतां तोचि स्पष्टार्थू । बोधावया सिद्धान्तू । तातवचन सुधाप्रान्तू । आश्रयिजें ।।५६।।
'जें एकचि नव्हे एकसरें । दोघां दोन्हीपण नाहीं पुरें ।काय नेणों साकारें । स्वरूपे जिये' अमृ.१-४)
ब्रह्मवेत्तिया रुक्मिणी भक्ती । ब्रह्मत्वें श्रीकृष्णस्थिती ।
ऐसी पृथकत्वप्रतीती । परी ''ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति'' इया श्रुति एकपण ।।५७।।
एकपणें निरसलें द्वैत । दोनपणें सान्वय मुख्य-व्यतिरेकस्थित ।
माया नाहीं म्हणूनि जें जें साकृत । तें तें निराकृत ब्रह्मरूप ।।५८।।

सांख्यांतील अर्धवट दोनपण । योगांतील अर्धवट एकपण ।
साकार तितुकें निराकार पूर्ण । हें वेदान्तगुह्य म्हणून अनिर्वाच्यता ॥५९॥
आतां ती अनिर्वाच्य भक्ती । स्वसुखें दोनपणइव प्रतीती ।
परी आळुकेपणाची स्थिती । वियोगोपलालनें ही ऐक्यता ॥६०॥
हें तथापि एकपण । न फुटोनी प्रेमवर्धन । हें आश्चर्याचे क्रीडन । रुक्मिणीलग्न मुनिसेव्य ॥६१॥
आपणा आपणांमाजि प्रेमें । आपणा आनन्दानुभवें संभ्रमें । नांदे हें दोनपण गमे । दोनपणावीण ॥६२॥
''जया एकसत्तेचें बैसणें । दोघा एक प्रकाशाचें लेणे । जे अनादी एकपणें । नांदती दोघे'' अमृ.१-८
एवं एकपणावीण एकपण । आनंद नोहे सच्चित् सोडून । किंबहुना एकोपजीवी हें वचन । तद्योतक ॥६३॥
(य२उ.८५) एवं अंतर्व्यवहारु लग्नाचा । बाह्य व्यवहारु जो साचा । जेथोनी इतिहासाचा । उगमू जाहला ॥६४॥
''जे स्वामीचिये सत्ता । -वीण असो नेणें पतिव्रता । जियेवीण सर्वकर्ता । कांहीं ना जो''॥ अमृ.१-२१
जो या ओवींत निश्चिती । सत्तेवीण नाहीं चिती । चितीवीण सत्ताप्रतीती । कदापी नव्हे ॥६५॥
घेऊनि वृत्तिज्ञान । 'चौसष्टी'त केले निरूपण । तयाचा हाचि अर्थ पूर्ण ।
वृत्ति चितिप्रत्ययापन्न आणि सत्ता सामान्यज्ञानगम्य ॥६६॥
बाधाभावो विशिष्ट सत् । वृत्त्यवच्छिन्न ज्ञान ते चित् । ऐसें अद्वैतकौस्तुभीं प्रसिद्ध । प्रमाण आहे ॥६७॥
'सर्व शून्याचा निष्कर्षू । जिया बाईला केला पुरुषू । जेणें दादुलेन सत्ताविशेषू । शक्ति जाली'अमृ.१-२७
सर्वशून्य म्हणजे सर्वसत्ता । अभाव नोहे सर्वथा । हें गणितशास्त्र पाहतां । येईल कळुनी ॥६८॥

गणितानुसार सिद्धी

शून्य दाखवावें जरी झालें । तरी करणे लागे बिंदुलें । अभाव दाखववया वहिलें । कांहींच नलगे ॥६९॥
शून्य अंकाच्या माथां चढे । तेव्हां दशगुण मूळ वाढे ।
अंकाभाव अंकमाथा चढे । तरी मूल्य वाढे हें दिसेना ॥७०॥
शून्य अभावार्थक होवावें । तरी अंक पुसूनि अंकमोल कां न वाढावें ।
छलदृष्टी नवातुनि एकास काढावें । मग सुखें गणावें नवलक्ष ॥७१॥
ऐसें जंव सर्वथा नाहीं । तरी अभावरूप शून्य नव्हे पाही । ययाचा अर्थ लवलाही । हाचि एक ॥७२॥
अंकावरी शून्य जोडे । तरी अंकाचा विस्तार वाढे ।
तेंवि मायेमाजीं ब्रह्म चढे । तैं विस्तार वाढे संसाराचा ॥७३॥
अंकाभावी उरें बिंदुले । म्हणजे माया निरसूनि जें राहिलें । तें ब्रह्मचि बोलिलें । शून्यशब्दें ॥७४॥
बौद्धाचें शून्य आमची चिती । एकचि ऐसें वसिष्ठ म्हणती । बृहद्वासिष्ठीं बहुत असती । श्लोक ऐसे ॥७५॥
आणि ब्रह्मास शून्यशब्द । ज्ञानेश्वर्यादिस्थानीं प्रसिद्ध । तातही विशद । बहुधा बोलिले ॥७६॥
अमृतानुभवीं चतुर्थाध्यायीं । शून्यशब्दार्थ जो खंडिला पाही ।
तो अभाव शून्य समजती तयाही । व्हावया बोधू ॥७७॥
असो शून्य ब्रह्म अंक माया । हें प्रमाणा आणिलें गणितें यया ।
कीं बिंदु परमात्मा रेषा माया । अक्षरसृष्टी ॥७८॥
हें प्रणवाचें सार । गणितेंचि बोधिलें समग्र । म्हणोनी सर्वशून्याचा निष्कर्ष निर्धार । सत्तारूप ॥७९॥
(य२उ.८६) चितीवीण न कळे सत्ता । हे शिवाची शक्ती-अधीनता ।
चिती विशेष परी पाहिजे सामान्यसत्ता । म्हणजे 'जेणें दादुलेन सत्ता विशेषू शक्ती जाहली' ॥८०॥
जेणे देवें संपूर्ण देवी । जियेवीण कांही ना तो गोसावी । किंबहुना एकोपजीवी । एकएकांची ॥८१॥अमृ.१-१०
चिती आहे, सत्ता कळे । हें परस्पर अनुभवी मिळे । आनंदाचे सोहळे । सहजचि मग ॥८२॥
परस्पर सर्वत्र मिळणी । कासयाची दुःख शिराणी । आनंदरूपचि म्हणोनी । दोघेही हे ॥८३॥
''सत्ताचि कीं सुखप्रकाशू । प्रकाशूचि सत्ता उल्हासू । तो न निवडे मिठांशू । अमृतीं जेवीं' ॥ अमृ५-७
ऐसें पंचमाध्यायीं तातवचन । आणि श्रीएकनाथही आपण । स्वात्मसुखीं निरूपण । ऐसेंचि करिती ॥८४॥

'सत तेंचि चित । चित तोचि आनंद । वस्तु नोहे त्रिविध । एकपद निजानंद' (स्वात्मसुख / संत एकनाथ)
आतां येथची कैसी भक्ती । हें कळावया आश्रयिजे तातोक्ती । जेथ सुखाची ख्याती । उमटली आहे ॥८५॥
बाह्य लग्नार्थू प्रगटला । अंतर्लग्नार्थु सिद्ध झाला । तो भक्तिरूपें फावो लागला । भलतिया नित्य ॥८६॥
'एरव्हीं सच्चिदानंद भेदे । चालिली तिन्ही पदें । परी तिन्ही उणी आनन्दें । केलीं येणें'॥ अमृ.५-६
इतर-व्यतिरेकी जी आत्मप्रीती । अन्वयें तीचि भगवद्भक्ती । जिणें ज्ञानाऽहंकृती । निःशेष जाय ॥८७॥
तें अनिर्वाच्य पैं सर्वथा । नित्यपणाचिया अर्था । आपणां आपण परमार्था । यथार्थता भोगिजे ॥८८॥

श्रीज्ञानेश्वर –

''येरव्हीं आडोळलिया डोळा । शिवयात्रेचा सोहळा । भोगिजे भलते वेळा । भलतेणें ॥५३॥
देव देऊळ परिवारू । कीजे कोरूनी डोंगरू । तैसा भक्तीचा व्यवहारू । कां न व्हावा? ॥४१॥
भलतेउतेनी देवें । भलतेन भक्त होवावे । बैसला तेथ राणिवे । अकर्मू हा ॥३५॥ अमृ.९
न लगे लग्नाची तिथी । नलगे ऐतिहासिक संपत्ती । सत्ता दावावया मात्र दृढप्रतीती । इतिहासाची ॥८९॥
पाहिजे तेथ पाहिजे तेव्हा । पाहिजे तिया परिस्थितींत होवावा । स्वयमेव सुखाचा घ्यावा । प्रत्ययो कीं ॥९०॥
भलतेणें कृष्ण होवावें । भलतेणें रुक्मिणीत्व घेयावें ।
परी आपुलें एकपण न मोडावें । मग भोगावें लग्नसुख ॥९१॥
''झाला देवोचि भक्तू । ठावोचि झाला पंथू । होवोनि ठेला एकांतू । विश्वचि हें ॥
अखतांची देवता । अखतींचि असे न पूजितां । मा अखतीं काय आतां । पुजों जावीं' ॥ अमृ. ९-४३
एवं भक्ता देवपण जोडे । पूज्य-पूजका बिंदुलें पडे । परी आनंदानुभव न मोडे । श्रद्धा सत्ता सत्ता श्रद्धा ॥९२॥
''ऐसाही स्वामिभृत्युसंबंधा । लागी उठती श्रद्धा । तैं देवोचि नुसुधा । कामविजें'' (अमृ. ९-३८)

नित्य समाधि

व्यतिरेकीं समाधिस्थिती । व्युत्थानीं प्रारब्ध भक्ती ।
परी अन्वय होतां व्युत्थाननिवृत्ती । संधि वृत्ति समाधिस्थ ॥९३॥
'जनीं बोले चाले हिंडे । परी ज्याची समाधी न खंडे ।' ऐसें गुरुलक्षण रोकडें । श्रीधर वदलें ॥९४॥
तिया समाधींत अन्वयें पूर्ण । प्रेमभजनें भोगिजे भगवान ।
ही भक्ती, हेंचि ज्ञान । हेंचि अखंड ध्यान समर्थोक्त ॥९५॥
घेरंडाचार्यांचा योगू । हा सज्जनांचा उघड मार्गू । तयाचा पाहोनि मागू । चालावें सकळीं ॥९६॥
''कोणी एक अकृत्रिम । भक्तीचे हें वर्म । योगज्ञानादि विश्राम । भूमिका हें'' ॥ अमृ. ९-५९)
पाहतां ज्ञानाचा पुंज न चढे । कवटाळितां गत्यैकाग्र्य मोडे ।
परी प्रेमासी विरोध न जोडे । म्हणोनी आलिंगितां वाढे न सुटावया ॥९७॥
यालागीं योग-ज्ञान विश्रांती । तेथ प्रकटे अकृत्रिम भक्ती । एकत्वें दृष्टांत दार्ष्टान्ती । सिद्ध हें झालें ॥९८॥
तें फळीं चाखूनि बीजीं उरिलें । पुन्हां चाखावया फळीं पाहिजे आणिलें ।
म्हणोनी बीजचि हे पेरिलें । आत्मभूमी ॥९९॥
तो रुक्मिण्यन्तःस्वयंवर रसू । पत्रिकारूपें महासौरसू ।
अमरत्व पितांचि सुधारसू । परी रुच्यर्थ बीजोल्हासू पुढें वाढे ॥१००॥
तो इतिहासांश निश्चिती । सत्तावच्छिन्न श्रद्धा द्योती ।
भीमकी देतां शिशुपालाप्रती । तिनें स्वबळें श्रीपती वरियला ॥१०१ ॥
पत्रिका घातली माळ । ती अम्लान असूनि सोज्वळ ।
भलतेणें रुक्मिणी होवून गोपाळ । घालुनी माळ वरावा ॥१०२॥
ती ज्ञानें अद्वैत माधुर्य भक्ती । भीमककन्यका ब्रह्मव्यक्ती ।
श्रीकृष्णही ब्रह्मपती । ये विषयी नाथोक्ती प्रमाण ॥१०३॥
''ऐका भीमकीची व्युत्पत्ती । पत्रिका लिहिली चौथे भक्ती ।

वांचितांचि भक्तपती । सहजस्थिती धाविन्नला''।।
(एककनाथांचे रुक्मिणी स्वयंवर अ.४ ओ.३)
एथं नाथांची चवथी भक्ती । आणि मधुसूदनांची तृतीयस्थिती ।
''स एवाहं'' ऐसी प्रतीती । अंतर्भूत पत्रिकापुष्पीं ।।१०४।।
परी अत्यन्त गूढ ती माळा सुरस । कळावया हरिप्रिय पात्रास ।
ज्ञानेश्वर भगवन्निर्माल्य सुवास । गुरुकृपें प्रकटला ।।१०५।।
एवं जे झालें निरूपण । तें सद्गुरु जाणती आपण ।
ऐसा एवढा म्हणावया कारण । तनु आणि मन असमर्थ ।।१०६।।
श्रीज्ञानेश्वरमायमाउली । तियेची वंदोनी पाउली । ही ओवी-कुसुममाळ अर्पिली । चरणीं प्रेमें ।।१०७।।
हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे श्रीभगवद्भक्तिसौरभे
उपोद्घातो नाम प्रथमः परागः ।।
।। श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ।।

द्वितीय परागः

।। भक्तीचा आविष्कार ।।

।। श्रीज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ।।
जय जयाऽजितजितभवजिता । जय जयाऽजितजिगीषुदर्पहंता ।
जय सर्वनतदीनावनता । पुढें ग्रंथा चालवी ।।१।।
श्रोतीं असावें सावधान । आंत बाहेर करोनि कान । भगवच्चित्कलाज्ञानामृतपान । करोनि संपन्न तेचि व्हावें ।।२।।
प्रथमश्लोकें निरूपण । साधनत्रय संपूर्ण । अंतःसाक्षात्काराचे चिन्ह । सप्रमाण रुक्मिणी बोलत ।।३।।
येथ वक्त्री श्रीरुक्मिणी बाळा । श्रोता चतुर घनसावळां ।
कीं स्वीय श्रुति रुक्मिणी बाळा । तत्प्रार्थनया गोपाळा श्रोतृत्व ।।४।।
कीं श्रुतीची तस्यैवाहंता । ते येथ सएवाहंता । जाहली होऊनि पतिव्रता । पतिसमानाधिकारता पाउनी ।।५।।

रुक्मिण्युवाच -

श्रुत्वा गुणान् भुवनसुंदर श्रृण्वतां ते ।
निर्विश्य कर्णविवरैर्हरतोंऽगतापम् ।
रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभम् ।
त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रपं मे ।।१।।

भुवन म्हणजे सदन । त्यांत तूं सुंदर आपण । या वचनें करून । पूर्वानुभव पूर्ण दाखवी ।।६।।
(य२उ.८९) गृहीं जें जें असे कांही । ते गृहिणी जाणे सर्वही ।
गृहांत सुंदर तूं शेषशायी । हें मी लवलाहीं जाणिलें ।।७।।
म्हणजे आधींच मी तव गृहिणी । गृहांत सुंदर तूं चक्रपाणी ।
मज कळलें म्हणोनी । आश्रय उघडपणी मागतसे ।।८।।
गृही असतां तूं सुंदर । मज लुटों पाहती चोर ।
आणि गृहींच्या गृही लिहावे पत्र । प्रसंग साचार हा आला ।।९।।

तूं गृहीं सुंदर चक्रपाणी । मी तव कनकमयी रुक्मिणीं ।
तुझें भूषण चक्रपाणी । नेऊं चोरोनि पाहती दुजे ॥१०॥
गृहींचे गृहीं पत्र पाठविणें । किंवा जवळी म्हणोनि पाचारणें ।
कुलवधूचीं हींचि लक्षणें । न बोलतां लिहिणें तेवीं मम ॥११॥
आधींच अनुभव माझा । तूं भुवनीं सौंदर्यराजा । म्हणोनि त्वरें नंदात्मजा । रक्षी माते ॥१२॥
शिशु म्हणजे अज्ञान । तयाचें करी जो पालन । तो हा शिशुपाळ आपण । अहंकारलक्षण बोलिजे ॥१३॥
या पंचकोशमय भुवनीं । परमप्रेमास्पद तूं चक्रपाणी ।
मी चैतन्यमयी रुक्मिणी । अहंकार भुलवोनि टाकूं पाहे ॥१४॥
तुझा आनंद न भंगता । अनध्यस्तविवर्त स्थिता । आणि माझें चैतन्य न भंगता । अनध्यस्तविवर्ता मी ॥१५॥
तूं कृष्ण म्हणजे पूर्णानंद । मी रुक्मिणी चैतन्य शुद्ध ।
दोघेही एकचि प्रसिद्ध । नाहीं भेद अणुमात्र ॥१६॥
परी अज्ञानपालक अहंकारू । पाहे मज जीव करूं ।
चैतन्यतिरोहित आनंदपरू । जीव साचारू बोलिजे ॥१७॥
ऐसी दशा पावतां पावतां । स्वभावें ज्ञान जाहलें तत्वतां । जे ज्ञानचक्षुमन्ता भगवंता । पाहती तुज ॥१८॥
तयांतें अनंत परमार्थाचा । लाभ जो की होय साचा । ऐसिया आनंदरूपाचा । समुद्र तूं ॥१९॥
एवं जे तुज पाहती । तयां पासोनि यदुपती । जे तुझे गुण ऐकती । परमावधानें ॥२०॥
तरी ते ऐसे तुझे गुण । कर्णद्वारीं प्रवेशून ।
करिती त्रिविधतापहरण । हें अनुभवें करून मज कळले ॥२१॥
व्यतिरेकें मी भिन्नइव रुक्मिणी । परी अन्वये तुजसी मिळाया सगुणी ।
जाहलें आत्मनिवेदनीं । चिदानन्दैक्यतोत्सुका ॥२२॥
आतां त्रिविधतापांची निवृत्ति । प्रभु तुझे गुण कैसे करिती ।
ती मज आली अनुभूती । परमेश्वरा ॥२३॥
तूं माझें अर्ध वा पूर्ण अंग । यालागीं संबोधितें अंग । (य२उ.९०)
वस्तुतः सच्चिदानंदैकांग । स्वानुभवी चांग बोलती ॥२४॥

शंकराचार्य : अपरोक्षानुभूति : संमतिश्लोक :-

मृद्रूपो हि यथा कुंभो तद्वद्देहो ऽपि चिन्मयः । आत्मानात्मविवेको ऽयं मुधैव क्रियते बुधैः ॥
मातीरूप जेवी घट । तेवीं देहही चैतन्य स्पष्ट ।
मग आत्मानात्मविवेक खटपट । मूढ अचाट व्यर्थ करिती ॥२५॥
येणें सकळ सच्चिदानंद । हें सहजचि झाले सिद्ध ।
परी आत्मरूपें तुज मज ऐक्य गोविंद । आणि देहरूपे कां नसें ॥२६॥
देहही आहे चिती । चितित्वें नाहीं उपेक्ष्य वृत्ति ।
जेथ चिती तेथ आनंदप्राप्ती । म्हणोनि श्रीपती सुयोग करी ॥२७॥

मुक्ति व भक्ति

आत्ममात्र चिदानंदयोग मुक्ति । स्वात्मदेह चिदानंदयोग भक्ति ।
परी मूढप्रश्नसिद्ध अविद्येचे हाती । देहस्थिती न जावी ॥२८॥
ती जाईल मज शिशुपाळ वरिता । म्हणोनि सावध जाहले अनंता ।
माझी अनध्यस्तविवर्तता । अध्यस्तविवर्तता न होवो ॥२९॥
जरि अनध्यस्तविवर्त उत्कट । तरि किडाळसंगे कनक हिणकट ।
मग शोधावयाची खटपट । तैसे कचाट मज नको ॥३०॥
तूं अनध्यस्तविवर्त कनकखाणी । मी अनध्यस्तविवर्त कनकाटणी ।

तुजमाजी माझी राखणी । सावध म्हणोनि वेळी झालें ॥३१॥

श्रुति व स्मृति

अज्ञान पावलिया विवेक करिती । या नांव बोलिजतीं स्मृति ।
अज्ञान न पावता विवेक करिती । या नांव श्रुति बोलिजे ॥३२॥
एवं न पावता अज्ञान । रुक्मिणी आपणा जाणोन ।
मिळवूं पाहे अन्वयपण । परम प्रमाण अर्थत्वें ॥३३॥
चितित्वें देह शब्द भेदू । न मिळे हा परमार्थु शुद्धू ।
ब्रह्म अनध्यस्तविवर्त अभेदू । साधावया प्रसिद्धू नित्यैश्वर्यभावो ॥३४॥
ऐश्वर्ये ऐक्यश्रुति । अन्वयें सहज पावती ।
जीव न होऊनी जीवदशा घेती । वेळी हरि भजती आधिकारिक ॥३५॥
तद्रूपा तेंवी रुक्मिणी । तुज बाहतें प्रेमें करोनी । तुझें गुण हृदयीं धरोनी । जेवीं ऐकोनि ऐकवी ॥३६॥
तुझे ऐश्वर्य भगवंता । अनध्यस्तविवर्ते असतां । सत्तेने तया नित्यता । चेतनें अप्रतिबद्धकता विज्ञाना ॥३७॥
प्रेमास्पदता परमानंदे । ताप हरिती विनोदे । गुरुपासोनि अधिकारिये शुद्धे । आणिलिया बोधें अंतरीं ॥३८॥
(य२उ.९१)'आयका यश श्री औदार्य । ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य । हे साही गुणवर्य । वसती जेथ' ज्ञानेश्वरी
तो तूं आत्मा भुवनसुंदर । हृदय हें तुझें मंदिर । वाट पाहे दिवसरात्र । पाहोनि पत्र आविर्भाव ॥३९॥
म्हणसी साधनचतुष्टयसंपन्न । ते आधींच निघालें तापांतून ।
तयांचें तापहरण । माझे गुणश्रवण केवि करी ॥४०॥
तरी ऐकें नारायणा । दुःखे दुर्बल झालिया जनां । प्रसंग ये नदीतरणा । होय बाधना अधिकची ॥४१॥
तरी पुढील सुखाचिया आशा । तरूनि जाय वीरेशा । मग परतटमलयानिळू जैसा । श्रमा अपहरी ॥४२॥
तेवीं आधींच त्रिविधतापे । तापलें जे अमूपें । ते साधनचतुष्टयकष्टप्रतापें । अधिक तापती ॥४३॥
पूर्वी ताप आणि अनुताप । ऐसा जाहला सर्व ताप । तो सकळ होय निस्ताप । तव गुणप्रताप एवं असे ॥४४॥
संसारदुःख जन्म किती । भोगविले ही नाही मिती ।
तंव ब्रह्म 'सत्यं जगन्मिथ्या' ही विविक्ति । पातली वृत्ती अकस्मात ॥४५॥
आधील त्रिविधतापग्लानी । वरी कैं मिळेल ब्रह्म ही आशा मनीं ।
जगन्मिथ्या म्हणोनि । तिरस्कार वाटें ॥४६॥
एवं विवेकें वाढली दुःखसंपत्ति । तंव अंगी इच्छाराहित्य आली विरक्ती ।
तथापि न झाली ब्रह्मप्राप्ती । म्हणोनि भीति, की ओढितील विषय ॥४७॥
यद्यपि हेयोपादेयशून्या वृत्ति । ऐसी ''वशीकार''संज्ञा विरक्ति ।
तथापि तियेच्या रक्षणीं ''उपरति'' । शमादि संपत्तिरूप असे ॥४८॥
मनोनिग्रह इंद्रियनिग्रह । तैसा द्वंद्वप्रत्ययनिग्रह । येथ दुःखाचा समूह । अत्यंत वाढे ॥४९॥
वरी दृढ असावा ''विश्वास'' । सिद्ध्यसिद्धयोः समता विशेष ।
ब्रह्म परोक्षतंतु पदरास । धरूनि राहणें ॥५०॥
प्राप्ति नसोनि ''समाधान'' । ठेवणें हें अतिकठीण ।
वरी तीव्राशा सुटावें दुःखांतून । हे ''मुमुक्षा'' जाण पाहिजे ॥५१॥
मुमुक्षाऽभावीं इतर साधनीं अलसता । इतर साधनाभावें मुमुक्षा वृथा ।
एवं साधनचतुष्टय सांभाळितां । सीमा तत्वतां दुःखाची ॥५२॥
ते तुझिया आशा श्रीपति । एवढेही सहन करिती ।
वरी योगादिकांची अभ्यासरीति । कडाड निश्चितीं वदवेना ॥५३॥
धन्य तत्तात धन्य जननी । तयास धन्यता चहूंकडूनी ।
ऐसिया भेटतां आचार्य गुणी । त्वद्रूपदर्शनी परमपटू ॥५४॥ (य२उ.९२)

षड्गुणैश्वर्य

तया पासोनि तुझे गुण । साधनसंपन्न करी श्रवण । तैं तयाचें दुःख दारुण । होय संहरण क्षणमात्रे ॥५५॥
तूं आत्मा जगत्पति । तुझे 'ज्ञान' महावाक्य द्योती । तें ऐकतां श्रीपती । अज्ञान निश्चिती हारपें ॥५६॥
तुझिया आशेनें तुझी सत्ता । जी मागे कळली साधनवंता ।
तें तुझे 'ज्ञान' ऐकतां । कळते चित्ता दीनबंधो ॥५७॥
तूं आत्मा नित्य शुद्ध मुक्त । ऐसें विशेषचैतन्य कळत । (किंवा चितिज्ञान होत ।)
तेणें सर्व दुःखाचें कारण नाशत । अज्ञान एक ॥५८॥
एवं अज्ञानमोह ज्ञानें जाय । तुझें 'वैराग्य' जैं श्रवण होय ।
तैं जगन्मिथ्या कळे स्वये । मग भीती नोहे विषयकर्षणाची ॥५९॥
मृगजळीं बुडविला गभस्ति । हे न मानें कवणिये रीति । ममतास्पद दुःखनिवृत्ति । सहजचि येणें ॥६०॥
'यश'गुण ऐकतांचि जाण । कामादिकांचा जय पूर्ण । 'श्री'चें होतांचि श्रवण । जरा मरण भासेना ॥६१॥
नित्य श्री म्हणोनि नाहीं भय । येणें अहंतास्पद दुःख जाय । एवं सहज नाशिले होय । अध्यात्मिक दुःख ॥६२॥
तुझें 'औदार्य' श्रीपति । श्रवण करिता कृपामूर्ति । तेणें अगाध धैर्य चित्तीं । वाढत असे ॥६३॥
तेणें धैर्य जाण । भूतीं पांचाळ (शरीर) करिता विक्लिन्न ।
किंवा भूत सकळ येती शरण । औदार्ये 'समाधान' अदुःखता ॥६४॥
भेद नाहीं म्हणोनि भूतीं । विक्लिन्नाविक्लिन्नीं एक स्थिति । सहज आधिभौतिक दुःखनिवृत्ती । जाहली येणें ॥६५॥
'ऐश्वर्य' श्रवणाची अगाध ख्याति । करी आधिदैविक दुःखनिवृत्ति ।
आणि आनंदप्राप्तौ स्थिति । ऐश्वर्यचि करी ॥६६॥
म्हणोनि परम प्रेमास्पदता । हेंचि अन्वयीं घटे तत्वतां । श्रवणें फावे यथार्थता । दृष्टि जेव्हां ॥६७॥
श्रवणें तुझेठायीं आदरू । मननें उत्सुकता प्रकारू । संयोगक्रिया साचारू । निदिध्यासनें ॥६८॥
तै आत्मपणें फुटें दिठी । तंव साक्षात्कार परिपाटी ।
जाहलिया सकळ परमार्थता गोमटी । पाणिसंपुटीं फावत ॥६९॥
एवं अन्तःसाक्षात्कार होय । तै सहेतुक क्रिया संपोनि जाय ।
मग वृत्ति लागली राहे । जेवीं लववित लववित लवें तरुशाखा ॥७०॥
मग अन्वये आनंद प्राप्ति । व्युत्थानीही समाधिस्थिति ।
सप्रेमांतरीं बाह्यालिंगनीं प्रतीति । ज्ञानोत्तरभक्ति इष्टेव वाढे ॥७१॥ (य२उ.९३)
आत्मसाक्षात्कार झाला । आणि चिदचि परी अनध्यस्तविवर्त न भेटला ।
तथापि तयाला । ज्ञानोत्तर प्रेमें काल वेचे ॥७२॥
मग मी तंव आत्मसाक्षात्कारें रुक्मिणी । भुवनसुंदरत्वें अनध्यस्तविवर्तही अनुभवोनी ।
वियोग केवि साहुं, तूं असतां सदनीं । वरी नेतां चोरूनी रिपुवृंदें ॥७३॥
एवं उपदेशें वा स्वभावें । तव प्रेम गौरवें । प्रतिबंधक लज्जा धावे । रानोमाळ ॥७४॥
ऐसें निर्लज्ज माझे चित्त । तुझिये ठायीं आवेशत । चिदाकारत्वेऽपि निरहंकृत । आश्लेषूं पाहत आनंदा ॥७५॥
सच्चिदानंद एकपणीं । परी पृथगिव भासती वृत्त्यवच्छिन्नीं ।
तथापि एकपणा नव्हे हानी । वरी व्यक्त्यैक्यपणीं अनध्यस्तविवर्ती ॥७६॥
भेद न पावे पाणियापासुनी । आणि नानात्वाची वाहणी । अंतरी तें काय पाणी । मोडूं इच्छी? ॥७७॥
मुद्दल न ढळतां मिळे । आणि सुख साह्य ऐसें पघळें । म्हणोनि बाध कवणिये वेळे । काह्याचा नव्हे ॥७८॥
''अहो ऐक्याचें मुद्दल न ढळे । आणि साजिरेपणाचा लाभू मिळे ।
तरी स्वतरंगांची मुकुळें । तुरंबू कां पाणी ॥ (अमृतानुभव)
मुद्दल न टाळूनि भेटे । अनुभवें दुणावलें वाटे । तें तिरस्करितां गोमटें । तरी सिद्धता नसोनी द्वेषमात्र ॥७९॥
आणि आपणाआपणांत दवडावें । तरी पूर्ण असोनि व्यष्टित्वा यावें ।

म्हणोनि ऐसें न होवावें । तरंग माथां क्रीडावे पाणीपणें ॥८०॥
पाणियाचें पाणीपण न ढळतां । तरंगामागोनि तरंगीं क्रीडतां ।
उणें नव्हेंचि तत्वतां । तेवीं स्वरूपप्राप्तौ सिद्धता हरिभक्ति ॥८१॥
एवं तातवचन प्रमाण । यथाशक्ति दाविले उघडून । ये विषयीं संमति शिवकल्याण । देती स्वयें ॥८२॥
जेवीं आपुलें सभाग्यपण । आपणा सन्मुख होय जाण । तरी काय होय भाग्य हीन । कीं दुणावे सुख? ॥५७२॥
तेवीं स्वरूप प्रत्ययमात्रचि आहे । ऐसें जरी प्रत्यया ये । तेथें स्वरूपहानि नव्हे । आणि दुणावे सुख ॥५७३॥

(अमृ. शिवकल्याणी टीका ओवी ५७२-५७३)

प्रत्यया आलें आत्मपणीं । साच ऐसें अंतर्गुणीं । परी अन्वयें सर्वपणीं । प्रत्यया यावें ॥८३॥
म्हणोनि भेद नसोनियांचि ते । जें सुखचि दुणावतें । वृत्तिप्रवाहें धावतें । भक्तिधारया ॥८४॥
''एवं नम्य आणि नमन । भज्य आणि भजन । हा भेद कांहीं नसून । प्रवाह न खंडे ॥ (य२उ.९४)
उपरोधें प्रवाह खंडितां । भेदूचि दुणावे पुरता । तेथें अनुभवाची वार्ता । बोलूंचि नये ॥''

(अमृ. शिवकल्याणी टीका ५७४-५७५)

'मी ब्रह्म' ऐसें म्हणूनी । व्यतिरेकें होइजे ज्ञानी । तरी व्यक्तित्वें ब्रह्माभिमानी । ऐसेपणीं फुगोटा । ८५॥
आपण एक बह्म जाहले । येर ते का व्यर्थ गेले? । ब्रह्मीं असोनि गर्वे चुकविले । भेदीं पाडिले व्यक्तिपणें ॥८६॥
म्हणोनि आपला व्यक्तिपणा पसरावा । ऐसा अन्वयो होवावा । तो प्रत्ययो आघवा । परमप्रेमें ॥८७॥
सर्व कांहीं भगवंत । परी तरंगाग्रीं श्लिष्ट वसत । म्हणोनि क्रीडावया निश्चित । आधार कीं ॥८८॥
आकाशें वायु केवीं सांडावा । सागरें तरंग केवीं दवडावा । तेवीं तूं आपल्या वृत्तिभावा । सांडिसी कैसा? ॥८९॥

(मुकुंदराज- परमामृत)

वृत्ति तंव चितीवीण नव्हे । म्हणोनि वृत्त्यग्र जें भासताहे । तें अग्रपणीं आनंदव्यक्ति लाहे । कृष्णरूपता ॥८९॥
पसरे तरी जग श्रीकृष्ण । संकोचे तरी अग्रीं कृष्णालिंगन ।
प्रसरण आणि संकोचन । चिदेकघनीं क्रीडनमात्र ॥९०॥
''किं करिष्यामि वृत्तिवानिति'' । अवधूतगीतेंत दत्तात्रयोक्ति ।
''लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति'' । श्री बादरायणोक्ति ब्रह्मसूत्र ॥९१॥
''तस्मात् या प्रत्ययाची धरूनि सोय । नमस्कार आहे तोचि होय ।
भेद-तम नसे सहज न राहे । प्रत्ययार्की ॥'' (शिवकल्याण ५७६)
एवं सानुभव सर्वोपपत्ति । सर्व श्रौतसिद्धांतीं । तूं अच्युत म्हणोनि निश्चिती । आवेशे चित्त ॥९२॥
माझी न होवोनि हानि । अनिर्वाच्य येईल शोभापणीं । श्रम न करितां निदिध्यासनी । साक्षात्कारें चित्त धावे ॥९३॥
चित्तनदी निघाली तेथ सिंधु । परी सिंधूंत मिळोनि चित्तनदी सिंधु ॥
होवावा ऐसा होऊं दे संबंधू । दीनबंधू दयाळा ॥९४॥
''ऐसाही स्वामिभृत्यसंबंधा । लागी उठती श्रद्धा । तैं देवोचि नुसुधा । कामविजे ॥''अमृता. ९-३८
या तातवचनाप्रमाणें । रुक्मिणीकृपे रुक्मिणीपणें ।
होऊनि केलें बोलणें । रुक्मिणीत्वाभिमानाविणे सहज ॥९५॥
इया श्रुत्युपपत्ती प्रसिद्धा । मागां बोलिल्या बहुधा । तिया साधोनि विशदा । जाणिजे प्रीति ॥९६॥
अच्युत येणें अनुभवें । आत्मज्ञानगौरवें । आणि चित्त आवेशे येणें अनुभवे । भक्ति विरक्ति ॥९७॥ (य२उ.९५)
तेवी भुवनसुंदरादि पदें । तेंचि तें परी नवरुचिबोधें । आलें अतिपरमानंदे । रसरूपची ॥९८॥
एवं हा प्रथम श्लोक । जेवीं वाङ्मय उत्तमश्लोक । रुक्मिणी कृष्ण पुण्यश्लोक । श्रोता वक्ता परम नमो ॥९९॥
चढते वाढतिये भक्ती । नाना रुचि नानादीप्ति ।
अनादि अनंत मुक्तस्थिति । अखंड भक्ति अनिर्वाच्य ॥१००॥
''पढियंते सदा तेची । परी भोगी, नवी रुचि । म्हणोनि हा उचितूची । अनुवादू सिद्धू'' ॥ अमृ१०.१३
एवं श्री सद्गुरु तातवचनें । फावलें तें तेणेपणें । द्वितीय श्लोकादौ बोलणें । नवरुचिपणें जननीचे ॥१०१॥

श्रोती होऊनि सावधान । रुची वाढविजे रुचित्वा येऊन ।
सूर्य सूर्यपणा येऊनि जाण । प्रकाश वाढवी माध्यान्ही जेवीं ॥१०२॥
श्रीज्ञानेश्वर मायमाउली । निजबालका अक्षय साउली ।
ओविया कुसुमें गुंफोनि अर्पिली । माळा पदी प्रेमें ॥१०३॥
॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे श्रीभगवद्भक्तिसौरभे भक्त्याविष्कारो नाम द्वितीयः परागः ॥
॥श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

॥ तृतीयपरागः ॥

॥ रुक्मिणीप्रणीत माधुर्य संप्रदाय ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥
॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवृंदावनविहारिणे नमः॥
जय विदर्भराजनंदिनीवरा । जय निजजनमानसचकोरचंद्रा । जय हृत-जरा-जनि-मरणतंद्रा । गुणातीता ॥१॥
जय गोपीनयनचातक-जलदा । कलिमलहरणा निष्कलवरदा ।
सुखकर सुंदर इंदिराप्रमदा । वंदारुमंदार व्रजपते ॥२॥
चतुर श्रोते सावधान । भक्ति संप्रदाय संबोधन । ये श्लोकीं तेंचि शिक्षण । जननी आपण बोलत ॥३॥
स्त्रियांचे आपसांत शिकविणें । तें बहुधा असतें मित्रपणें । क्वचित प्रभुपणें । बालाविषयीं ॥४॥
आपणा घेऊनि लहानपण । पत्रिका लिहिली म्हणून ।
इतरां सकळांकारण । उपदेशू मित्रपणें ॥५॥ (य२उ.९६)
'का त्वां' इत्यादि पदीं । सर्व वरितील हा भरंवसा बुद्धी । आणूनि अभिप्रायसिद्धी । कीं सर्वीं वरावे ॥६॥
'गतिर्भर्ता' या श्लोकेंकरून । ऐसें वदले राधारमण । कीं सकळा जगा कारण । मीचि कांतू ॥७॥
आणि सर्व जगाचा विराटपती । ऐशा बहुत असती श्रुती ।
'वासुदेवः पुमानेकः स्त्रीरूपमितरज्जगदिति' स्मृती ।
आणि आत्मपुराणीं उक्तिही एवंविध ॥८॥
म्हणोनि सकळां हेचि शिक्षा । कीं निकी साधावी माधुर्यदीक्षा । हृदयीं भगवत्समीक्षा । नित्य असावी ॥९॥
आणि आपणही मैत्रिणी । परस्पर भगवद्गुणी । परमानंदीं रमोनी । भीमकनंदिनी बोलत ॥१०॥

रुक्मिण्युवाच -

का त्वां मुकुंद महती कुलशीलरूप-
विद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् ॥
धीरा पतिं कुलवती न वृणीत कन्या
काले नृसिंहनरलोकमनोभिरामम् ॥२॥

'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' । ऐसी मनूची उक्ती । तूं असूनि कुलयुवती । स्वतंत्र लिखिताप्रति पाठविशी ॥११॥
ऐसी शंका घेऊनि यदुपती । जरी अव्हेरिसी मजप्रती ।
तरी तुजवीण कृपामूर्ती । मज कुळसंपत्ति असेना ॥१२॥
तूंचि माझे कुळगोत्र । आनंद चैतन्याणुमात्र । भेद न सांपडे स्वतंत्र । दीनबंधो ॥१३॥

येरव्हीं पाहतां दृष्टीं । तुझिया ऐकून सगुण गोष्टी । कोण युवती हृदयसंपुष्टी । तुज जगजेठी न ठेवील ॥१४॥
ऐकावें श्रीमनमोहना । जी जैसी असेल गजगमना । तैसिया तुज जगजीवना । भावूनि अंगना होऊं इच्छी ॥१५॥
तूं बालगोपाल व्रजपती । त्या शूद्रस्त्रिया तुज भाविती ।
तूं सच्चिदानंद भगवन्मूर्ती । जाणूनि शरण येती विप्रस्त्रिया ॥१६॥
आपुलें मोल वेंचूनि सकळ । किती तुज घ्यावया उतावेळ ।
मग पाहूनियां ययातीकुळ । क्षत्रस्त्रिया न वरिती कां? ॥१७॥
एवं कुळीं तुल्य तूं यदुपती । शील पाहतां कृपामूर्ती । कोणी नाहीं तुजवरुती । तूं शीलसंपत्तिगुणोदार ॥१८॥
(य२उ.९७) कल्पानुकल्पीं युगानुयुगीं । पालन शील तुझें शार्ङ्गी ।
दुर्जन भंगिसी प्रसंगीं । परी तेही मुक्तिचौरंगीं बैसविसी ॥१९॥
कुळा तुझेनि कुळ । शीळा तुझेनि शीळ । तुज भजतां दुःशील । तरी होती सुशीळ गोविंदा ॥२०॥
प्रऱ्हादाचें दैत्यकुळ । परी प्रऱ्हादें केलें देवाहूनि प्रबळ ।
ऐसें सच्छिष्यहृदयपाळ । ज्ञानेश्वरतात कृपाळ वदलें ॥२१॥
'पाहे पां भक्तीचेनि आथिलेपणें । दैत्यीं देवा आणिलें उणें ।
माझें नृसिंहत्व लेणें । जयाचिये महिमे' ॥ ज्ञानेश्वरी ९.४५०
एवं तुझेंचि वचन । आतां जे नाहींत शीलसंपन्न । तेही तुज आश्रवून । सुशीलवदनगान झालें ॥२३॥
रामावतारी भिल्लिणी । तुज केवळ बदरीफळें चारुनी । ब्राह्मणांसी चरणपाणी । पात्र झाली द्यावया ॥२४॥
भक्तमालेंत ही कथा । नाभाजीनें वर्णिली तत्वतां । प्रियादासांची टीका पाहतां । कळेल सकळ ॥२५॥
आणि स्वर्गीचे शब्द ऐकून । नाभाजीनें लिहिली म्हणून । भक्तमाल अप्रमाण । ऐसें कोणी न म्हणावें ॥२६॥
व्रजस्त्रिया यदुनंदना । तुझिया भजनें नारायणा । योग्य जाहल्या परमगुणा । उद्धवादि चरणा वदिती ॥२७॥

भाग.संमतिश्लोक -

''वंदे नंदव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः। यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ॥'' स्कं.१० पू.
हा उद्धवमुखींचा श्लोक । चरणरजांसी सम्यक । वारंवार मस्तक । लगटूं इच्छी ॥२८॥
ऐसी गोपिकांची ख्याती । जयांचिया गीतीं । तूं गाइला जगत्पती । तें गीत पुनाति भुवनत्रय ॥२९॥
एवं कुळरहिता तुझेनि कुळ । शीळरहिता तुझेनि शीळ । तूं नंदनंदन घननीळ । जाश्वनीळ स्मरे तुज ॥३०॥
तुझी संपत्ति हृषीकेशी । रमा झाली चरणदासी । श्रिये ऐशा जियेपाशीं । पाइका असती ॥३१॥

ज्ञानेश्वरी :-

''नातरी आथिलेपणें सरिशी । कवणी आहे लक्ष्मीये ऐसी । श्रिये सारखिया दासी । घरीं जियेते ॥३२॥
तिया खेळतां करिती घरकुळी । तयां नामें अमरपुरें जरी ठेविली ।
तरी न होती काय बाहुलीं । इंद्रादिक तयांचीं ॥३३॥
तिया नावडोनि जेव्हां मोडती । तेव्हां महेंद्राचे रंक होती ।
तिया जिया झाडाकडे पाहती । ते कल्पवृक्ष ॥३४॥
ऐसिया जियेचिया जवळिका । सामर्थ्य घरीचिया पाइका । ते लक्ष्मी मुख्य नायिका । न मनेचि येथ ॥३५॥
मग सर्वस्वें करून सेवा । अभिमान सांडोनि पांडवा । ते पाय धुवायाचिया दैवा । पात्र जाहली'' ॥३६॥
(ज्ञा. अ. ९ ओ. ३७३ ते ३७७)

विद्ये तुझी बरोबरी । कोण करी पूतनारी । तूं सकळ गुरूंचाही निर्धारी । गुरु अससी ॥३७॥
तूं निरतिशय सर्वज्ञ । परी जगा निमित्तोपादान । यालागीं अनंतही आपण । तूंचि एक ॥३८॥
तूं निमित्त सर्वज्ञ जरी असतां । तरी दोष येता अंतवत्ता ।
आणि निमित्त अनंत असता । तरी असर्वज्ञता येता दोषू ॥३९॥
केवळ असता उपादान । तरीही असर्वज्ञताचि येती दारुण ।
यालागीं निमित्त आणि उपादान । उभय कारण तूंचि एक ॥४०॥

म्हणोनि विद्या आणि वयसे । कोणी तुळेना तुज ऐसें ।
जिया विद्यागत वेदवाक्यैकांशें । अनाद्यविद्यापिसें हरपें ॥४१॥
''पाहे पां जाणिवेचेनि बळें । कोणी वेदापासूनि असे आगळें । कीं शेषाहूनि तोंडाळें । बोलकें आथी ॥४२॥
तोही आंथरूणातळवटी दडे । येरू नेति म्हणोनि बहुडे । येथ सनकादिक वेडे । पिसे जाहले ॥४३॥
करितां तापसांची कडसणीं । कवण जवळां ठेविजे शूळपाणी ।
तोही अभिमान सांडूनि पायवणी । माथां वाहे'' (ज्ञा.अ.९.३७०-३७२)
तुझिया रूपा मनमोहना । कवण न भाळे हंसगमना ।
विसरोनी आपुलेपणा । तुज आलिंगनां धांवले मुनी ॥४५॥
मग त्वां तयांसी दिधले वचन । कीं कृष्णावतारीं गोपिका होऊन ।
मज करावें आलिंगन । कृष्णोपनिषत् प्रमाण येविषयीं ॥४६॥

कृष्णोपनिषदातील श्रुति :-

''हरिः ॐ श्रीमहाविष्णुं सच्चिदानंदलक्षणं रामचंद्रं दृष्ट्वा सर्वांगसुंदरं मुनयो वनवासिनो विस्मिता बभूवुः ।
तं होचुर्नो ऽ वद्यमवतारान्वै गण्यन्ते आलिंगामो भवन्तमिति ।
भवान्तरे कृष्णावतारे यूयं गोपिका भूत्वा मामालिंगथ ॥'' ......॥

ओवी :-

तुझें कपटरूप पाहोनी । स्वयें भुलला शूळपाणी । तुझिया रूपाचा छंद म्हणूनी । लोळत श्मशानीं आनंदें ॥४७॥
एवं दैविकी ऐसी गती । भस्मासुर विसरूनि आपणाप्रती ।
तुझिया कपटरूपें श्रीपती । भस्म निश्चितीं जाहला ॥४८॥
तो तूं मोहिनी अवतार । जाहलासी अंशमात्र । आणि कृष्णरूपें तंव साचार । पूर्ण आहासी ॥४९॥
मग तुझिया रूपा वनमाळी । तुळावया कवणा तुळीं ।
रतिकांताची रूपता आगळी । परी तोही बाळ पोटींचा ॥५०॥
तुझें सामर्थ्य नारायणा । कवणा करवेल गणना ।येथ उपमा देतांचि जाणा । होईल वल्गना कांहीं तरी ॥५१॥
एवं कुळ शीळ विद्या द्रव्य रूपसा । ऐश्वर्य आणि वयसा । जगज्जीवना तुज ऐसा । तूंचि एक ॥५२॥
जीवांचा काढोनि वाच्यांश । तुजसी तुळावा लक्ष्यांश ।
हें साच परी तोही विशेष । प्रभाव तव वेदवाक्याचा ॥५३॥
म्हणूनि तूं निरूपम । नरलोकमनोभिराम । म्हणजे प्रेमास्पद परम । आत्माराम अक्षय ॥५४॥
तूं मोक्षदाता मनमोहन । यालागीं मुकुंद नामाभिधान । नरामाजीं पंचानन । नृसिंह म्हणून तूं एक ॥५५॥
नरही तुझा शिष्य अनंता । निवविला बोधूनि गीता । तूं सिंहमुखें दुष्ट भक्षिता । भक्तां रक्षिता नररूप ॥५६॥
तूं नरलोकमनोभिराम । आत्मरूप अससी परम ।
परी सगुणरूपें नरलोकमनोभिराम । येथ श्रुत्युद्यम साक्ष असे ॥५७॥
वीतराग महामुनी । तेही इच्छिती आलिंगनीं । एवं मनुष्य असूनि तुज लागुनी । शार्ङ्गपाणी वरूं पाहती ॥५८॥
मग ऐसी कवण आहे कामिनी । जी फुगेली राहील मोठेपणीं ।
नाना तपें आचरोनी । तुज विवाहसमयीं न वरील ॥५९॥
जयासी तूं आडळसी जेथ । तेचि लपवूं पाहती तेथ । एक स्वतः अनंत । म्हणूनि दिससी पुढत पुढती ॥६०॥
तुज ऐसा एखादा असता । तरी तो कोठें केव्हांचि लपता ।
परी तुझा महिमा भगवंता । हृदयीं लपूनि तत्वतां प्रकट दिससी ॥६१॥
''येथ जाणीव करी तोचि नेणे । आथिलेपण मिरवी तेंचि उणें ।
आम्ही जाहलों ऐसें जो म्हणें । तो कांहींच नव्हे'' ॥६२॥ ज्ञाने.

टीका :-

जाणिवपणें प्राप्त व्यष्टि । आथिलेपणें अहंता गांठी ।
पूर्णता-अभिमानें शेवटीं । रसास्वाद विघ्न उठे ॥६३॥ (य२उ.१००)
''अथवा यज्ञदानादि किरीटी । कां तपें हन जे हुटहुटी ।
ते तृणा एकासाठीं । न सरे येथ'' ॥६४॥ ज्ञाने.

टीका :-

''नास्त्यकृतः कृतेन'' । ऐसें श्रुतीचें वचन । या लागीं यज्ञदानादिकीं जगज्जीवन । तूं आपण अगम्य ॥६५॥
''म्हणोनि थोरपण पऱ्हां सांडिजे । येथ व्युत्पत्ती आघवी विसरिजे ।
जैं जगा धाकुटें होईजे । तैं जवळीक माझी'' ॥६६॥ ज्ञाने.

टीका :-

पर्वता आहे थोरपण । तरी घटामाजीं न शिरवे जाण ।
आणि आकाशातें सूक्ष्मपण । या लागीं सर्वत्र सर्वी राहे ॥६७॥
तैसे जगाहूनि वरिष्ठ जाहले । ते विराडादि अंतर्यामित्वा न आले ।
माझें सूक्ष्मत्व वहिलें । अंतर्यामी म्हटलें म्हणोनि मज ॥६८॥
एवं जगा धाकुटें होवावें । थोरपण रसास्वाद सांडावे ।
ज्ञानाऽहंता व्युत्पत्तितें त्यजावें । मग सानचि परी होवावें मज एवढें ॥६९॥
'अगा सहस्त्रकिरणाचिये दिठी । पुढां चंद्रही लोपे किरीटी । तेथ खद्योत कां हुटकुटी । आपुलेंनि तेजें?' ॥७०॥
तैसें लक्ष्मियेचें थोरपण न सरे । जेथ शंभूचेंही तप न पुरे । तेथ येर प्राकृत हेंदरें । केवि जाणों लाहे? ॥७१॥
यालागीं शरीर सांडोवा कीजे । सकळ गुणांचे लोण उतरिजे । संपत्तिमद सांडिजे । कुरवंडी करूनी' ॥७२॥
(ज्ञाने.३७९ ते ३८१)

टीका :-

एवं तातांचें स्थळीं स्थळीं वचन । तें तुझेंचि आहे म्हणोन । तुज सानन्य दीन । होआवें सकळीं ॥७३॥
हें गळींचि जरी आलें । तरी दोष मज कां लागलें । म्हणोनि मियां लिहिले । नेणतेपणें ॥७४॥
तूं नरलोकमनोभिराम परेशा । म्हणोनि तिहीं घेयावी माधुर्यदीक्षा ।
मग कामिनी तंव मधुरप्रिय वीरेशा । तिहीं माधूर्यदीक्षा कां न घ्यावी ॥७५॥
तूंचि बोलिलासी वचन । तेंचि येथें परम प्रमाण । तुझीचि आज्ञा पाळून । लिखित सुजाण लिहिलें म्यां ॥७६॥
(य२उ.१०१)

भगवद्गीता श्लोक

''मांहि पार्थ व्यापाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ''॥
या तंव वचनाचा अर्थ । स्पष्ट वदती तात । तोही परम प्रमाण येथ । म्हणोनि लिखित युक्तचि ॥७७॥

ज्ञानेश्वरी

'अगा नांवें घेतां ओखटीं । जे आघविया अधमाचिये शेवटीं । तिये पापयोनीही किरीटी । जन्मले जे ॥७८॥
ते पापयोनि मूढ । मूर्ख जैसे कां दगड । परि माझ्याठायीं दृढ । सर्वभावें ॥७९॥ ज्ञाने.
जयांचिये वाचे माझे आलाप । दृष्टी भोगी माझेंचि रूप । जयांचें मन संकल्प । माझाचि वाहे ॥८०॥
माझिया कीर्तीविण । जयांचे रिते नाहीं श्रवण । जयां सर्वांगीं भूषण । माझी सेवा ॥८१॥
जयांचें ज्ञान विषो नेणें । जाणीव मज एकातेंचि जाणें । जयां ऐसे लाभे तरी जिणें । येऱ्हवीं मरण ॥८२॥
ऐसा आघवाचि परी पांडवा । जिहीं आपुलिया सर्वभावा । जियावयालागीं ओलावा । मीचि केला ॥८३॥
ते पापयोनीही होतु कां । ते श्रुताधीतही न होतु कां । परि मजसीं तुकितां तुका । तुटी नाहीं ॥८४॥ ज्ञाने.
तो प्रऱ्हाद गा मजसाठीं । घेतां बहुतें सदा किरीटी । कां जें मियां द्यावें ते गोष्टी । तयाचिया जोडे ॥८५॥
येऱ्हवीं दैत्यकुळ साचोकारें । परि इंद्रही सरी न लाहे उपरें । म्हणोनि भक्ति गा येथ सरे । जाति अप्रमाण ॥८६॥

राजाज्ञेचीं अक्षरें आहाती । तियें चामा एका जया पडती । तया चामासाठीं जोडती । सकळ वस्तु ॥८७॥
वांचूनि सोनें रुपें प्रमाण नोहे । एथ राजाज्ञाची समर्थ आहे । तेंचि चाम एक जैं लाहे । तेणे विकती आघवीं ॥८८॥
तैसें उत्तमत्व तैंचि तरे । तैंचि सर्वज्ञता सरे । जैं मनोबुद्धि भरे । माझेनि प्रेमें ॥८९॥
म्हणोनि कुळ जाति वर्ण । हें आघवेंचि गा अकारण । एथ अर्जुना माझेंपण । सार्थक एक ॥९०॥
तेंचि भलतेणें भावें । मन मजआंतु येतें होआवें । आलें तरी आघवें । मागील वावो ॥९१॥ ज्ञाने.
जैसें तंवचि वहाळ वोहळ । जंव न पवती गंगाजळ । मग होऊनि ठाकती केवळ । गंगारूप ॥९२॥
कां खैर चंदन काष्ठें । हे विवंचना तंवचि घटे । जंव न घापती एकवटे । अग्नीमाजी ॥९३॥ (य२उ.१०२)
तैसे क्षत्रिय वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यजादि इया । जाती तंवचि वेगळालिया । जंव न पवती मातें ॥९४॥
टीका :- म्हणोनि माते अधिकारू । तुज लिहावया साचारू ।
आणि ऐसाचि माधुर्यदीक्षाप्रकारू । चालावयास्तव द्योतन अन्यांचें ॥९५॥
तूं आपुलिया भक्ता । म्हणसी माझी कांता । ये विषयीं प्रमाण तत्वतां । तातवचन ॥९६॥
''येऱ्हवीं तरी माझिया भक्तां । आणि संसाराची चिंता । काय समर्थाची कांता । कोरान्न मागे ॥९७॥
तैसे ते माझे । कलत्र हें जाणिजे । कायिसेनिही न लाजे । तयाचेनि मी ॥९८॥ ज्ञाने.
अर्जुना तो भक्त । तोचि योगी तोचि मुक्त । तो वल्लभा मी कांत । ऐसा पढिये ॥९९॥'' ज्ञाने.

टीका :-

एवं प्रमाणबळेंकरून । नारीनरां तूंचि रमण । म्हणून माधुर्यभक्ति पूर्ण । सज्ञान संप्रज्ञान नित्य घडो ॥१००॥
ऐसें जंव प्रभू आहे । तरी मजही सत्संगती लाहे ।
आणि वर तुझा भरंवसा पाहे । म्हणोनि लिहिलें लिखित ॥१०१॥
तरी तुवां येउनी । मज स्वसदना नेउनी । माधुर्यभक्ति अनंतगुणी । संप्रदायीं वाढविजे ॥१०२॥
ज्ञानेश्वर तुकारामादि संत । विराण्या बोलले बहुत । माधुर्यादिसंप्रदाय त्यांत । व्यक्त श्रोतीं पहावा ॥१०३॥

॥ अभंग - ज्ञानेश्वर ॥

यति कूळ माझें गेलें हारपोनी । श्रीरंगावांचोनी आनू नेणे ॥१॥
किती वो शिकवाल मज वेळोवेळां । मी तंव गोवळा रातलीये ॥२॥
अष्टभोग भोगितां मातें नाहीं चाड । भक्तिप्रेम गोड लेयिलें गे माय ॥३॥
बापरुखमादेवीवरू जिवींचा जिव्हाळा । कांहीं केलिया वेगळा नव्हेगे माय ॥४॥

॥ तुकारामांचा अभंग १ ॥

हाचि नेम आतां न फिरे माघारी । बैसलें शेजारी गोविंदाच्या ॥१॥
घर रिघोनियां पट्टराणी जालें । वरिलें सांवळे परब्रह्म ॥२॥
बळीयाचा अंगसंग झाला आतां । नाहीं भय चिंता तुका म्हणे ॥३॥

॥ तुकारामांचा अभंग २ ॥

न देखें न बोलें नाइकें आणिक । बैसला हा एक हरि चित्तीं ॥१॥
सासुरे माहेर मज नाहीं कोणी । एक केलें दोन्हीं मिळोनियां ॥२॥
आळ आला होता आम्ही भांडखोरी । तुका म्हणे खरी केली मात ॥३॥

ओव्या :-

तो संप्रदाय येथवरी । पुढें पुढें चालवुनी श्रोतीं चतुरी । अखंड हृदयीं श्रीहरी । सुखावतार धरी, तें कीजे ॥४॥
(१)कुळ रूप देहाभिमान । तो जाये केलिया नमन ।
(२)द्रव्यादि ममतास्पद जाण । तें दास्यत्वें अर्पण केलिया जाय ॥५॥
(३)विद्या ती वागहंता । हरपे हरिनाम स्मरतां । (४)शीळ ती मानसाऽहंता । हरी ध्यातां विनष्ट ॥६॥
(५)सामर्थ्य तो तपोभिमान । हरिसख्यें जाय झडून । करितां आत्मनिवेदन । (६)सर्वाभिमान हारपे ॥७॥
ऐसा 'त्वंपद' वाच्यांश आटे । तैं हरी आपण तुल्यत्वें भेटे ।

तथापि ब्रह्माऽहं (७)वाचाऋण उठे । तें नाशावया गोमटें पतित्वें भजन ॥८॥
सुरतसुखीं अद्वैत । समान दोघांचा पुरुषार्थ । किंचित् जरी भासले द्वैत । तरी अनन्यसेवा सुटेना ॥९॥
द्वैत तरी निरभिमान सुख । अद्वैत तरी स्वातंत्र्य सम्यक । समानत्वें सर्व सुख । कदा असुख न सांपडे ॥११०॥

भगवतीकडून माधुर्यसंप्रदायाची स्थापना

हें माधुर्यभक्तिरहस्य होय । साधोनि ऐसा संप्रदाय ।
पुढती आपुलाही नित्य प्रेमझरा वाहे । तो उल्हास पाहे तृतीय श्लोकादौ ॥१११॥
म्हणाल पूर्ण जालिया पत्र । स्थापावा होता संप्रदाय पवित्र । तरी याचें उत्तर । ऐसें आहे ॥११२॥
नदी जाये सिंधु मिळणी । तैंचि सान नदिया जाय घेउनी । कां सिंधूचि एक गति म्हणुनी । आवडीनें ॥१३॥
पुढें सिंधूहूनि नाहीं निघणें । यालागीं मिळेल तें सिंधूंत आतांचि नेणे ।
आपण अशक्तही परी दुसरिया देणें । हात दुःखीं ॥११४॥
हें परम औदार्याचें लक्षण । जेवीं घडे नदीकडून ।
तेवीं पत्रिका लिहितां रुक्मिण । संप्रदाय स्थापन द्वितीयश्लोकीं ॥१५॥
आपण मिळतां श्रीकृष्णीं । द्यावें इतरांही मिळवुनी । यालागीं संप्रदाय बोलणीं । द्वितीयश्लोकीं ॥१६॥
सिंधूंत गेलियाही नदी पुरती । पुन्हां नूतन मध्यें ओघ भेटती ।
तरी तेही नदीस मिळोनि जाती । समुद्रीं जैसें ॥१७॥ (य२उ.१०४)
तेवीं बहुत रुक्मिणी-जान्हवी-नदी । संगें मिळाल्या कृष्णसुधाब्धी ।
परी आतांही जिया निर्मल बुद्धी । तिया पत्रिकानदी मिळोनि जाती ॥१८॥
एवं सह मिळालिया नद्यन्वयें । मुळी ओघाचें खंडन नोहे । तेवीं स्थापोनि संप्रदाये । ओघ माधुर्यें पुढें चाले ॥१९॥
ते श्रीजननीची व्युत्पत्ती । पुढें परिसावी संत श्रोतीं ।
जे ऐकतांचि तनुमन चित्तीं । आत्मीय माधुर्यभक्ति स्थापी ॥२०॥
श्रीज्ञानेश्वर तात जननीं । ओवियां कमलमाळ गुंफोनी ।
सप्रेमें वाहिलीं चरणीं । रिघालें नमनीं अद्वैतपणें ॥१२१॥
॥ हरिःॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे श्रीभगवद्भक्तिसौरभे माधुर्यप्रेमानुसंप्रदायो नाम तृतीयः परागः ॥
॥ श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजर्पणमस्तु ॥

०००

चतुर्थः परागः

॥ पिंडब्रह्मांडसंबंधिनी गुप्तप्रगटप्रेममयी मृदुलवृत्तिनिरूपण ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

रुक्मिणी उवाच -

तन्मे भवान्खलु वृतः पतिरंगजायाम्
आत्मार्पितश्च भवतोऽत्र विभो विधेहि ।
मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य आरात्
गौमायुवन् मृगपतेर्बलिमंबुजाक्ष ॥३॥

ओव्या :-

जयजय सद्गुरु करुणाघना । आळंदीपते कल्याणनिधाना । पुढें चालवी ग्रंथरचना । सच्चित्पूर्णा सुखमूर्ते ॥१॥
पूर्वसौरभीं निरूपण । जगन्मातेचें गूढवचन । कीं तूं सकळांचाचि पती म्हणून । अधिकार जाण मधुरभक्ती ॥२॥
कां पतिसेवा करूनि पतिव्रता । ज्या ज्या जाती मोक्षपथा ।
त्याही तुझीच भावना करूनि अनंता । सिद्धसिद्धांता पावती ॥३॥
एवं ब्राह्मणादि करिती कर्म । त्याचा साक्षी तूं पुरुषोत्तम । याचिलागीं फळवर्म । मिळे प्रभो ॥४॥
म्हणूनि भगवंता तुझे ठायीं । जंव दृढ चित्त नाहीं । तंव वायां केला सकळही । कर्मधर्म ॥५॥
जरी जाहली उत्तम कांता । न जाणे पतीच्या मनोगता । तरी ते सद्गुणी असोनी तत्वतां । उपयोगी नये ॥६॥
तैसा धर्मनिष्ठ तपःसंपन्न । जंव नाठवी तुझे चरण । तंव तें मायाजाळ पूर्ण । जनाकारण जाणे गर्वा ॥७॥

संमतिश्लोक भाग.स्कं २ -

''धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः । नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एवहि केवलम् ॥''

ओवी :-

जैसे करोनी नाना कष्ट । धन संपादावें अति उद्‌भट ।
आणि घरीं येवोनी पाहतां अवचट । तंव अन्न उत्तम मिळेना ॥८॥
तैसें यज्ञ दान तपें । आचरलियाही अमूपें । तुझिया चरणीं न निक्षेपें । प्रेम जंव ॥९॥
तंव तो धर्म तें कर्म सकळ । तें व्रत तो यज्ञ प्रबळ ।
जळोनि जावो क्षणेंचि केवळ । जंव तूं घननीळ हृदिं नाहीं ॥१०॥
नवमास पाळोनी उदरीं । मृतबाळ निघावें तयापरी । तुझिया भक्तीवांचोनि हरी । धर्म निर्धार वांझ निपजे ॥११॥
तुझें चरण नारायणा । अशुद्धां आणिती शुद्धपणा । तुज वांचोनि मनमोहना । कवण अंगना पति इच्छी ॥१२॥
म्हणोनी मी भीमकबाळा । तुज वरो इच्छी त्रिभुवनपाळा ।
तूं येवोनी प्रेमळ स्नेहाळा । मज घेवोनी जाई पराक्रमें ॥१३॥
म्हणसी तूं अससी भीष्मक नगरीं । मी आहे द्वारकेभीतरीं ।
तेथोनी येईल तंववरी । घेवोनी जातील खळ तुज ॥१४॥
तरी हे करुणाकरा निष्कलंका । ऐसी तव मनीं नको शंका ।
तूं सकळांचिया ह्रदयीं आवांका । वसोनी चित्सुखा राहसी ॥१५॥
तूंचि आपुल्या मुखें करोन । स्वयें बोलिलासि वचन ।
कीं सर्वांच्या ह्रदयीं मीचि आपण । राहोनि आठवण देतसों ॥१६॥

गीता श्लोक :-

'सर्वस्य चाहं हृदि संन्निविष्टो मत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्'॥

ओव्या :-

तूं बोलिलासि देवाधिदेवा । मी सर्वांच्या ह्रदयीं पांडवा ।
जाणणे, नेणणे, स्मरणे अनुभवा । मजपासोनि येतसे ॥१७॥
जाणणें जागृतींत मुख्य जाण । तें कळे मी साक्षी म्हणोन ।
घट जाणला हा प्रत्ययपूर्ण । घटज्ञानासहित मी जाणें ॥१८॥ (य२उ.१०६)
स्वप्नामाजी अंतःकरण । पूर्वीचे संस्कार घेवोन । जें नानाविकारीं उत्पन्न । त्या विकारांसहित मन मी जाणे ॥१९॥
नसतां स्वप्न नसतां जागृती । गाढ निद्रा लागे सुषुप्तीं ।
त्या सुषुप्तीमाजीं सुखाची ख्याती । मी श्रीपती ओळखतां ॥२०॥
वेद-वेदांत उत्पन्नकर्त्ता । मी एक परमात्मा तत्वता । ऐसें अर्जुनाप्रती अनंता । श्रीभगवंता वदलासि तूं ॥२१॥
एवं तुझेंचि वचन प्रमाण । जरी मानलें संपूर्ण । तरी माझ्याचि ह्रदयीं तूं नाहींस हें चिंतन । केवीं कीजे ॥२२॥

म्हणोनी प्रभू माझिया ठायीं । तूं आयता अससी शेषशायी ।
मग मी बोलावितांचि लवलाही । प्रगट होणें मात्र असे ॥२३॥
अथवा 'तत्' या शब्दें करून । तूं तत्पद लक्ष्य मनमोहन ।
आणि मुळीं 'आत्मार्पित' या पदें करून । त्वंपद तत्पदीं मेळवी ॥२४॥
खलु या अव्ययाचा अर्थ । निश्चयरूप वदती समर्थ ।
निश्चयवत्ता बुद्धिस्थित । आणि बुद्धि-अपेक्षा आत्मज्ञानीं ॥२५॥
ब्रह्मबोधीं न फलव्याप्ती । तथापि आहे वृत्तिव्याप्ती ।
यालागीं आत्मा जाणावया निश्चिती । शुद्धबुद्धि श्रीपती योग्य होय ॥२६॥
इन्द्र-इन्द्राणी संगम । सुषुप्तीमाजीं होय परम । म्हणजे आत्मा आणि बुद्धिसंगम । श्रुत्यर्थ परम हा असे ॥२७॥
परी सुषुप्तीमाजीं अज्ञान भारी । तेथ बुद्धी असें कुमारी ।
आणि तूं आत्मा तंव ब्रह्मचारी । म्हणोनी संग निर्धारी योग्य नव्हे ॥२८॥
तेचि ज्ञानमंत्रसंस्कारें करून । समाधींत आत्मा-बुद्धीचें लग्न । तेधवां तत्पदलक्ष्यांश जाण । बुद्धीचि होय ॥२९॥
येथवरी योग साधलिया । मग वेदांतज्ञान जें करुणालया ।
तेणें अहंकार नाशोनियां । आत्मार्पण सहज होय ॥३०॥
मग समाधीं व्युत्थानीं दोहो पक्षीं । तूं परमात्मा सर्व साक्षी ।
एवं लक्ष्यपक्षें सन्निध लक्षी । मी अपरोक्षी प्रभु तुज ॥३१॥
म्हणोनि द्वारकेहूनि यावें । मग मज त्वां उचलोनि न्यावें । हें कुडें प्रेम आघवें । मज चित्तीं नाहीं ॥३२॥
तूं जवळीं नसतासि यदुपती । मग जरी मज खळ नेती ।
तरी त्याची न वाटती खंती । परी तूं हृदयीं असोनी हे श्रीपती योग्य नव्हे ॥३३॥
द्वारकेमाजीं जो तूं अससी । तोचि माझ्या चित्तीं वससी । म्हणोनी विभुसंज्ञा तुजसी । शोभतसे ॥३४॥
(य२उ.१०७) तुज वांचोनि दीनदयाळा । अन्य विभू न यशुमतिबाळा ।
कारण अनेक विभू मानलियाचि वेळां । अवघा परिच्छेद गोळा होय ॥३५॥
मग ईश्वर न्यून जीव न्यून । दोघांचीही शक्ती न्यून ।
आणि वासनामात्र मिळावी पूर्ण । हें आश्चर्य गहन मूढबुद्धी ॥३६॥
म्हणोनी माझा निश्चय एक । तूंचि प्रभू सर्व व्यापक ।
यालागीं माझी ऐकूनि हाक । धांव कार्य सकळिक सांडोनी ॥३७॥
आतां तूं म्हणशील आपुल्या मनीं । त्वां पत्र लिहिलें लज्जा सांडोनी ।
हीहि शंका मोक्षदानी । आपण मनीं घेऊं नये ॥३८॥
मी लाजावें तरी कवणा? आत्मया की अनात्मया श्रीकृष्णा ।
अनात्मया लाजावे तंव तो जाणा । नाहींचि नाहीं ॥३९॥
आत्मया लाजावें कृपामूर्ती । तंव मी काय अनात्मा होय श्रीपती ।
इतुकेंही करोनी मजप्रती । लज्जा कोणती सांगते ॥४०॥
लज्जेनें अहंकार नम्र होय । तो ब्रह्मीं मिळोनियां जाय ।
ऐसी लज्जेची सांपडे सोय । तैं तुझे पाय आवश्यक ॥४१॥
म्हणोनी तुज जगत्पती । मी मानिला आपुला पती ।
तरी साक्षित्वें राहोनि श्रीपती । सामान्य चेतनत्वें येथ मति द्यावी ॥४२॥
पत्रादिलेखनें करोनी पाहतां । तुज मिळवाया प्रयत्न मीचि करितें अनंता ।
परी अधिष्ठान सामान्य चैतन्यत्वें भगवंता । वृत्तिरूपा मज स्फूर्ति सत्ता त्वां द्यावी ॥४३॥
एवं तूं येथ यावें या वचनेंकरून । सामान्य चैतन्यत्वें तूं करी सत्ताप्रदान ।
मी आत्मा अर्पिला या वचनेकरून । चैतन्यज्ञान शुद्ध असे ॥४४॥

आतां 'पतिरंगजाया' या वचनें निश्चिती । साकार परमानंदप्राप्ती ।
एवं मिळोनिया ज्ञान भक्ति । सच्चिदानंद स्थिती जगज्जननी ॥४५॥
जैसें चंचल नारीचें मन । पतीहूनि उडे क्षणक्षण । तैसें पावोनी ब्रह्मज्ञान । विषयार्थ मन प्रपंचीं धावें ॥४६॥
जळो तें ज्ञान ती जळो विरक्ती । जळो वटवटमय मुक्ती ।
तैसी नाहीं तुझी भक्ती । जे व्युत्थानींही स्वरूपस्थिती विसरेना ॥४७॥
तंव तूं हें एक करी । तुझी सत्ता असो श्रीहरी ।
मी आत्मा अर्पिला तव चरणांवरी । म्हणोनी अज्ञान मम गेलें ॥४८॥
आतां तुजचि केलें पती । यालागीं साधिली आहे भक्ती ।
परी मज चिंता एक निश्चिती । जे व्हाया सगुण श्रीपती तूं जतन ॥४९॥
तेथ ऐसें पहावें करुणाघना । स्वयंपाकीं गुंतलिया अंगना ।
तंव बाळ सांभाळावया जाणा । पुरुषा लाज कांहीं नसे ॥५०॥ (य२उ.१०८)
कीं बाळ सांभाळिते क्षणीं । पाक न करूं शके कामिनी ।
तैसें जाहलें माझे मनीं । तें चक्रपाणी ऐकावें ॥५१॥
मी जरी आत्माकार ठेविते वृत्ती । तंव तुझी सेवा इंद्रियें न करिती ।
आणि इंद्रियांवरी जैं आणिते वृत्ती । तैं तुझी विस्मृती होऊं पाहे ॥५२॥
म्हणोनी ज्ञान जाहलिया वरी । कोणताही यत्न जरी ।
ज्ञानामाजी प्रतिबंध करी । हें मी निर्धारी जाणतसे ॥५३॥
ज्ञान जोपर्यंत झालें नाहीं । यत्न तोंवरी सफळचि पाही ।
परी ज्ञान झालियाचि लवलाही । मग यत्न उपजवी अज्ञान ॥५४॥
आत्मा अकर्ता सांगे ज्ञान । यत्न उपजवी कर्तृपण ।
यालागीं कैसे रक्षावें ज्ञान । हें तव कृपेवीण आकळेना ॥५५॥
रत्न सांपडलें आंधळिया । तो घेवोनी गेला विकावया ।
तरी कांहीं पैका घेवोनिया । गार समजोनी विके जेवीं ॥५६॥
तेवीं वेदांतबोल कोरडे । आणि विषयसुखास्तव पायां पडे ।
ते मुक्ति नोहे नरकवाडे । यमगृहींचें ॥५७॥
म्हणोनी मज कळलें कळलें अनंता । ज्ञान झालियावरी भगवंता ।
इंद्रियपण तुज निःशेष समर्पितां । तरी तूंचि रक्षिता मग होसी ॥५८॥

योग व भक्तीची तुलना

''योगी इंद्रियें कोंडिती । ते कोंडितांचि कष्टी होती । भक्त भगवंतीं अर्पिती । तेणें ते होती नित्यमुक्त'' ॥५९॥

(एकनाथी भागवत)

ऐसें श्रीएकनाथवचन । आणि तूंही बोलसी आपण ।
जें माझ्या भक्तीवीण योग ज्ञान । तेथ पुनरुत्थान सोडीना ॥६०॥

॥श्रीमद्भागवत- मुचकुंदाख्यान श्लोक ॥

''युंजनानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः । अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते पुनरुत्थितम्'' ॥

ओवी :-

पाहे पाहे भक्तीवीण । योगियांचें चाळकपण । तें तयां कैसें आपण । बांधू शके ॥६१॥
केवळ पतीवरी ठेवोनि प्रीती । पतिव्रता जाती सती ।
आणि जे योगी म्हणविती । ते प्राण घाबरेल म्हणोनी करिती, नियमित प्रणायाम ॥६२॥
शरीराची धरिती प्रीती । मग नियमित प्राणायाम करिती ।
नातरी हृदय फुटेल निश्चिती । ऐसी भीती अंतरीं ॥६३॥

हें त्यांच्या न कळे मनीं । कीं भगवंत भरतां अंतःकरणीं ।
मग मरण येईल ज्या क्षणीं । मुक्ती त्याचि क्षणीं चरणीं लोळे ॥६४॥ (य२उ.१०९)
जवळीचें वित्त लोपोनी । भिक्षा मागती सदन सदनी । तुझे पाय विसरोनी । योगी यत्नें कष्टी होती ॥६५॥
देवा तुझा प्रेमबाण लागतां । तरी पंचकोश भेदोनी तत्वतां । एक्याचि क्षणीं तव समता । प्राप्त होय ॥६६॥
ते शतशत वर्ष साधोनी समाधि । योगी येती व्युत्थानावधी । आणखी हास्यास्पद प्रसिद्धी । योगियांची ॥६७॥
देवा हातपाय हालवितां । तुझीच सेवा घडे भक्तां ।
गंगेतूनि जळ आणिती तत्वतां । तुझिया मंगळ स्नानास्तव ॥६८॥
तुजसाठीं उगाळूनि चंदन । हाताचें सार्थक करिती पूर्ण ।
तें न करोनी योगीजन । इन्द्रियें कोंडोन कष्टी होती ॥६९॥
मग प्रेत मोटकळी वळे । तैसे आंत घालिती बुबुळें ।
आणि हृदयीचें जे ज्ञानडोळे । ते बाहेर घालिती देहगर्वे ॥७०॥
प्राणायाम करोनी मन रोधिती । आणि मग मीचि योगी ऐसें म्हणती ।
मन सोडोनि जाय देहाप्रति । परी योगीपणाभिमान निश्चिती देहीं राहे ॥७१॥
भक्तमालेंत ऐसी कथा । कीं तूं मथुरे गेला हें ऐकतां ।
एक प्रेमवश बाळा तत्वतां । असुस्वार्था त्यजिति झाली ॥७२॥ (असु=प्राण)
पतीनें रोधितां यज्ञपत्नी । ते मृत्यु पावली प्राण त्यजुनी ।
एवं तुझा प्रेम भरतां अंतःकरणीं । तरी अक्षय तव अंतःकरणीं जीव राहे ॥७३॥
यापुढें कोठें नाक दाबणें । कवण निरोधी नेत्र-करणें ।
श्वास ओढोनी सोडोनि रोधणें । हें कष्ट कवणें करिजेती ॥७४॥
म्हणोनी तुझें ज्ञान झालिया । तुझा सगुणप्रेम जडलिया । तूंचि सांभाळी इंन्द्रियां । करुणानिधे ॥७५॥
इन्द्रियें हीं अल्लड बाळें । अहंकार पाळी त्याचे लळे ।
यालागीं शिशुपाळ नाम मिळे । लोकांतूनि तयांप्रति ॥७६॥
मी सुवर्णमयी बुद्धिरुक्मिणी । तो द्यावया आपुलिया बाळांलागोनि ।
मज करूं पाहे पत्नी । येथ त्वां मोक्षदानी धांवावें ॥७७॥
रूपक तो चितीचा भावो । आणि इतिहास जगदुपकार सावेवो ।
इतिहास आणि रूपका मिळतां ठावो । मग आत्मा आणि वासुदेवो एकरूप ॥७८॥
जेव्हां तुझा अनुभव नसे । तेव्हां हा अहंकार घाली वळसे ।
केसरी नसतां गर्जना दिसे । जंबुकाची ज्यापरी ॥७९॥
तैसी असतां आत्मविस्मृती । अहंकार नाचवी निश्चिती ।
आतां तुझी मज जाहली स्फूर्ति । परी बाधितानुवृत्त्याऽहंकृति ओढूं पाहे ॥८०॥ (य२उ.११०)
परी तुझिया प्रेमांत असतां । तितुकेंही न साहे अनंता ।
यालागीं चतुराननताता । सांभाळी सर्वथा सर्वपरी ॥८१॥
आतां जैसें जें हृदयांत व्हावें । तेंचि ब्रह्माण्डांतही स्वभावें ।
जें पिण्डी तें ब्रह्माण्डीं आघवें । म्हणोनियां ॥८२॥
तरी पिण्डामाजीं जें रूपक । त्याचाचि तीव्रसंवेग देख ।
तूं होवोनी ब्रह्मांडीं ऐतिहासिक । रूप यावें तयासी ॥८३॥
म्हणजे पिंडीं त्वां सांभाळाव्या वृत्ती । आणि ब्रह्मांडाची ऐसी स्थिती ।
तूं द्वारकेहूनि येवोनि श्रीपती । मज रुक्मिणीप्रति पर्णी ॥८४॥
मी आपुलेंपण अर्पिलें तुज । तूं मम हृदयातें म्हणे धाम निज ।
एवं जोडा जाहलिया सहज । मग उघडपण कां न व्हावें ॥८५॥

अंतरीं जें चोरोनी रूपक । उघड तें ब्रह्मांडीं ऐतिहासिक ।
जंव बाहेर नदी न निघे निःशंक । तोंवरीचि राहे पृथ्वीमाजीं ।।८६।।

दोन आत्मप्रतीति

तैसी द्विविध आत्मप्रतीति । येथ साधन अनुभव आणि उपपत्ति ।
(१)अनुभवें अहंब्रह्मस्थिती । आणि खल्विदंब्रह्म निश्चिती (२)उपपत्त्या ।।८७।।
तें अनुभवाचें अंतरीं गूढ । परी खल्विदंबह्म व्हावें उघड ।
म्हणजे अंतरीं जो प्रेम निगड । तो विवाहबंधनें उघड व्हावा ।।८८।।
प्रेमाचें बीज अंतःकरणीं । त्याचा विवाहवृक्ष होवोनी ।
माधुर्यरसापन्न फळ येवोनी । पुढें कामिनीमनीं पडोत बीजें ।।८९।।
एवं मायाकृत कर्मवृक्ष । जंव अनादी चालतसे प्रत्यक्ष ।
तंव प्रेमकृत हा भक्तिवृक्ष । अनादि अनंत कां न चले ? ।।९०।।
यालागीं हेंचि हें करावें । ऐसें मी प्रार्थीं स्वभावें ।
तूं म्हणशील मज म्हटलें 'करावें' । येणें आज्ञा जाहली ।।९१।।
परी माझिया आरोपावीण । प्रभु तुज नाहीं कर्तेपण ।
हेंही साधकस्थितींत बोलण । येऱ्हवीं मीचि तूं , तूंही मीचि ।।९२।।
म्हणोनी म्यां मज म्हटलें करावें । तरी आज्ञा नव्हे स्वभावें ।
आणि तुज कर्तेपण आरोपावें । तेथही उपकार जगाचा ।।९३।।
यास्तव नाथ हें हें करी । पिण्डीं ब्रह्मांडीं माधुर्य भरी ।
आणि भक्ति व्यापक हे जगीं विस्तारी । मज निजनारी करोनियां ।।९४।।
एवं जननीचीं वचनें । जीं सुधासुखाचीं उपपानें ।
प्रेमळ मीनजीवांचीं जीवनें । सद्‌हृदयभुवनें व्यापोत कीं ।।९५।।
आतां आपुलिया आक्षेपावरून । जननी सकळांस सांगेल साधन ।
तें पुढील सौरभीं निरूपण । श्रोत्रवधान असो प्रेमें ।।९६।। (य२उ.१११)
श्रीज्ञानेश्वर माय माउली । तियेची वंदोनी पाउलीं । हे प्रेमकमळमाळ अर्पिली । चरणीं प्रेमें ।।९७।।
श्रीज्ञानेश्वर साक्षी गुप्त-उघड संबंध । येथ साक्षी श्रीज्ञानेश्वर प्रसिद्ध ।
आतां ज्ञानेश्वर गोविंद गोविंद । शिवस्मरणें आनंद शिवरूप ।।९८।।
श्रीज्ञानेश्वर ज्ञानेश्वर । ज्ञानेश्वरचि अंतर ।
आत्मा होवोनी ज्ञानेश्वर । प्रारब्ध ज्ञानेश्वर गुरुभजनें ।।९९।।
ज्ञानेश्वर स्मरणीं । जन्मजन्म ज्ञानेश्वरजननी ।
गुरु ज्ञानेश्वरतात असतां सन्निधानीं । मग जन्ममरणीं अपवर्ग ।।१००।।
म्हणोनी आतां ज्ञानेश्वर आई । तुज माझेंपण वाटेल तैसें करी लवलाही ।
मज माझेंपण आहे नाहीं । परी तुझें पायीं प्रीति जडो ।।१०१।।
।। हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे श्रीमद्भगवद्भक्तिसौरभे
पिण्ड-ब्रह्माण्डसंबंधिनी गुप्त-प्रगटप्रेममयी मृदुलवृत्तिनिरूपणं
नाम चतुर्थः परागः ।।
।। श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ।।

०००

पंचमः परागः

।। साधनसंपन्न सज्ञान-भक्तिवर्णन ।।

।। श्रीज्ञानेश्वरमाउली समर्थ।।

जय सच्चिदानंदकरुणाघना । कैवल्यश्रीवल्लभा निर्गुणा ।
प्रेमळानुरोधी साकारसुगुणा । सर्वत्रपूर्णा अद्वया ।।१।।
तूं गणेश तूं सरस्वती । तूं सद्गुरु कृपामूर्ती ।
ज्या ज्या दिसती सज्जन विभूती । तुझिया व्यक्ती दयाळा ।।२।।
पूर्वपरागीं निरूपण । आत्मत्वें पति नारायण ।
आतां आपुलाचि वर घ्यावया आपण । भीमकी वचन बोलत ।।३।।
वर-शाप देवतांचे । तेव्हांचि होती साचे । जैं आपुलिया मनाचें । निश्चितत्व घटे ।।४।।
आपुलिया चित्तीं निश्चयो नाहीं । मग ईश्वर तरी करील काई ।
कुलटा स्त्रीते रोधावया पाही । समर्थ नाही निजभर्ता ।।५।।
तेवीं विषयासक्तजना । प्रकृत्यनुसारी चंचलमना ।
निग्रह करावया जाणा । चाड नारायणा किंचित नसे ।।६।।
येथ आशंकिती जन । ईश्वर पूर्ण कृपाघन । तरी बुडत असतां जन । तो किमर्थ आपण न काढी ।।७।।
(य२उ.११२) दयेचा स्वभावचि ऐसा । परदुःखनाश करणें सहसा ।
आणि ईश्वर नोद्धरी जरी आपैसा । कृपाळू कैसा होय तरी ? ।।८।।
तरी येथ समाधान । दृष्टांतेची कीजे श्रवण । कोणी आपुले प्रतिबिम्ब पाहोन । बुडालो म्हणून रडतसे।।९।।
आपण बैसला वृक्षावरी । प्रतिबिम्ब पाहे तळीच्या नीरीं ।
मग बुडालो बुडालो म्हणोनि निर्धारी । तारकालागीं रडोनि बाहे ।।१०।।
तंव तो तारक म्हणे तया । तूं बुडालो म्हणसी वाया । अरे प्रत्यक्षचि बुडालिया । रडणें कैसें होईल ।।११।।
परी तो नायके भ्रांतदृष्टि । आरडोनियां होय कष्टी । तारकाचिया उपदेश गोष्टी । अव्हेरीत ।।१२।।
येथ तारकें काय करावें । कीं प्रतिबिम्बार्थ जावोनि मरावें । दयालूपण तरी धरावें । कवणे रीति।।१३।।
इतुकेंही करोनी तारक । प्रतिबिम्बार्थ धांवतां देख ।
तरी तोही मूर्खासमान मूर्ख । निश्चयें लोक बोलती ।।१४।।
तेवीं मायामय संसारू । हा मृगजळाचा पुरू । की स्वप्नीचा स्वर्णमेरू । वंध्याकुमर अवतरला ।।१५।।
या मायेंत आपुलेपणा । आभासवोनी जीव नाना । धरोनियां देहाभिमाना । मग विषयसुखा इच्छिती ।।१६।।
आपुलें अज्ञान दृढ अत्यंत । तेथ मिथ्यात्वें आपणा देखत ।
परी तेंचि मानूनि यथार्थ । मग धांवा करीत हरीचा ।।१७।।
आणि तें विषयसुख न मिळतां । ईश्वरावरी दोष आरोपिता ।
दयालुत्वाविषयीं तत्वतां । घेती शंका अनंत ।।१८।।
तें जीव-रडणें पाहोनी । वेद उपदेशी चक्रपाणी ।
'तत्त्वमस्यादि' महावाक्येंकरोनी । अज्ञान सोडा म्हणतसे ।।१९।।
परी तो नायकोनी त्या उपदेशा । जीव धरी विषयाभिलाषा ।
आणि मग म्हणती मेळवा मोक्षा । वरी ईश्वर-परीक्षाही पाहती ।।२०।।
येथ ईश्वरें काय काय करावें । कीं मिथ्या भावातें सत्य करावें ।
मग विषयसुख नित्य भरावें । हृदयीं जीवांचिया ।।२१।।

ऐसें ईश्वर करी जरी आपण । तरी प्रभूसचि येईल जीवपण ।
म्हणोनि ईश्वर आज्ञाचि पाळोन । उपदेशाचरण करावें ॥२२॥

गुरु आणि शिष्य : केवळ व्यवस्थामात्र

तात्पर्य, आपुलिया मनीं । निश्चय नसलिया दृढत्वेंकरोनी ।
मग सद्गुरु आणि चक्रपाणी । समर्थ निर्वाणीं ते नव्हती ॥२३॥
सद्गुरु उपदेश व्यवस्थिति । यत्ननिश्चय आपुल्या चित्ती ।
ईश्वर दूर करी विघ्नपंक्ती । तैं जीवन्मुक्ति सांपडे ॥२४॥ (य२उ.११३)
येचविषयीं वसिष्ठ मुनी । बृहद्वासिष्ठी वदले वाणी । तें वाक्य परम प्रमाणीं । समाधानीं योजिजे ॥२५॥
श्लोक :- 'उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनम् । ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धा शिष्यप्रज्ञैव केवला' ॥
टीका :- रघुराया उपदेश तत्वतां । दाखवी नानापरी व्यवस्था ।
परी शिष्याचा प्रयत्न नसतां । होय वृथा सकळही ॥२६॥
जरी शिष्यप्रयत्नावीण । गुरूपदेशें होईल कल्याण ।
तरी श्वान आणि वृक्षपाषाण । जावेत उद्धरोन क्षणमात्रें ॥२७॥
मग वेदीं मनुष्यजन्मप्रशंसा । ही व्यर्थ कां केली दंतमीमांसा ।
एवढा आयता मोक्षठसा । असतां हातीं ॥२८॥
जरी मस्तकीं हस्त ठेवून । मुक्त होऊं शकेल जाण ।
तरी 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं' हें श्रुतिवचन । पावलें मरण सर्वस्वीं ॥२९॥
उपदेशं विनाऽपि कृपेंकरून । जरी होतें म्हणावें ज्ञान ।
तरी महावाक्यांचें कारण । नाहींच जाण सर्वथा ॥३०॥
आतां श्रवण केलियावीण निश्चिती । महावाक्येंही येतील चित्ती ।
हे मनसाही कल्पितां नये स्थिति । मग घडेल ती रीति आम्ही नेणों ॥३१॥
म्हणवोनि गा दशरथनंदना । गुरूपदेश व्यवस्थापालना । ती व्यवस्थाही जाणा । नानापरी ॥३२॥
श्रवणीं श्रुत्यविरोधव्यवस्था । मननीं साधक-युक्तिव्यवस्था ।
निदिध्यासनीं वृत्तिव्यवस्था । अथवा रहस्यव्यवस्था ऐकांतिकी ॥३३॥
प्रेमभक्ति संप्रदायव्यवस्था । एवमादिक तत्वतां । या सर्वांवरीं सत्ता । श्रीगुरूची ॥३४॥
परी बोधानुसार ब्रह्म अनुभवणें । तें शिष्य अनुभवावीण न होणें ।
हें स्पष्ट वासिष्ठीं बोलणें । वसिष्ठांचें ॥३५॥
म्हणवोनि आपुलेंचि मन । जैं आशीर्वाद घेईल आपण ।
तैं तेंचि तीव्रसंवेगी होऊन । कार्य संपूर्ण करील कीं ॥३६॥
ब्रह्मयाजवळीं शाप वर । आपुलें गाऱ्हाणें सांगतां सत्वर ।
ब्रह्मा म्हणे तयाचें अंतर । जिकडे असेल तो जिंकेल कीं ॥३७॥

(योगवासिष्ठ - ऐंदवपुत्रकथा)

ऐसी वसिष्ठीं एक कथा । ती मनीषाचेद् अवलोकिजे श्रोता ।
असो येथ सिद्धांतसत्ता । आपुलें तया आपण फळे ॥३८॥
म्हणोनी आपुल्या मनाचा वर । आधीं आपण घ्यावा सत्वर । मगदेवतादिकांचे वर । सिद्ध होती ॥३९॥
(य२उ.११४)
श्लोक :- मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः । बंधाय विषयासक्तं मुक्तं निर्विषयं स्मृतम् ॥
(अमृतबिंदूपनिषत्)
'आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ भगवद्गीता.
'मन एवोल्लसन्मात्रं बद्धतामगमद्यतः । मनःप्रशमने राम मोक्ष एवावशिष्यते ॥ योगवासिष्ठ.

'नह्यस्त्यविद्या मनसोऽतिरिक्ता । मनोह्यविद्या भवबंधहेतुः ॥
तस्मिन्विनष्टे सकलं विनष्टम् । विजृंभिते ऽ स्मिन्सकलं विजृंभते ॥ विवेकचूडामणि.
अभंग :- 'आधीं मन घेई हातीं । तोचि गणराज गणपती ॥ श्रीतुकोबा.
गोपालनाथांचे पद :-
'आधीं मन मुंडा बा मन मुंडा । मग तुह्मी ब्रह्म धुंडा ॥धृ०॥
मनचि हातीं नाहीं । तेथें ब्रह्मचि करील कायीं ॥ आधी० ॥१॥
मनचि मुंडलें नाहीं । तेथें सद्गुरु करील कायीं ॥ आधी० ॥२॥
गोपालनाथ सांगतो सोयी । लागा तुह्मी सद्गुरुपायी ॥ आधीं मन मुंडा बा० ॥३॥'
ओव्या :-
एवं श्रुति स्मृति समर्थोक्ति । प्रमाणार्थ बहु असती । आणि आपुली अनुभूती । ऐसीच आहे ॥४०॥
आपुलिया मनें रुचें अन्न । भीतीनें आपणचि सांडी प्राण ।
आपण समर्थ आपण दीन । येथें नये निर्वाण संशयो ॥४१॥
म्हणोनी आपुलें मन । आशीर्वाद द्यावया संपन्न । तेथ वैदिक कर्मादिसाधन । निमित्तकारण सिद्धीचें ॥४२॥
त्या साधनांसहित मनाचा वर । जगन्माता बोलत सुंदर ।
सावध होऊनि श्रोते चतुर । लक्ष अणुमात्र चळों ने द्या ॥४३॥ (य२उ.११५)

रुक्मिण्युवाच :-

पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्र-
गुर्वर्चनादिभिरलं भगवान्परेशः ।
आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिम्
गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोऽन्ये ॥

ओव्या :-
रुक्मिणी म्हणे करुणाघना । ऐसा निश्चयो माझिया मना ।
जरी पूर्वी केलें असेल साधना । तरी तूं जगन्मोहना पावसी ॥४४॥
साधनीं नसतां आपुलें मन । व्यर्थ होय अवघेंचि करून ।
म्हणोनी बाह्य साधन अंतरीं दृढ मन । सिद्ध संपन्न तैंचि होय ॥४५॥
पूर्व जन्मीं नारायणा । पूर्तकर्मे कल्याणनिधाना । केलीं असतील जरी नाना । तुझिया कृपें ॥४६॥
शिवविष्णुमंदिरें बांधिलीं । कूप तडागें वा खांदिलीं । एवमादिक असतील केलीं । पूर्तकर्मे ॥४७॥
निष्काम पूर्तकर्मे करून । परोपकारीं धावे मन । तेणें व्यक्ति-अभिमान । नाश पावे ॥४८॥
वर्णाश्रमविहित यज्ञादिकें । ती इष्टकर्मे सकळिकें । तीं आचरितां अकामुकें । पारलौकिकें तोषती देवो ॥४९॥
तयां देव करोनि कृपा । वारिती सर्व विघ्नतापा । मग स्फूर्तिमार्ग सोपा । सहज होय ॥५०॥
अन्नदानादिक दानें । सुपात्रीं अर्पिलिया क्षणें । नानाठायींचें ममत्वपण । नासोनि जाय ॥५१॥
शौच संतोष स्वाध्यायादिकें । नियम आचरितां अनेकें ।
इंद्रियें विषयांतूनि सकळिकें । निघोनि शांति पावती ॥५२॥
कृच्छ्र-चांद्रायणादि व्रतें । करितां नासती दुरितें । दुरित नासलिया विघ्नदाते । कोणी न राहे ॥५३॥
कोणता मार्ग धरावा । कोणता यत्न करावा । हा चंचलपणा आघवा । हरिहरभजनें नाशत ॥५४॥
कर्मे शुद्ध झालिया मन । मग करावे देवार्चन । तेणें नाशे चंचळपण । स्थैर्य संपूर्ण साधत ॥५५॥

सकल पूज्यांचा शिरोमणी । सद्गुरु एक कैवल्यदानी । पूर्णपणा सकल आचरणीं । गुरुपदपूजनें ।।५६।।
म्हणोनी गुर्वर्चनस्थानीं शुद्ध । मुळीं 'अलं' पद प्रसिद्ध ।
मध्यें जो असे 'आदि' शब्द । तो गुरु आज्ञादिपालनदर्शक ।।५७।।
इतर स्थानीं परोक्ष देवो । गुरु चरणीं अपरोक्ष ब्रह्मभावो ।
यास्तव गुरु सकलसाध्य ठावो । तुकाराम पहा हो बोलिले ।।५८।।
(य२उ.११६)

।। अभंग १ ।।

सकळ देवांचें दैवत । सद्गुरुनाथ एकला ।।१।।
राम केला ब्रह्मज्ञानी । वसिष्ठमुनी तारक ।।२।।
कृष्ण गुरु संदीपन । ब्रह्म पूर्ण दाविलें ।।३।।
तुका म्हणे सद्गुरुसेवा । सकळ देवा वरिष्ठ ।।४।।

।। अभंग २ ।।

आधीं पूजा सद्गुरुनाथा । चाले देवावरी सत्ता ।।१।।
ज्याचे होतां अवलोकन । करी आपुल्या समान ।।२।।
एका सद्गुरूचे भावा । काळ कापें ज्याचें नांवा ।।३।।
तुका गर्जितो पवाडे । गुरुभक्त पाहतां थोडे ।।४।।

श्लोक - 'यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यै ते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।।
श्वेताश्वतरोपनिषत् – 'तद्विज्ञानार्थं सद्गुरुमभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।।'
भगवद्गीता श्लोक - 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ।।
ओव्या :- 'म्हणोनी जाणतेनें गुरु भजिजे । तेणें कृतकार्य होइजे ।
जैसें मूलसिंचनें सहजें । शाखापल्लव संतोषती ।।' (ज्ञाने.अ.१ ओवी २५)
म्हणोनी वरिष्ठ सर्वदेवां । एक सद्गुरुनाथ भजावा ।
'यथा देवे तथा गुरौ' या श्रुतिवाक्यभावा । आश्रवुनी ।।५९।।
एवं पूर्तापासोनि गुर्वर्चनावरी । साधनें बोलिलीं बहुपरी ।
तें कृष्णार्पणबुद्ध्या निर्द्धारीं । कीजती सकळ ।।६०।।
कृष्ण आणि गुरु कृपानिधी । येथ असावी अभेदबुद्धि । तेणें गुरुसमर्पणप्रसिद्धी । वृत्ति ठाके ।।६१।।
एवं गुरुकरुणावशें । आपणांचि ईश्वरत्व आपैसें ।
मग तो बोलावोनि जवळी येतसे । हें आश्चर्य कायसें वाटेल? ।।६२।।
ये विषयीं तात वचन । अमृतानुभवीं प्रमाण । तें ऐकोनी सज्जन । समाधान साधतील ।।६३।। (य२उ.११७)
'जीवपणाचेनि त्रासें । यावया आपुलिये दशे । शिवही मुहूर्त पुसे । जया जोशियातें ।।२२।।
'जयाचेनि कृपासलिलें । जीवू हा ठाववरी पाखाळे । जें शिवपणही वोविळें । अंगी न लवी ।।११।।
'जयाचा दिठिवा वसंतु । जंव न रिघे निगमवना आंतू । तंव आपुलिये फळीं हातू । न घेपती ही ।।१८।।
(अमृतानुभव प्रक. २ ओवी २२,,११,१८)

ओव्या :-

एवं अनेक तात वचनीं । कैवल्य लोळे श्रीगुरुचरणीं । मग इतर साध्यालागुनीं । नाहीं कवण म्हणे ।।६४।।
इतुकें हें सर्व कृपानिधीं । म्यां केलें असतील ब्रह्मबुद्धि ।
तरी गदाधर येवोनि ये अवधी । पाणिग्रहण करील माझें ।।६५।।
मी शुद्ध इतुकिया साधनीं । असेल जरी अंतःकरणीं ।
तरी तो रमावल्लभ पाणि- । ग्रहण करील पैं माझें ।।६६।।
कामक्रोधादिक समस्त । विकार झाले असतील यांत ।

तरी तो व्रजकामिनीकांत । करील हस्तग्रहण माझे ॥६७॥
जरी मी केलें नसतें कांहीं । तरी वृत्ति न धांवती श्रीहरीपायीं ।
तस्मात् गृहां येवोनि शेषशायी । पाणिग्रहण मम करो ॥६८॥
जरी शुद्ध नसतें माझें मन । तरी या राज्याचें वैभव सोडोन ।
मज न लागतें कृष्णचिंतन । तस्मात् पाणिग्रहण करो हरी ॥६९॥
मज भोंवता भवसागर । शिशुपालादि त्यात मकर ।
यास्तव येवोनि करुणाकर । करग्रहणें मज काढो ॥७०॥
अथवा हा मिथ्या सकल भवू । मग मी कवणा हातीं हात देवू ।
यास्तव तो सत्य बलिभद्रभाऊ । पाणिग्रहण मम करो ॥७१॥
शिशुपालादि मज आघवें । न भासवोत भव सद्भावें ।
यास्तव येवोनि वासुदेवें । मम करावे पाणिग्रहण ॥७२॥
एवमेव भीमकबाळा । पावोनि पावत हृदयवेल्हाळा ।
तो ब्रह्मानंद सोहळा । ज्ञानेश्वरबाळा होउनी इच्छू ॥७३॥
येथ ज्ञानेश्वरकन्यापंगती । जिया यावया चाड चित्तीं ।
तिहीं उमा शिव हरी गुरु कृपामूर्ति । परमप्रीतीं स्मरावें ॥७४॥
(य२उ.११८) सावध होवोनि श्रोते सज्जन । पुढें असो द्यावे अवधान ।
जगन्मातेचें प्रबोधवचन । ऐकोनि आपण तेविं व्हावें ॥७५॥
श्रीज्ञानेश्वर माय माउली । तियेचीं वंदोनि पाउलीं ।
ही ओवीकुसुममाळ अर्पिली । चरणीं प्रेमे ॥७६॥
हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे श्रीभगवद्भक्तिसौरभे श्रीगुरुवचनादिसाधनसंपन्न-
सज्ज्ञानभक्तिवर्णनं नाम पंचमः परागः ॥
॥श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

षष्ठः परागः

॥ निःशंक भक्ति-उद्रेक ॥

॥ श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥

रुक्मिण्युवाच :-

श्वोभाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भान्
गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः ।
निर्मथ्य चैद्यमगधेन्द्रबलं प्रसह्य माम्
राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्काम् ॥५॥

ओव्या :- जय जय परमानंदपरेशा । जय अध्यासरहिता विवर्तवेषा ।
जय निर्विकारा श्रुतिसर्वेशा । सुराधीशा सूरिप्रिया ॥१॥
सज्जन श्रोते सावधान । पूर्वाध्यायीं अनुसंधान ।
नाना साधनें भक्ति ज्ञान । बोलिली आपण जगज्जननी ॥२॥

आतां या अध्यायीं निरूपण । माता बोलेल आवडीकरोन ।
जे वृत्तिकृत प्रतिबंध पूर्ण । ते वृत्तीनें निर्याण पावती ॥३॥
अहो ! आत्मयाचिया ठायीं । प्रतिबंध तों सर्वथा नाहीं ।
परी वृत्तिकृत प्रतिबंध लवलाहीं । नाश पावे वृत्तिवशें ॥४॥
येचविषयीं कपिल मुनी । कपिलगीतेंत वदले वाणी ।
ते श्लोक प्रमाण घेवोनी । समाधान मनीं मानिजे ॥५॥ (य२उ.११९)
श्लोक :- 'उदकेन भवेत्पंकः स च तेनैव शुद्ध्यति । मनः करोति वै कर्म मुच्यते मनसैव तत्' ॥१॥

जागृति व स्वप्न : मानसिकता

अहो उदकीं पंक होय । तो उदकेंचि धुतल्या जाय ।
तेवीं मनापासोनी कर्म होय । तें मनेंचि जाय विलयातें ॥६॥
स्त्री पुत्र माझे माझे म्हणोन । अंतरीं कल्पना करी मन ।
जागृतीअवस्था सुटतांचि जाण । स्त्रीपुत्र आपण तो विसरे ॥७॥
अहो स्वप्नीं देखे मृतकुमारा । मग मानोंचि लागे खरा ।
जागृतींत आलिया अवसरा । मिथ्या मानी ॥८॥
स्वप्नींचा पुत्र देखिला तत्वतां । तो मनानेंचि सत्य मानिला होता ।
मनचि जागृतींमाजी येतां । मिथ्या सर्वथा तें मानी ॥९॥
तैसें जागृतींत जीवंत नंदन । स्वप्नीं देखे तयाचें मरण ।
तेंचि मनानें सत्य मानोन । करी रुदन अटाहासें ॥१०॥
एवं मन जें जें कल्पना करी । मनचि पुढती उपसंहरी ।
आपुला मित्र आणि वैरी । मन निर्धारी आपण ॥११॥
एका वस्तूवरी प्रीति । मन आपण ठेवी निश्चिती । मग दुसरियावरुती । द्वेष करी ॥१२॥
माझा म्हणूनि आवडीचा । आणि माझा नोहे तो दुसरियाचा ।
हा अवघा भाव मनाचा । एथ आत्मयाचा लेशू नसे ॥१३॥
एवं शत्रुमित्र जनिमरणाऽवस्था । आघवी मनाचिया माथां ।
मन आहे म्हणोनि सत्ता । मन नाहीं म्हणतां विनाशू ॥१४॥
बंध आणि मोक्षाप्रति । मन कारण म्हणे श्रुति । अमृतबिन्दूपनिषदीं उक्ति । ऐकिजे श्रोतीं आवडी ॥१५॥
श्लोक - 'मनोहि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥१॥
(अमृतबिंदूपनिषत्)
ओव्या :- मनाचें प्रकार दोन । शुद्ध आणि अशुद्ध जाण ।
नानाभोगांचें संकल्पन । अशुद्ध मन त्या म्हणती ॥१६॥
जैसे कां चंचळ श्वान । खाऊनि हिंडे नाना सदन ।
बहु मंदिरीं तुकडे खावोन । तृप्ति पूर्ण न मानी ॥१७॥
तैसें अनंत जन्म करोनि संसार । तृप्ति न मानीच अंतर ।
शेवटीं देह होवोनि जर्जर । नेती यमकिंकर निजबळें ॥१८॥ (य२उ.१२०)
नित्य खावोनि मिष्टान्न । पुन्हा नवें नवें करी प्राप्त्र ।
जवळीं पोटापुरतें असतां धन । व्यापार करून मिळवूं इच्छी ॥१९॥
एक स्त्री भोगोनि जाहलें जरी । मग विवाहा पाठीं विवाहो करी ।
तेथही तृप्ति नोहे म्हणोनि नारी । पराविया निर्धारी पाहूं इच्छी ॥२०॥
अहो ! दैववशें मिळालिया धन । तरी इच्छी होवावे राजसंपन्न ।
राज्यही मिळालिया जाण । सार्वभौम पद मन इच्छी ॥२१॥

जाहलियाही सार्वभौमता । मग आकाशाचें राज्य इच्छी तत्वतां ।
पंख अथवा विमान असतां । मनोवेगता वांछी ॥२२॥
बहु काय मिळालिया त्रिभुवन । तरी नवे नवे ब्रह्मांड निर्मी मन ।
एवं अशुद्धमनाची जाण । तृप्ती निर्वाण असेना ॥२३॥
म्हणोनि जंव जंव वासना । वाढों देणें आपुल्या मना । तंव तंव अतृप्ति जाणा । वाढतचि जाय ॥२४॥
यालागीं नानासंकल्पभरित । तेंचि म्हणावें अशुद्ध चित्त ।
वासना त्यागूं इच्छी निश्चित । शुद्ध चित्त तें जाण ॥२५॥
भोग भोगलिया नाना परी । समाधान नोहे क्षणभरी ।
नवल भोगवासनेची परी । शरीराहूनि निर्धारी अधिक वाढे ॥२६॥
पोट भरे जेवोनि अन्न । परी वासनेचें न जाय रुचिकरपण ।
म्हणोनि भोजनानंतरही जाण । फळें आणोन भक्षितसे ॥२७॥
या वासनेचिया पायीं । कित्येक जन्म पुरले नाहीं । पुढें होतील किती ही । मिती नाहीं तयांची ॥२८॥
म्हणोनि शहाणे जे असती । ते पदोपदीं दोष पाहती ।
मग वासना अंतरीं मुरडविती । सत्संगति करूनियां ॥२९॥
अंतरींची न जाये वासना । आणि तपें आचरिला जरी जाणा । तरी तीं तपें बंधना- । कारण होती ॥३०॥
वृद्धाचे पडोनि जाती दंत । परी तांबूल कुटोनियां भक्षित ।
शरीर हळूहळू जीर्ण होत । वासना वाढत नवी नवी ॥३१॥
या युक्तीनें पाहतां । वासना शरीराहूनि भिन्न तत्वतां ।
शरीर जीर्ण होतां होतां । वासना जीर्ण न होय ॥३२॥
एवं एक शरीर पडोनी जाय । तंव दुसरें शरीर वासना पाहे ।
यास्तव जेणें वासनाक्षय । तोचि उपाय साधु करिती ॥३३॥
अग्नीवरी घालितां घृत । तरी तो कदापि नव्हे शांत ।
तेंवी आवडे तें पुरवितां चित्त । अधिक वाढत जन्मजन्मीं ॥३४॥ (य२उ.१२१)
म्हणोनि वासना-विवर्जित । तेंचि म्हणावें शुद्ध चित्त ।
बंधन आणि मोक्ष निश्चित । अशुद्ध चित्त दाविती ॥३५॥
श्लोक :- 'मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः । बंधनं विषयासक्तं मुक्तं निर्विषयं स्मृतम्' ॥०॥
अहो मनुष्याकारण । मनचि करी मोक्ष बंधन ।
विषयीं गुंते जेधवां मन । अति बंधन तैं होय ॥३६॥
कोणाची कन्या गृहीं येत । तिज जैं आपुली म्हणे चित्त ।
तैं बंधनीं अति पडत । होय आसक्त परविषयीं ॥३७॥
जया मनाचिया ठायीं । आपुलें परावें सर्वथा नाहीं ।
तया बंधन करावया कांहीं । त्रिभुवनीं नाहीं नाहीं सत्य ॥३८॥
तात्पर्य वृत्तीचे प्रतिबंध । वृत्तीनेंचि जाती प्रसिद्ध ।
परी अनुमन्ता श्रीगोविन्द । वृत्त्याश्रय असावा ॥३९॥
हस्ति धुतला नाना परी । सोडितां लोळे मृत्तिकेभीतरीं ।
तैसें मन शुद्ध जालें तरी । सहाय नसतां श्रीहरी, विषयीं धावे ॥४०॥

श्लोक -

''त्वं सर्वभूतहृदयेषु कृतालयोऽपि । त्वं मंत्रजाप्यविमुखेषु तनोषि मायाम् ।
त्वं मंत्रसाधनपरेष्वपयाति माया । सेवानुरूपफलदोऽसि यथा महीपः॥''

- अहल्यास्तवअध्यात्मरामायण

अहो सूर्य जैसा सर्वाठायीं । परी जे डोळे उघडती पाहीं ।
तयासचि दिसे लवलाही । इतरां नाहीं प्रत्यय ॥४१॥
तैसा तूं श्रीभगवंता । सर्वांच्याही हृदयीं असतां ।
जे तुज न स्मरती अनंता । त्यांच्या मायेस तत्वतां आधार तूं ॥४२॥
तुज स्मरती जे करुणाघना । त्यांची माया निवटे जगन्मोहना ।
तुज जैसे जे भजती इंदिरारमणा । तूं तैसा तयांना नृपसम ॥४३॥
अहो दोरीची जया नाहीं स्मृति । ते सर्पचि आपण म्हणती ।
परी त्यांच्या सर्पासही निश्चिती । रज्जूचि धरी ॥४४॥
दोरीची झालिया आठवण । तरी सर्प नासलिया दोरीचि जाण ।
तेवीं तुज न स्मरती ते मायापन्न । जे मायारहित जाण ते तुझेनि ॥४५॥
ऐसी अहल्येची वाणी । श्रीमदध्यात्मरामायणीं । (य२उ.१२२)
यास्तव हरिसहायावांचोनि । न टिके मनीं शुद्धपणा ।४६॥
आणि मुचकुंदाकारणें भगवान । एवंविध बोलिले की माझिया भक्तीवीण ।
मन पावे उत्थान । समाधींतुनी ॥४७॥

भागवत श्लोक -

'युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः। अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते पुनरुत्थितम् ॥''
हरि म्हणे मुचकुंदराया । एक मजवरी प्रेम नसलिया ।
प्राणायामादिक केलिया । जाति वायां सर्वस्वें ॥४८॥
अगा पोहणार जे असती । ते दोन दोन प्रहर श्वास रोधिती ।
त्यां सर्वांस जीवन्मुक्ति । सांग निश्चिती काय झाली? ॥४९॥
मी एक सच्चिदानंदघन । भक्तासाठीं सकरुण ।
त्या माझें न स्मरतां चरण । शपथचि मन स्थिर नव्हे ॥५०॥
सकल साधनां म्हणवोनी । आदरें तिळांजळी देवोनी ।
मी परमात्मा चक्रपाणी । अंतःकरणीं असों दे ॥५१॥
तस्मात् सहाय भगवंत । आणि वृत्ति ही सादर निश्चित ।
तैं जे जे येती अपघात । ते होती समस्त उपायची ॥५२॥
जेथ इंद्रियांपासोनि सावध मन । हृदयीं आकळिला नारायण ।
तेथ जे जे येती विघ्न । ते होती साधन परमार्था ॥५३॥
वैद्य असतां धन्वंतरी । मग विषें सांपडलीं नाना परी ।
तरी तितुकेही सन्निपातावरी । औषधचि होय ॥५४॥
तेंवी मन अर्पिलिया भगवंतीं । मग जीं जीं संसारीं विघ्नें येती ।
तेणें तेणें परमार्थ स्थिति । होय चित्तीं दृढतर ॥५५॥
म्हणोनि म्हणे जगन्माय । स्वामी जेथें तुमचे पाय ।
तेथ अपाय तें उपाय । हें मी स्वयें जाणतें ॥५६॥
म्हणोनि येथवरी माझी स्थिति । तयाची न व्हावी व्युत्थिती ।
यालागीं प्रार्थना निश्चिती । तुम्हांप्रती यदुनाथा ॥५७॥
अहो ! मनास जेथ प्रतिबंध व्हावा । तेथ मनानेंच उपाय शोधावा ।
तो भगवंतें सिद्धी मात्र न्यावा । ऐसाची ठेवा पूर्वापर ॥५८॥
म्हणोनि मी पडणार बंधनीं । आणि उपायही सुचवितें कैवल्यदानी ।
तो तूं आपण प्रकटोनी । सिद्धी निर्वाणीं पाववी ॥५९॥

म्हणसील तूं नितंबिनी । मज पत्र लिहिलें धिटाई करुनी ।
तरी मज माझीच चाड म्हणोनि । कैवल्यदानी लिहिलें म्यां ॥६०॥
मी पूर्ण जाणतें अनंता । तूं मायातीत सर्वथा । (य२उ.१२३)
तूं नव्हसी कर्ता करविता । नित्य तृप्तता तुझी तुज ॥६१॥
बुडणें तरणें तुझ्याठायीं । न जन्मलें जन्मणार नाहीं ।
मज माझीच चाड शेषशायी । लिहिलें लवलाही यास्तव ॥६२॥
आतां धीट समजोनि तत्वतां । मज न मानसील पतिव्रता ।
तरी तें मी न इच्छीं अनाथनाथा । वेश्याही परी तत्वतां होईल तुझी ॥६३॥
म्हणोनि न करितां विवाह उत्तम । सुखें उचलोनि न्यावें परम ।
हा तुज मार्ग सुगम । पुरवी पुरुषोत्तम ही इच्छा ॥६४॥
येच विषयीं उपपत्ति । भीमकीसंज्ञा तीव्रवृत्ति । बोलतसे तें सज्जन श्रोतीं । सावध चित्तीं ऐकावें ॥६५॥

विदर्भ शब्दाची उपपत्ती

श्वोभाविनीति :-

दर्भ उपलक्षणें सकळ तृण । तें जेथ तेथ पशूंचें स्थान । हा विदर्भ म्हणोन । हें नोहे स्थान पशूंचें ॥६६॥
या विदर्भाठायीं । देवा तुझेंची सर्वही । आणि माझें हृदय तेंही । विदर्भ असे ॥६७॥
धूममार्गी जे जाती । तयांच्या श्राद्धा दर्भकृति ।
माझे मार्गामार्ग तूं श्रीपति । मज जनिमरणस्थिति असेना ॥६८॥
म्हणोनि दर्भाधिष्ठितकर्मरहित । माझें हृदय तुज आसनभूत । यालागीं आधीं येथ गुप्त । यावें प्रभू ॥६९॥
अहो खळ विवाहसमयीं रोकडे । आधीं येतील माझ्याकडे ।
माझें हृदयीं असतां तव रुपडें । मग मी वश न तयां कदा ॥७०॥
तूं परमात्मा अजित । आत्मत्वें प्रगटतां मम हृदयांत ।
मग माझें लोभें चित्त । होईल व्युत्थित सर्वथा ॥७१॥
मज ठाऊकें आहे पूर्ण । लग्नसमयीं खळ येऊन ।
मज बाळे बाळे म्हणवून । लोभ उत्पन्न करितील कीं ॥७२॥
तो तूं आधींच हृदयीं प्रगटतां । मग तो लोभचि न येईल तत्वतां ।
एवं मृदुसंवेगीं मी वश न होतां । मग तीव्रसंवेगीं तत्वतां खळबळ न चले ॥७३॥
तूं प्रगटतां प्रगटशील आत्मरूपें । तेणें हृदय माझें लोभें न लोपे ।
एवं निर्गुणत्वें मज सांभाळितां कृपें । मग शरीर सगुणरूपें सांभाळीं ॥७४॥
तूं गुप्त प्रगटतां करुणाघना । मी मन न देईन तयां दुर्जना ।
मग सगुणत्वें नारायणा । युद्ध करुनि सोडवी शरीरातें ॥७५॥
तुझें परमानंद वीर्यमूल अनंता । तेणें मज वृत्तित्वें सांभाळी आतां ।
मग योग्य फलदान जें वीर्य भगवंता । तेणें मन तनु तत्वतां सांभाळी ॥७६॥
उद्यां विवाह होणार म्हणती । तों येवोनी कृपा मूर्ती । (य२उ.१२४)
संगें घेवोनि येई मुक्ति । जे नोवरी निश्चितीं होईल खळा ॥७७॥
मुक्तिनोवरी खळासी देसील । हें तों तुझें पूर्वशीळ ।
मजही काय तेंची मिळेल । यास्तव भय खोल मज होतें ॥७८॥
म्हणोनि न इच्छीं मुक्ति । मज देई माधुर्यभक्ति ।
जियेच्या पायीं चारी मुक्ती । लाजोनि लोळती सर्वदा ॥७९॥
चैद्यमागधांचें बळ । निजबळें निर्दळूनि सकळ ।
राक्षसविधीनें हे घननीळ । पर्णोनि तत्काळ मज नेई ॥८०॥

आपलिया विभागावरी निश्चितीं । राक्षस जैसे अविचारें धांवती ।
तैसा विचार न करूनि श्रीपति । एकांतीं प्रीति मज द्यावी ॥८१॥
अथवा तूं जरी आहेस भगवंत । परी मी धीट राक्षसी निश्चित ।
यालागीं दैवविवाह नोहे उचित । राक्षसविवाहविधि प्रशस्त मज वाटे ॥८२॥
धर्मशास्त्र विचारे करून । क्षत्रियास हा विधि युक्त पूर्ण । खळ ह्मणती तुज नाहीं छत्रसिंहासन ।
तो प्रत्यय दावावया पूर्ण । राक्षस विधींनें मज नेई ॥८३॥
अथवा ब्राह्मदैवविवाहे अनंता । लग्न केलिया कृपावंता ।
तुजपुढें लाजोनि तत्वतां । राहणें लागेल कुलवधूवत ॥८४॥
परी तुझ्यापुढें नारायणा । मी होऊं न इच्छी कुलांगना ।
जैशा व्रजयुवती लंपटल्या चरणा । मज दशा करुणाघना ती येवो ॥८५॥
स्वर्णनगरीची पट्टराणी । मी व्हावया नेच्छी कैवल्यदानी ।
एक तुझ्या मात्र चरणीं । प्रीति निर्वाणी गोविंदा ॥८६॥
जरी त्वां योग्य केलें लग्न । तरी व्यावहारिक प्रेम होईल जाण ।
लोकांची निंदा करोनि सहन । तुजवरी प्रेम पूर्ण न घडेल ॥ ८७॥
यास्तव राक्षसविधीनें नेतां । मज लोक दासी म्हणतील अनंता ।
ऐसीया समयीं प्रेम सर्वथा । तुजवरी ठेवीन आदरे ॥८८॥
॥ अभंग विराण्याचे - १ ॥
हाचि नेम माझा न फिरे माघारी । बैसलें शेजारीं गोविंदाच्या ॥१॥
घररिघी झालें पट्टराणी बळें । वरीलें सांवळें परब्रह्म ॥२॥
बळियाचा अंगसंग झाला आतां । नाही भय चिंता तुका म्हणे ॥३॥
॥ अभंग विराण्याचे - २ ॥
न देखें न बोलें नाइकें आणिक । बैसला हा एक हरि चित्तीं ॥१॥
सासुर माहेर मज नाहीं कोणी । एक केलें दोन्ही मिळोनियां ॥२॥ (य२उ.१२५)
आळ आला होता आम्ही भांडखोरी । तुका म्हणे खरी केली मात ॥३॥
दुजा ऐसा कोण बळी आहे आतां । हरी या अनंतापासूनिया ॥१॥
बळियाच्या आम्ही जालो बळिवंता । करूं सर्व सत्ता सर्वांवरी ॥२॥
तुका म्हणे आम्ही जीवाच्या उदारा । जालों प्रीतिकरा गोविंदासी ॥३॥
ओव्या :- एवं श्रीतुकारामवचन । माधुर्यभक्ती परमप्रमाण ।
जगन्मातावचनानुरोधेंकरून । आम्हाही निर्वाण होतें फळ ॥८९॥
तुझें वीर्य जें भगवंता । अमोल जें कृपावंता । तें वीर्यचि मी कृपावंता । दुसरी नव्हे ॥९०॥
तुझें वीर्य जें मोल सकळ । तीचि मी चित्प्रभा केवळ ।
अथवा तुझें वीर्य तें मोल प्रबळ । तेणें मी दासी जन्मजन्मीं ॥९१॥
प्रभो अशुल्कदासी व्रजयुवती । आणि मी दासी शुल्कें निश्चिती ।
परी अशुल्कदासी मज करावया श्रीपती । राक्षसविधीनें पर्णावें ॥९२॥
गोपिका सोसूनि कष्ट । तुझें चरणीं पावल्या स्पष्ट ।
आणि मी तुज पावावया कृपानिष्ट । देतें कष्ट अतितर ॥९३॥
म्हणोनि गोपिकांची स्थिती । मज मिळेल तेव्हां मिळो श्रीपती ।
परी पत्र लिहिलें निश्चिती । भरंवसा चित्तीं जाणोनी ॥९४॥
रास रचिला गोकुळीं । तैं अनंतरूपे जाहलासी वनमाळी ।
एकरूप मजसाठींही येवेळीं । करोनि भीमकबाळी पर्णिजे ॥९५॥

एवं त्वं विजातीयत्वे सति गोचर चैतन्य ईश्वरू । त्वं सजातीयत्वे सति गोचर चिदानंद गुरु ।
यालागीं स्वसजातीय सद्गुरु । भीमकी साचारू पाहत ॥९६॥
ज्या गुरुवचनें ईश्वर पर्णे । तो गुरु मानोनियां अपर्णे ।
श्री परमेश्वराची चरणें । जे जनिमरणें वारक ॥९७॥
तीं मिळवावया जगज्जननी । पुढील श्लोकीं वदेल वाणी ।
स्वसजातीय अपर्णास्थानीं । संकेतें चक्रपाणि प्रगटवीं ॥९८॥
तो पुढील पराग अति सुरस । श्रोतीं ऐकिजे सावकाश ।
परी ज्ञानेश्वरकृपाविलास । अंतरीं निःशेष आठवा हो ॥९९॥
(य२उ.१२६) श्रीज्ञानेश्वरमायमाउली । नियेचीं वंदोनि पाउलीं ।
एषा कुसुममाळा समर्पिली । चरणीं प्रेमें ॥१००॥
हरिःॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे श्रीमद्भगवद्भक्तिसौरभे
निःशंकभक्त्युद्रेको नाम षष्ठः परागः ।
॥ श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥
०००

सप्तमः परागः

॥ अपूर्व भक्ति-ज्ञान-समन्वय ॥

॥ श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ॥
जयजय जगदंकुरकंदा । परब्रह्म सच्चिदानंदा । श्रीसद्गुरो अगाधबोधा । अलकावतीवल्लभा ॥१॥
माये ! तुझिया करुणावशें । निःशेष नाशे भवभयपिसें । देखतां देखतां वोळसे । अविद्येचे हारपती ॥२॥
माये ! तूं नसतीस जरी कुंभिनी । तरी शक्तिहीन होता चक्रपाणी ।
तूं सद्गुरु मोक्षदानी । आपुलेपणीं भेटसी ॥३॥
अंबे ! तुझिया कृपादृष्टी । बंधमोक्ष मिथ्या शेवटीं । द्रष्टा दर्शनाचिया पोटीं । तुज जो नेहटी तो धन्य ॥४॥
जननी तुझे सुकुमार चरण । स्मरतां हारपे जन्ममरण ।
पुढें ग्रंथ हा भक्तिसंपन्न । करुणेंकरून चालवी ॥५॥
सावध असावें अमलश्रोतीं । जगज्जननीची व्युत्पत्ति ।
ये श्लोकीं कवणेरीती । ती प्रतिपत्ति ऐकावी ॥६॥
कामक्रोधादिक सकळ । आपण न सोडतां केवळ ।
मज उद्धरोन नेवो घननीळ । बोलणें किडाळ हें असे ॥७॥
आपुलें न सुटतां जारपण । कान्त मज सदनीं ठेवो म्हणोन ।
कोल्हाळ युवती करी दारुण । परी तें कवण मानी सांगा? ॥८॥
अहो ! आपलें आंगीं विषय असोनी । जरी उद्धरील चक्रपाणी ।
तरी वृक्षपाषाणांलागोनी । कां न तेणें उद्धरावें ? ॥९॥
उद्धरावेंचि म्हणतां पुढती । तरी आधींच उद्धरावें होतें निश्चिती ।
मग जीव दिसावया जगतीं । कारण काय ? ॥१०॥
ऐसें ही जरी म्हणतां । कीं न होवूं द्यावें होतें जगता ।
तरी उद्धार तो कैसा तत्वतां । केला पाहिजे होता हरीनें ॥११॥ (य२उ.१२७)
दयावश केला उद्धार । काय अभिन्न कीं भिन्न ठेवावें निर्धार ।
अंत्यपक्ष धरितां साचार । तरी भय निर्धार सुटेना ॥१२॥

''द्वितीयाद्वै भयं भवति'' । ऐसी झडझडूनि सांगे श्रुति ।
यालागीं अभिन्न स्थिति । करावी होती म्हणाल कीं ॥१३॥
तरी जो अभेद हरीनें करावा । तो चेतनरूप कीं जडरूप असावा ?
जडरूप म्हणतां आघवा । उपयोगु नाहीं ॥१४॥
चेतनरूप म्हणतां तरी होवावें ज्ञान । ज्ञाना आपणां नव्हे भिन्नपण ।
मग ईश्वरावरी दोष ठेवावा पूर्ण । तरी तो आपण कां न घ्यावा ॥१५॥
ज्ञानरूप नारायण । आणि ज्ञानस्वरूपचि आपण ।
मग दोष घ्यावया कारण । एकला जगज्जीवन पात्र कां ? ॥१६॥
आणि ज्ञान न देतां । उद्धरावें होतें तत्वतां । तरी मग अविद्येसही उद्धरतां । कां न होते शक्य ॥१७॥
उद्धरावें होतें अविद्येकारण । तरी काय द्यावें होतें सत्यपण कीं मिथ्यापण ।
अंत्यपक्ष तो ज्ञानावीण । सिद्ध नोहे ॥१८॥
आद्यपक्ष स्वीकारितां । तरी उद्धार म्हणजे संसार तत्वतां ।
त्यां तो न्यून नाहीं आतां । मग दोष तत्वतां हरीवरी नये ॥१९ ॥
अविद्या नाहीं क्रियाप्राप्त । कीं जे क्रियेनें होईल निवृत्त ।
म्हणोनि ईश्वरोद्धारक्रिया विवक्षित । तेथ न घडे ॥२०॥
आणि अविद्येवरी क्रिया करितां । तरी ईश्वरासी येईल मूर्खता ।
जैसें रज्जुसर्पास भिवोन पळतां । तो एक मूर्ख ॥२१॥
परी रज्जुसर्पासी मारूं धांवतां । तरी ती काय म्हणावी सुविद्वत्ता ।
तेवीं अविद्या मिथ्या सर्वथा । तेथ उद्धारक्रिया करितां तो मूर्ख ॥२२॥
यालागीं अविद्या वाटे जया । ज्ञान होणें युक्त तया ।
तो आपण प्रयत्न न केलिया । तरी यदुराया काय अडित ॥२३॥
ननु बाळ विष भक्षितां । तरी निवारी जेवीं माता ।
तेवीं ईश्वर दयाळू तत्वतां । तो जगा समस्ता विनिवारू ॥२४॥

शंकासमाधान

तरी याचें हें उत्तर । दृष्टान्त हा विषम साचार । मायबापासी अभिमान थोर । ममत्ववृत्ति ॥२५॥
तें ममत्व हरीच्या ठायीं । कदापिही नाहीं नाहीं । यालागीं दृष्टान्त लवलाहीं । न घटेचि हा ॥२६॥
अथवा दृष्टांतसम मानोनी । जेवीं विष भक्षितां बाळकांनीं ।
निवारिती जनकजननी । आज्ञा करूनी प्रथमचि ॥२७॥ (य२उ.१२८)
नायकतां तरी शिक्षा करिती । तैसीच आहे हरीची स्थिती ।
प्रथम वेद आज्ञा करिती । प्रथम निश्चय निवारितां ॥२८॥
परी वेदासही न मानी । तरी शिक्षा देतो यमसदनीं ।
तात्पर्य 'दुर्जन तोषो' या न्यायेंकरूनि । दोष नारायणीं घटों न शके ॥२९॥
जीव आपण बद्ध असतां । त्यानें प्रयत्न न करितां तत्वतां ।
आणि ईश्वरानें यत्न करावा म्हणतां । येईल जीवता हरीतें ॥३०॥
तरी हरीनें निर्मिले वेद । येथ कारण काय सिद्ध ।
तरी जीवत्व न येतां प्रसिद्ध । दया दाखविणें जितुकें शक्य ॥३१॥
तितुकी शुद्धसत्त्वपणें । कृपा केली नारायणें । किंवा वस्तुतः अनुभवगुणें । समाधान दुसरें ॥३२॥

वेदांच्या उत्पत्तीचा अनुभवसिद्ध सिद्धांत

जीवप्रतिबिंबापेक्षी बिंबत्वोपहितता । या आरोपें उठे तत्वतां ।
अहंब्रह्माऽस्मिवृत्तिसत्ता । त्याचा उपयोग सर्वथा हरीस नाहीं ॥३३॥

अहो जेथ होईल आत्मविस्मृति । तेथ उपयोगी पडेल ब्रह्मास्मिवृत्ति ।
जेथ नाही नाही आत्मविस्मृति । तेथ ही वृत्ति उपयोगी नये ॥३४॥
आणि ब्रह्माहमस्मि ऐसी वृत्ति । शुद्धसत्त्वमय-बिम्बत्वारोपें उठे निश्चितीं ।
त्याचा उपयोग जीवाप्रती । त्याचि श्रुती अवतरल्या ॥३५॥
त्या वृत्तिकल्लोळ चिदाकाशशब्द । तेचि पैं बोलिजती वेद ।
हा सिद्धान्त अनुभवसिद्ध । अतितर शुद्ध ओळखावा ॥३६॥
यालागीं हरिवचनानुसारेंकरून । कामक्रोधादि सोडावें आपण ।
आपणचि शुद्धचित्त होवोन । हृदयीं स्थापन हरि कीजे ॥३७॥
आपणचि सोडोनि संसारआशा । हृदयीं येऊं द्यावें जगदीशा ।
म्हणजे मोकळे वृत्तींत साक्षिप्रकाशा । खेळों द्यावें स्वानन्दें ॥३८॥
ते मी जाणतें जननी म्हणे । यालागीं श्रीकरुणाघनें ।
ऐकोनि सलगींचें बोलणें । हृदयीं राहणें करावें ॥३९॥
म्हणाल कीं तूं बद्ध असतां । तुज मुमुक्षा कांहीं नसतां ।
मी हृदयीं कैसा प्रकटूं तत्वतां । तरी उत्तरार्था ऐकावें ॥४०॥

रुक्मिण्युवाच :-

अन्तःपुरान्तरचरीमनिहत्य बंधून्
त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदाम्युपायम् ।
पूर्वे द्युरस्ति महती कुलदेवियात्रा
यस्यां बहिर्नववधूर्गिरिजामुपेयात् ॥६॥
(य२उ.१२)

अंतःपुर म्हणजे पुर्यष्टक । त्यामाजीं अध्यस्त तूं जीव देख । आणि अभिमानादिक । बंधू तुझे ॥४१॥
जेव्हां तेव्हां पाहतां । तूं पुर्यष्टक न सोडिसी तत्वतां ।
तेथ मी साक्षी येवोनि आतां । विवाह सर्वथा करूं केवीं? ॥४२॥
हें रूपक परी सन्निवेश । साक्ष प्रमा दे इतिहासें । झणी तुज सगुणा ऐसें । वाटेल कीं हो ॥४३॥
तरी ऐका जी यदुराय । आपणा केला म्यांचि अपाय । तरी मियांचि पुन्हा उपाय । सांगितला पाहिजे ॥४४॥
म्हणोनि आतां तुम्हांप्रति । ही शंका न यावी कृपामूर्ति । यालागीं मत्कथितयुक्ति । ऐसी आहे ॥४५॥
तुम्हास वाटेल कीं मनीं । बंधूस मारतां क्षोभेल रुक्मिणी ।
परी हें योग्य नोहे चक्रपाणी । मी बंधू निर्वाणीं मानीना ॥४६॥
अहो तुम्ही बंधू मारोनि मज नेयावें । इतुके तुम्हां कष्ट द्यावें ।
हें मज नावडे स्वभावें । मीचि सोडितें बंधुआशा ॥४७॥
मृदुसंवेगीं जो अहंकार । तो तीव्रसंवेगीं धरूनि शरीर ।
रुक्मी जाहला साचार । हे मी सत्वर जाणतें ॥४८॥
माझे बंधू जे मृदुविकार । ते मी हृदयांतूनि सोडितें समग्र ।
तुजसाठीं उपासिले उमावर । तेथ नेवोनि अंतर ठेवितें ॥४९॥

आणि तीव्रविकारबंधुरुक्मीपासून । मी आपुलें शरीर घेतें सोडवून ।
तीचि आतां प्रक्रिया पूर्ण । करुणानिधान ऐकावी ॥५०॥
अहो झोपेंतूनि जागृतींत येतां । मध्यें संधींत ब्रह्म मिळें तत्वतां ।
तेवीं देहगर्वशिशुपाळासी लग्न होतां । तरी पूर्वदिवशीं तत्वतां अवश्य संधी ॥५१॥
जागृतींत देहाहंकारावरी । यावयाच्या आधीं ब्रह्मसंधी निर्धारी ।
तैसी शिशुपाळासी लग्न होतां साचारी । पूर्वदिवशीं ब्रह्मरूप उमा-त्रिपुरारी पुजणें असें ॥५२॥
हृदयीं देहगर्व धरण्यापूर्वी संधी । बाहेरीं शिशुपाळलग्नापूर्वी अवधी ।
उमावल्लभ करुणानिधी । पूजणें कुलविधिपरंपराप्राप्त ॥५३॥
ब्रह्मसंधिप्रकाशावीण उघडे । जैसें देहावर येणें न घडे ।
तेवीं कुळदेवी पूजलियावीण रोकडें । लग्न न घडे सर्वथा ॥५४॥
यालागीं देहावर येतां वृत्ती । आधीं संधींत झगटे ब्रह्मस्थिति ।
तैसें लग्नापूर्वी श्री व्रजपति । उमादर्शनाप्रति जाणें घडे ॥५५॥
अहो संधीत पूर्वी गेलियावीण । जेवीं ब्रह्मानंद न मिळे पूर्ण ।
तेवीं लग्नापूर्वी उमा पूजलियावीण । नोहे कल्याण सर्वथा ॥५६॥ (य२उ.१३०)
संधींत घ्यावया ब्रह्मानन्दु । वृत्ती देहास सोडी जेवीं प्रसिद्धु ।
तेवीं उमादर्शनास जातां अशुद्धु । अंतःपुर त्यागीन मीं ॥५७॥

साक्षीचे स्वरूप

कूट म्हणजे पर्वतशिखर । तैसा जो कां निर्विकार ।
तो कूटस्थ म्हणावा साचार । अधिष्ठानरूप साक्षी ॥५८॥
तया कूटस्थाची प्रभा निश्चितीं । तो कूटस्थ ज्या सांपडे संधिस्थिती ।
तो कूटस्थचि गिरिरूप निश्चितीं । यालागीं गिरिजा चिती तीचि उमा ॥५९॥
अंतरीं साक्षिरूप अखंड । बाहेरीं अनध्यस्तविवर्त प्रचंड ।
मध्यें सांपडतां अहंकारधेंड । तरी त्याचे खंड कां न होती? ॥६०॥
बद्ध बालपण माझें गेलें । साधकत्वें नववधूपण आलें ।
यास्तव गिरिजादर्शना वहिलें । जावें लागेल मजप्रति ॥६१॥
ती कुलदेवीची यात्रा म्हणून । तेथें येतील बहुत सज्जन ।
जेथ सज्जन तेथ जगज्जीवन । तुज प्रगट व्हावया जाण उशीर न लगे ॥६२॥
ती यात्रा ही अविद्या नाहीं । यालागीं मुळीं 'द्यु' शब्द पाही ।
विद्या म्हणून तूं शेषशायी । प्रगट लवलाहीं होई स्वामी ॥६३॥
अहो सकळ जीव संधींत जाती । परी आशा म्हणूनि देहावरी परतती ।
जे आशा सोडून संधींत जाती । ते समाधि साधिती तेथल्या तेथ ॥६४॥
तेवीं मीही सोडूनि बंधुआशा । गिरिजादर्शना येते जगन्निवासा ।
तरी समाधिरूपें परेशा । मज जगदीशा भेटे तूं ॥६५॥
समाधींमाजी वृत्तिरक्षण । हरीचि करी करुणाघन ।
हें ''निदिध्यासनप्रकाशा''वरोन । श्रोतेजनां कळो कीं ॥६६॥
म्हणोनी वृत्ति काढिते देहाहून । ते संधींत ठेविते नेवोन ।

तेथ तूं समाधिरूपें रक्षण । करुणाघन करावें ॥६७॥
आणि रुक्मियादि बंधुआशा । तोडूनि उमाभेटी जातें जगदीशा ।
तेथ सगुण तूं भेटोनि जगन्निवासा । भक्तिउल्हासा वाढवी ॥६८॥
एवं बोलोनि रुक्मिणी माय । ज्ञानभक्ती संप्रदाय । जे सकळांचीही शुद्ध सोय । तो हा होय परागू ॥६९॥
येथ ओविया तरी थोड्याचि असती । परी दृष्टांतसिद्धांताची रीति ।
पाहतां दोन्ही सिद्धांतपंक्ती । दृष्टान्त निश्चितीं आतुळेना ॥७०॥
एक अंतरीं ब्रह्मानंद । तेथ दृष्टांतारोप करून प्रसिद्ध ।
जे बाहेरीं भक्ति अभेद । तेथ दृष्टांत आरोपिला ॥७१॥
एऱ्हवीं अंतरीं आणि बाहेरीचें । ब्रह्म काय दोन जाहलें साचें ।
यालागीं दृष्टांत-सिद्धांताचें । व्यर्थ वाचें बोलणें ॥७२॥
(य२उ.१३१)
जैसें आचार्य वदलें आपण । तो श्लोक येथ प्रमाण घेवोन ।
मी काय बोलिलो तें किंचित् समजून । श्रोतेजन घेतील कीं ॥७३॥
श्लोक :- आत्माऽनात्मप्रतीतिः प्रथममभिहिता सत्यमिथ्यात्वयोगात् ।
द्वेधा ब्रह्मप्रतीतिर्निगमनिगदिता स्वानुभूत्योपपत्त्या ।
आद्या देहानुबंधाद् भवति तदपरा सा च सर्वात्मकत्वात् ।
आदौ ब्रह्माहमस्मीत्यनुभवउदिते खल्विदं ब्रह्म पश्चात् ॥१॥
(शंकराचार्य शतश्लोकी. - व्यतिरेक = स्वानुभूति / अन्वय = उपपत्ति)
आत्मा आणि अनात्मप्रतीति । विवेकें आधीं घेतसे वृत्ति ।
तेथ देहादी अनात्म मिथ्या म्हणती । आत्मचिती एक सत्य ॥७४॥
तेवीं देहरुक्म्यादी समस्त । अनात्मा जाणोनि यथार्थ ।
मी रुक्मिणीं निश्चित । याहोनि वेगळी हें जाणिलें ॥७५॥
मी याहोनि वेगळी म्हणोन । मी सत्य आहे आपण ।
ऐसें जाणोन रुक्मिण । अनात्मा त्यागावयाकारण उदार कीं ॥७६॥
परी आत्मप्रतीति जे बोलिली कांहीं । ती ही द्विविध असे पाहीं ।
प्रथम अनुभवाने होत लवलाही । आणि दुसरी होत उपपत्तीनें ॥७७॥
तेवीं मी वेगळी रुक्मिणी । हें मज कळलें अनुभवेंकरूनी ।
आणि श्रीकृष्णउपपत्ती ऐकिल्या कीर्तनीं । यालागीं उपपत्ति गुण हरिप्रतीति ॥७८॥
'व्यतिरेक-अनुभव'
तेथ पहिली प्रतीति देहाश्रयेंकरून । देहत्रयातें वेगळें टाकून ।
'मी ब्रह्म आहे' ऐसा पूर्ण । अनुभव होय ॥७९ ॥
'अन्वय-अनुभव'
मग सर्वव्यापक ब्रह्म निश्चितीं । ऐशा साधूनि नाना उपपत्ती ।
सर्वदांही स्वानुभूति । 'खल्विदं ब्रह्म' या श्रुतीं सांपडे ॥८०॥
''आत्माऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः ॥'' - बृहदारण्यक उपनिषद्.
आधीं आत्मदर्शन । अनंतर श्रवण-मनन-निदिध्यासन । ऐसें बृहदारण्यकीं वचन । याज्ञवल्क्यमुनीचें ॥८१॥

'आधी आत्मयातें जाणावें । मग तयातें साधावें । एऱ्हवीं नुसतें अनुभवावें । काय धरूनी' ॥

(परामामृत अ. २ ओ. ९)

हें श्रीमुकुंदराज । परमामृतीं बोलिले सहज ।

'ज्ञानाद् ध्यानं विशिष्यते' अस्मत्कांतराज । बोलिले ऐसें ॥८२॥

गीताश्लोक -

'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥'

ऐसी पुन्हा कांतोक्ती आहे । आणि 'क्रिया कीर न साहे ।

परी अद्वैतीं भक्ती आहे । तें अनुभवाचिजोगें' हें तातवचन ॥८३॥

विभाति यस्य भासा । सर्वमिदं हा ऐसा । श्रुति काय वायसा । ढेंकरू देती ॥२९०॥' अमृ.प्रक.७

ऐसी श्रीगुरुतातवाणी । अनुभवामृतीं अनुभवखाणी । यालागीं प्रत्ययें रुक्मिणी । झाली निर्वाणीं एवंविध ॥८४॥

यें अध्यायीं जें अंतरींचें ज्ञान । बोलिलें दृष्टांतारोपेंकरून ।

तें अनुभवानें होवूनि रुक्मिण । मग उपपत्त्या सिद्धांतभूत कृष्ण वरूं पाहे ॥८५॥

आधीं अनुभवें ब्रह्म जाहली । मग सर्वव्यापक ब्रह्मपणाची खोली ।

लग्नें वरूनि वनमाळी । मिळणी केली अवचित ॥८६॥

तें अनुभवानें संधींत जाणलें ब्रह्मा । आणि सर्वव्यापक कृष्ण मिळवावया उपपत्ती उमा ।

परी त्या उपपत्ती ही चेतन-प्रतिमा । या लागीं कृष्ण रुक्मिणी आणि उमा भिन्न नव्हती ॥८७॥

इकडे मित्र हरिहर । दोन्ही एकरूप साचार । इकडे उमा रुक्मिणी निर्धार । दोन्ही प्रकार एकरूप ॥८८॥

अनध्यस्त पुंविवर्ती शिव-चक्रपाणी । अनध्यस्त स्त्रीविवर्त उमा-रुक्मिणी ।

स्वानंद सुखें पाहता निर्वाणीं । भेद लाजोनि हारपला ॥८९॥

'जेणें देवें संपूर्ण देवी । जियेवीण कांहीं ना तो गोसावी । किंबहुना एकोपजीवी । एकएकांची' ॥९०॥

(अमृतानुभव प्रक.१.ओवी.१०)

हें, स्वामी श्रीगुरूचें वचन । आणि अनुभवही ऐसाचि पूर्ण ।

यालागीं अनुभवे ब्रह्म होऊन । उपपत्ति पूर्ण साधित ॥९१॥

अनुभवें ब्रह्म जाहली निश्चितीं । उपपत्ति पाहिजे ब्रह्मसजाती ।

मी रुक्मिणीरूपें युवती । उमा सजाती माझिया ॥९२॥

सजातीय अनुभव सजातीय उपपत्ती । मग कां न सांपडेल अंतर्बाह्य व्यापक चिती ।

यालागीं उमेजवळीं येतां श्रीपती । प्रगट निश्चितीं तुम्ही व्हावें ॥९३॥

एवं रुक्मिणीचें वचन । इयें परागीं स्पष्ट केलें यथाज्ञान ।

पुढे जननीचे स्वानंदबोलण । तें श्रोती सावधान परिसावें ॥९४॥

ऐसी स्थिति ही असूनी । जरी तूं न भेटशील चक्रपाणी ।

तरी हा मार्ग सोडूनी । मी विषयीं न पडे कदा ॥९५॥ (य२उ.१३३)

अनंत जन्म घेऊनी । हाचि अधिकार मिळवीन निर्वाणी ।

निर्गुणप्रत्ययाश्रयेंकरूनी । बोलेल जननी पुढील श्लोकीं ॥९६॥

श्रीज्ञानेश्वर माय माउली । तियेचीं वंदूनि पाउलीं । भक्तिज्ञानकमळमाळ अर्पिली । चरणीं प्रेमें ॥९७॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे श्रीभगवद्भक्तिसौरभे अपूर्वभक्तिज्ञानसमन्वयो नाम सप्तमः परागः ।

॥ श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

अष्टमः परागः

।। स्वयं अनिर्वाच्य निश्चयात्मक प्रीति ।।

।। श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ।।

रुक्मिण्युवाच :-

यस्यांघ्रिपंकजरजः स्नपनं महान्तो
वांछन्त्युमापतिरिवात्मतमोऽपहत्यै ।
यर्ह्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं
जह्यामसून्व्रतकृशान् शतजन्मभिः स्यात् ।।७।।

जय जय सद्गुरो करुणामूर्ते । जय जय सद्गुरो विमलकीर्ते ।
जय जय सद्गुरो अविकुंठस्फूर्ते । चैतन्यदीप्ते तनुजजननी ।।१।।
जय जय सद्गुरो विज्ञानगम्य । जय जय सद्गुरो परम अनुपम्य ।
जय जय सद्गुरो कैवल्यरम्य । निजजनसाम्य सुखप्रद ।।२।।
जय जय सद्गुरो अक्षय । जय जय सद्गुरो चिन्मय ।
जय जय सद्गुरो निरस्ततनुत्रय । जय मायापनय शरणशरणा ।।३।।
जय जय सद्गुरो निरभिधान । जय जय सद्गुरो कल्याणनिधान ।
जय जय सद्गुरो विभवाधिष्ठान । स्वसंवेद्य दृष्टिरूप ।।४।।
जय जय सद्गुरो षड्भगमेरो । जय जय सद्गुरो नतसुरतरो ।
जय सत्यज्ञानानंत सद्गुरो । स्वीयसाकार निराकृते ।।५।। (य२उ.१३४)
जय जय सद्गुरो माय बहिणी । जय जय सद्गुरो अपवर्गदानी ।
मम मस्तकीं करुणापाणी । ठेऊनि वाणी अधिष्ठी ।।६।।
तनु-मनाचें करोनी 'श्रवण' । चतुर श्रोते सावधान । पुढें जगज्जननी-वचन । भव-रसायन श्रवण कीजे।।७।।
सामान्यचैतन्य जें होय । तें भ्रमासी देत सत्तासोय ।
आणि विशेषचैतन्य जें होय । तें निवर्तक पाहे भ्रमातें ।।८।।
सामान्य आणि विशेष कांहीं । चैतन्यमाजीं भेद नाहीं । परी उपाधिभेद लवलाहीं । उपहितीं भासे ।।९।।
उपाधि उपहित दोन्ही । समसत्तेंत नाहींत म्हणोनी ।
न सांपडे द्वैतकहाणी । परी स्वसत्ताभेदभानीं उपाधि वर्ते ।।१०।।
उपाधिवृत्ति प्रातिभासिक । यालागीं उपहितभेद प्रातिभासिक । (शंका-)
येथ कोणी होती साशंक । कीं चैतन्यवृत्ति उपाधिक दृष्टि म्हणिजे ।।११।।
विशेषचैतन्यही वृत्ति उपाधिक । यालागीं तें दृष्टिरूपक ।
मग शुद्ध ब्रह्म जें अखंड एक । तें होईल दृष्टिसृष्टि ।।१२।।
(उत्तर) **तरी येथ समाधान । श्रोतीं ऐकावें दत्तावधान ।**
उपाधिकृत कल्पितभेद जाण । द्विविध असे ।।१३।।
***स्वाधीन आणि *उपाध्यधीन । जेवीं *सूर्यी बिंबत्वभेद जाण ।**

तो भेद-इव परी सूर्याधीन । *जलोपाध्यधीन प्रतिबिंबत्व भेद ॥१४॥
तैसा सामान्यविशेषचैतन्यभेद । तो कल्पितचि परी विद्यासिद्ध ।
यालागीं चेतनस्वाधीन शुद्ध । म्हणोनी दृष्टिरूपबंध तो नव्हे ॥१५॥
जीवही कल्पितत्वें भिन्न । परी तो अविद्यावृत्त्युपाध्यधीन । म्हणोनी दृष्टिरूपबंधन । तयाचें ठायीं ॥१६॥
यास्तव भ्रमनिवर्तक विशेषचेतनीं । नाहीं दृष्टिसृष्टित्व संपादनी ।
आणि विद्याकृतस्वाधीनभेद एके चेतनीं । बोलिलें मुनी ब्रह्मविद ॥१७॥
'आनंदो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा ब्रह्मणोऽपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्त इति' (पंचपादिका)
आनंद, चैतन्य आणि सत्ता । हे तंव अभिन्नची सर्वथा ।
परी विद्याकृतस्वाधीनभेदें तत्वतां । पृथगिव भासती ॥१८॥

सत् चित् आनंद यांची लक्षणे

चूर्णिका - बाधाभावविशिष्ट सत्ता । वृत्त्यवच्छिन्नचित् ज्ञानवत्ता ।
प्रीत्यवच्छिन्न आनंदता । परी एकींएकता मोडेना ॥१९॥
सूर्य आणि प्रकाश दोन्ही । भिन्न मात्र दिसती नयनीं ।
परी सूर्य काय प्रकाशावांचोनी । वेगळा आहे? ॥२०॥ (य२उ.१३५)
सोनें आणि त्याची कांती । कीं रत्न आणि त्याची दीप्ति ।
इंद्रियउपाधीनें भिन्न भाती । एऱ्हवीं निश्चितीं एकीं एक ॥२१॥
वस्तु एक असोनी तिचें ठायीं । भेद नसोनी भेदभान पाही । उपाधीनेंच लवलाहीं । होत असें ॥२२॥
तैसें सच्चिदानंद एकीं एक । परी वृत्त्युपाधीनें भिन्न देख ।
तैसी मी तुझे ठायीं एकीं एक । वृत्त्यवच्छिन्न ज्ञानमयी ॥२३॥
परी 'एकाकी न रमते' या श्रुति । प्रीत्यवच्छिन्न तूं विश्वपती ।
तुज प्रीत्यवच्छिन्न मी श्रीपति । मज प्रीत्यवच्छिन्न आनंदमूर्ती तूं ॥२४॥
''जेणे देवें संपूर्ण देवी । जियेवीण कांहीं ना तो गोसावी । किंबहुना एकोपजीवी । एकएकांची'' ॥२॥
''जो प्रियूची प्राणेश्वरी । उलथे आवडीचें सरोभरी । चारुस्थळीं एकाहारी । एकांगाचा'' ॥१०॥
(अमृतानुभव प्रक.१)
''आवडीचेनि वेगें । एकएकांतें गिळिताहे आंगें'' । ऐसें तातवचन चौरंगें । अनुभवा आलें ॥२५॥
*व्यतिरेकज्ञानें स्वानंदभान । परी तूं *अन्वयें प्रीत्यवच्छिन्न ।
अनध्यस्तविवर्त म्हणोन । वेधलें मन पै माझें ॥२६॥
''देव देऊळ परिवारू । कीजे कोरूनी डोंगरू । तैसा भक्तीचा व्यवहारू । कां न व्हावा? ॥
'ऐसिया स्वामिभृत्यसंबंधा- । लागीं उठती श्रद्धा । तरी देवोचि नुसुधा । कामविजे ॥३८॥' अमृ.प्र.९
'शिवो भूत्व शिवं यजेदिति' । 'यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च' पुनश्च ही श्रुति ।
'समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परामिति' । जागृच्छ्रुति तव वचन ॥२७॥
''आम्हां भोग-मोक्षाच्या ठायीं । इये श्रीमूर्तीवांचोनि नाही ।'' हें तातवचन नवाई । निश्चयदात्री ॥२८॥
''तैसी क्रिया कीर न साहे । परी अद्वैतीं भक्ति आहे । हें अनुभवाचि जोगें, नोहे । बोला ऐसें''
अहो जेविलेंचि जेवावें । तैसें सेविलेंचि सेवावें । तरीच तें स्वभावें । अविट होईल ॥२९॥
ब्रह्मानंद अविट पूर्ण । त्याची कैसी काय खूण । तें नकळेचि भक्तीवीण । न घडे सेवन पुनः पुनः ॥३०॥
(य२उ.१३६) केवळ ज्ञानी जे होती । तेही निर्गुणानंद घेती । परी तेथें अन्वयव्याप्ती । सांपडेना ॥३१॥
म्हणोनी अनध्यस्तविवर्त । प्रीत्यवच्छिन्न आनंद निश्चित ।
तूं परमात्मा अखंड शांत । मी तुझें इच्छित अंगलग्न ॥३२॥

वृत्ति आणि संधि / वियोग आणि संयोग

प्रीतिवृत्तिसंधींत निर्गुणानंद । प्रीतिवृत्तिस्थ सगुणानंद ।

एवं निःशेष आटला भेद । ब्रह्मानंद चहूंकडे ।।३३।।
तुझा *वियोग तेव्हां प्रीतिवृत्तिसंधि । *संयोग तेव्हां प्रीतिवृत्त्यानंदी ।
अथवा *संयोग-वियोग प्रीतिवृत्त्यानंदी । *समाधान संधीं अक्षय ।।३४।।
म्हणोनी सख्या मनमोहना । वृत्ति लंपट तुझ्या चरणा ।
मज भेद नाहीं जन्म मरणा । आधिकारिकपणा म्हणोनी ।।३५।।
अथवा तुज मज नाहीं भेद । तुज अवतारद्वेष नाहीं हे प्रसिद्ध ।
म्हणोनी तुझ्या भक्तीस्तव शुद्ध । मजही जन्मविनोदद्वेष नसे ।।३६।।
तूं भेटतांही जगन्मोहना । मी नित्यचि आहे तुझी अंगना ।
परी तुझिया वियोगदशेंतही जगज्जीवना । मुक्त असोनि नाना जन्म घेईन तुजसाठीं ।।३७।।
म्हणाल आटलिया भवकारण । पुनः जन्म कैसा उत्पन्न ।
तरी अनध्यस्तविवर्तपण । विरुद्ध नाहीं जाण ब्रह्मातें ।।३८।।
इतर जीव जे होती । त्यांस जन्म नाहीं झालिया मुक्ति ।
कारण अविद्या ही निश्चितीं । ब्रह्मज्ञानविरोधी म्हणोनी ।।३९।।
परी अनध्यस्तविवर्तता । ज्ञाना विरोधी नाहीं तत्वतां । ही 'निदिध्यासनप्रकाशीं' वार्ता । निरूपिली ।।४०।।
म्हणोनी जन्माचा द्वेष नाहीं । परी जन्म घेवोनी राहीन तुझिया पायीं ।
ऐसा आपुला अभिप्राय पाही । भीमकी आई बोलत ।।४१।।
यस्येति :- यत्तयोर्नित्यसंबंध म्हणोनी । तत्पदाचिया अनुगुणीं ।
निःशेष लक्ष्यसंबंधेंकरूनी । यच्छब्दवाहनीं बैसले ।।४२।।
लक्षणावृत्ति तत्पदार्थू । जो त्वंपदलक्ष्यें परमार्थू । तोचि तूं अनध्यस्तविवर्तू । परमपरेशू परेशा ।।४३।।
म्हणोनी ज्या तुझें मनमोहना । चरणसरोरुहमधुपाना ।
आत्मारामही जगज्जीवना । वृत्त्यनुगुणा अनुसरले ।।४४।।
ध्रुवमुखींची सम्मती । तीचि आठवूनि चित्तीं । आत्मारामही जगत्पति । धरिती वृत्ति तव पदाकार ।।४५।।

श्रीमद्भागवत श्लोक -

या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-ध्यानाद् भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।
सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ माभूत् किंत्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात् ।।
(य२उ.१३७)

ओवी -

तुझिया चरणाविणें हरि । आत्मरूपीं कळाकुसरी ।
केलियाही अहंकारीं । नव्हे निर्धारी मुक्तता ।।४६।।
येथ आशंकिती कोणी । वृत्ति अज्ञान कार्यपणीं ।
ब्रह्मज्ञान होताक्षणीं । वृत्ति होय समूळ मिथ्या ।।४७।।
यास्तव अनध्यस्तविवर्ती । कदा जडो न शके वृत्ति ।
अहो मिथ्यावृत्त्या केलिया भक्ति । तरी आसक्ति म्हणिजेल ।।४८।।
म्हणवोनी झालिया ब्रह्मज्ञान । कदापि नुरे सगुणभजन ।
परी हें वायफळ वचन । तुझें चरण न ध्यातां ।।४९।।
वस्तु जेव्हां दोन असती । तत्संस्कारावच्छिन्न भ्रांती ।
तेव्हांचि अज्ञानकार्यप्रतीति । अधिष्ठानस्थिति भेद पावे ।।५०।।
आणि एकचि अधिष्ठान संस्कार । भ्रांतीनें भासला हे प्रकार ।
तरी तो भिन्न न होय साचार । तात निर्धार वदती ऐसें ।।५१।।
'नातरी चंद्र एकू असे । तो व्योमीं दुणावला दिसे । तें तिमिरकार्य जैसें । तिमिर नव्हे ।।'

(अमृतानुभव प्रक.७ ओ.४५)

टीका :- तैसें अज्ञानाचें कार्य जाण । परी तें न म्हणिजे अज्ञान ।
दिसे अधिष्ठान समान । म्हणोनियां ॥५२॥
अहो ! पाणियावरी निश्चिती । वायूचें कार्य तरंग होती ।
परी ते वायू नसोनी असती । पाणीचि जैसें ॥५३॥
तेवीं चेतनीं अज्ञानकार्यवृत्ति । परी प्रकाशत्वास्तव ती चिति ।
यालागीं अज्ञानकार्यवृत्ति । अज्ञान नोहे ॥५४॥
येच विषयीं प्रमाण । श्रीमुकुंदराजवचन । संशय करावया छिन्न । समाश्रयीजे ॥५५॥
कापुसापासूनि दोरा । होय परी तो कापूस खरा । तेवीं मनबुद्धिचित्त अहंकारा । होणें स्वरूपापासुनी ॥'

(परमामृत)

वृत्तिव्याप्ति व फलव्याप्ति

तात्पर्य देवा चित्तवृत्ति । चैतन्याच्या विरोधी नसती ।
वृत्तिब्रह्मानुभवीं वृत्तिव्याप्ति । मानिती वेदांती निश्चयें ॥५६॥
फलव्याप्तिरहित वृत्ति । ब्रह्मानुभवीं मानिती ।
जरी ती चैतन्यविरोधि असती । तरी सच्चित्सुखस्थिति प्रगटतीना ॥५७॥
अविरुद्ध चेतनीं वृत्तिव्याप्ति । आणि अविरुद्ध तूं अनध्यस्तविवर्ती ।
ज्ञानीं जंव अविरुद्ध राहे वृत्ति । तरी अविरुद्ध भक्ति नको कां ? ॥५८॥
ज्ञानांत राहे वृत्तिव्याप्ति । परी न मोडे व्यतिरेकस्थिति ।
तेची अन्वयें देखावया पुढती । अविरुद्ध भक्ति तुझी प्रिया ॥५९॥
अध्यस्तविवर्ताचा व्यतिरेक । अ(न?)ध्यस्तविवर्ती अन्वय देख ।
यालागीं ज्ञान झालियाही सम्यक । तूं जगन्नायक परमप्रिय ॥६०॥
व्यतिरेकीं वृत्तिव्यापन । तेंचि बोलिजें वाचाऋण ।
तें फिटावया अहंपण । अन्वयें तव चरण सेवणें ॥६१॥
यालागीं सख्या तव पदकमळ । ध्यानीं न आणतां परम विमळ ।
जंव तुझिये ठायीं नाहीं प्रेमळ । तंव विज्ञानबळ सुख नेदी ॥ ६२॥
तुझिया चरणाचें मंगळ ध्यान । तुझिया भक्ताचें सुगुणगान-।
जेथ जी लाधे तृप्ति पूर्ण । ते ज्ञानसंपन्नपणें नव्हे ॥६३॥
ऐसी ज्ञानियाची स्थिती । मग पुसे कोण स्वर्गाप्रती ।
यास्तव स्वामिन् तव पददीप्ति । पाहुनी चित्तीं प्रीति वाढे ॥६४॥
मेला तो न ये पुढतीं । परी आशा नसोनी लोक रडती ।
तुझी आशा असोनी न हळहळती । हेंचि आश्चर्य वाटतें ॥६५॥
संसारीं निश्चयें नाहीं सुख । तुजची भजती उत्तमश्लोक ।
तथापि न वळती मूर्ख । हेंचि आश्चर्य वाटतें ॥६६॥
स्वस्त्रीचें वर्तन न कळूनी । विश्वास ठेविती उत्तम म्हणुनी ।
परी लाजती नमाया तव चरणीं । हेंचि आश्चर्य वाटतें ॥६७॥
सदा मौन राहोनी चित्तीं । अंधविश्वासें व्यवहार करिती ।
तुजवरी मात्र श्रद्धा न ठेविती । हेंचि आश्चर्य वाटतें ॥६८॥
तर्कावयव ग्रहण करिती । परी अवयवीं विश्वासिती । तुजची एका न मानिती । हेंचि आश्चर्य वाटतें ॥६९॥
असो इतरांची कथा । एकत्वें मी गोपीनाथा ।
चरणीं सदा बाहतें माथा । मानोनी स्वकांता अंगिकारा ॥७०॥

तुझिया चरणाची रजधूळ । घ्यावया श्मशानीं जाश्वनीळ ।
बैसोनी आवडी ओढवी भाळ । एकत्वें प्रेमळ पूर्णपणें ॥७१॥
प्राणप्रिया मनमोहना । भेद नाहीं तुज त्रिनयना ।
तथापि तव पदांगुष्ठजीवनां । कैलासराणा मस्तकीं धरीं ॥७२॥
परमाणूमांदी ब्रह्मस्फुरण । प्रियजनप्रेम तेंची जीवन ।
तेथ अनध्यस्तविवर्त तव चरण । पंकजाभिधान यास्तव ॥७३॥
तद्रज म्हणजे परम राग । परी चिदविरोधास्तव न बंधनांग ।
यालागीं वांछिताती चांग । शिवादिभृंग रसवेत्ते ॥७४॥

(वाचाऋण = आत्मतम)

तमोपहितत्वें कार्यकरण । परी तैसेंची भक्त करिती ध्यान ।
त्यांना तो तम न बाधावा म्हणून । शिव तव चरण आठवी ॥७५॥
शिवा न सुटे ध्यानबेडी । नारद वीणा तो न सोडी ।
सनकादिकांची बुद्धि वेडी । प्रेमगोडी घेतघेतां ॥७६॥
योगामाजी शिवासमान । ज्ञानामाजीं ब्रह्मपूर्ण ।
परी आत्मतमरूप* वाचाऋण । फेडावया चरण ध्याती तुझे ॥७७॥
'आणि ज्ञान बंधु ऐसे । शिवसूत्राचेनि मिषें । म्हणितलें ऐसें । सदाशिवें' ॥१६-३ अमृ.
'आणि वैकुंठीचेंनिही सुजाणें । ज्ञानापाशीं सत्त्वगुणें । बांधिती हे बोलणें । बहु केलें' ॥१७-३ अमृ.
'तैसा ज्ञानरूप आत्मा । ज्ञानेंचि आपुली प्रमा । करीतसे सोहंमा । ऐसा बंधू' ॥२३-३ अमृ.

(वाचाऋण = आत्मतम)

एवं तातवचन प्रमाण । ज्ञानपाश सत्त्वगुण । तो आत्मदृष्ट्या तमचि म्हणून । वाचाऋण बोलिजे ॥७८॥
यद्यप्यज्ञान नोहे वृत्ति । म्हणोनी साजेना तमस्त्वउक्ति ।
तथापि व्यतिरेकीं अल्पस्थिती । ब्रह्मदृष्ट्या निश्चिती म्हणुनी तम ॥७९॥
तो आत्मतम निवारावया । महंत लंपटती तव पाया ।
तेथ मी होऊं पाहतां जाया । केवीं अन्याया करीतसे ॥८०॥
अतो हृन्मानसराजहंसा । न मिळतां तव प्रसादधिवंसा ।
अनंतजनिमरणवळसा । सोसेन वीरेशा तुजसाठीं ॥८१॥
तूं परमात्मा परिपूर्ण । तुज नाहीं जनन मरण ।
हें काय बोलणें, परी त्वच्चरण । ध्याती तज्जनिमरण निवारिसी ॥८२॥
प्रभो जनिमरण तुज नाहीं । हें तव सत्ताज्ञान पाही ।
आणि सत्ताश्रयें लवलाहीं । अविद्या राही अनिर्वाच्य ॥८३॥
सत्ताश्रयें राहे अज्ञान । म्हणोनी ती नको पृथक्त्वेंकरोन ।
आणि चेतनाश्रय राहे ज्ञान । परी तेथही अभिमान निवटेना ॥८४॥
यालागीं पृथकत्वें नको चिती । आतां तुझी आनंदस्थिती ।
तेथ निरपेक्ष जडे प्रीति । अकृत्रिम भक्ति जगद्गुरो ॥८५॥
'कोणी एक अकृत्रिम । भक्तीचें हें वर्म । योगज्ञानादि विश्राम । भूमिका हे' ॥ अमृ.
एवं तातवचनानुगुणें । अक्षय तव प्रेमाचें लेणें । तयापुढें वाटे उणें । कैवल्यही ॥८६॥ (य२उ.१४०)
ज्ञान नसोनी कमलापती । विषयीं परमानंदान्विती ।
लेशमात्र पाहोनी भुलती । पामर विषयीं कृतिवेत्ते ॥८७॥
मानुषानंदापासोनि निश्चित । हिरण्यगर्भानंदपर्यंत । ज्या आनंदलेशें समस्त । आनंदमय ॥८८॥
त्या लेशानंदासाठीं । कित्येक तपती तपें कोटी । वाजिमेधादि हुटहुटी । याचिकारणें ॥८९॥

एवं लेशानंदान्वयेंकरून । विषयपंकी फसती जन ।
पूर्णानंदान्वय तूं सगुण । श्रीकृष्ण अनध्यस्तविवर्त ॥९०॥
त्या गोविंदा तुझ्या पायीं । समर्पाया वाङ्-मन-डोई ।
कवण धावोनि येणार नाहीं । जरी असलाही ब्रह्मनिष्ठ ॥९१॥
श्रीमद्भागवत श्लोक - निवृत्ततर्षैरुपगीयमानात् भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात् ॥
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान्विरज्येत विनाऽपशुघ्नात् ॥१॥
ओवी -
अखंडैकरसपणें जया । न दिसे नारीमनुजकाया । आघवीच गेली लया । विषयतृष्णा जयांची ॥९२॥
प्रभो ! तुझिया प्रेमापुढें । जया मोक्षही तो नावडे । प्रार्थिती ऐसें रोकडे । गद्‌गद्‌हृदयें ॥९३॥
वामनपंडित श्लोक-
प्रऱ्हाद गर्भी हरि आठवीला । त्याकारणें नारद पाठवीला ॥
मुक्तींतही प्रीति न देव दावी । त्या मुक्तिची गोष्टहि कां वदावी? ॥१॥
जहीं पांख पक्षी पिल्लयांच्या निघालीं । न माता मुखीं अन्न आणोनि घाली ॥
झणीं झांकिसी प्ृ होतां कृपा हे । जळो प्ृता ती तिला कोण पाहे ॥२॥
ओवी - तुझे चरणीं जे कैवल्य यदुपति । त्याची तों वैरियाही प्राप्ति ।
परी तुजवरी जे करितीं प्रीति । त्यांप्रति अपवर्ग योग्य नव्हे ॥९४॥
तूं जरी समान सर्वांभूतीं । तरी भक्तहृदयीं अधिक स्थितीं ।
हें तूंचि बोलिलासी निश्चितीं । मनमोहना ॥९५॥ (य२उ.१४१)
गीता- ''समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥''
॥ पद ॥
मी सर्वत्र समान । पार्था ॥धृ०॥
शत्रु मित्र मज नाहीं कोणी । नेणें मान गुमान ॥१॥
वैरियाहि मी निजपद देतो । करुनी निरभिमान ॥२॥
परि मजमाजीं ते, मी त्यांतचि । ज्या मद्भक्ति प्रमाण ॥३॥
श्रीज्ञानेश्वरनंदिनिवल्लभ-। वचन वारि मद मान ॥४॥
ओव्या -
एवं प्रिया ! तुझें वचन । भक्तां आधिक्य साम्याहून ।
म्हणसी अद्वैतीं अधिकपण । घातक पूर्ण तरी सत्य ॥९६॥
तथापि कळलिया अधिष्ठान । अध्यासनिवृत्ति तंव समान ।
परी हेम कळोनी लेणें भूषण । ते आवडी पूर्ण अविटचि ॥९७॥
तैसें ज्ञान होईल जया । सखिया अपवर्ग मिळेल तया ।
परि बह्म जाणोनी भजती तव पाया । ते सजीव काया अति धन्य वाटत ॥९८॥
म्हणोनी निवृत्तराग । परी त्यांचा तव पदीं अनुराग । गद्गदहृदयें तुज चांग । गाती सांग सप्रेम ॥९९॥
॥ श्रीमद्भागवत श्लोक ॥
'वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां । हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः ॥
स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे । दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम्' ॥
॥ अभंग ॥
केशव माधव गोपाळ गोविंद । अक्षय प्रबंध आठवावे ॥१॥
अंतरीं दीनता बाहेरीं सरळ । वदावें केवळ हरिगुण ॥२॥

आइकावें कानीं कथा भागवत । सांडोनी गवत-ज्ञानगर्व ॥३॥ (य२उ.१४२)
पाणिद्वयें पूजा तुझी केशवराजा । मनोभाव माझा पायावरी ॥४॥
बुद्धि करो तुझी सदा आठवण । विश्वनारायण पाहोनीयां ॥५॥
विश्वनमस्कारा लागो माझें शिर । जेथ शार्ङ्गधर वस्ति तुझी ॥६॥
सावळें सुंदर दिसो डोळेभरी । तुझ्या तनू हरि संत तेही ॥७॥
सर्व श्रमहारी सज्जनांचे पाय । आणिक उपाय नाहीं नाहीं ॥८॥
हारपोनि स्वामी सर्व देहभाव । तात ज्ञानेदव ह्रदिं राहो ॥९॥

ओव्या -

एवंविध गुणानुगानें । मुक्तां तुझे भाट होणें । ऐसें मत्परमार्थजनिदानें । बोलिलीं वचनें सुखमय ॥१००॥
'विषय जिणोनि जन्मले । जे शुकादिक दादुलें । ते विषयचि वर्णितां झाले । भाट जयाचे' ॥

(ज्ञानेश्वरी)

एवं निवृत्तराग ते तुज गाती । तव नामभेषजें भवरोगी तरती ।
हलाहलत्रस्त पार्वतीपति । तव नाम श्रीपति अगद सेवी ॥१०१॥
कृष्ण व्रजनाथ मेघश्याम । प्रियप्रेम कृष्णद्रुम । हीं नामें श्रोत्रमनोभिराम । आत्माराम प्राणप्रिया ॥१०२॥
जय मम ह्रदय-रस-रक्षका । जय अतिजनशोकहारका ।
जय लोकनिवास उत्तमश्लोका । तव गुण कां पुरे म्हणवती ॥१०३॥
उत्तर या प्रश्नाचे । गूढ तुझें तुज साचें । जें प्रेम कळोनी प्रेमाचे । उद्गार न वदवती ॥१०४॥
यास्तव सखया तुझिया गुणीं । विरक्त न होय सर्वथा कोणी ।
तेथ मी होऊं इच्छितां कामिनी । नव्हे चक्रपाणि अपराध ॥१०५॥
आनंदान्वयें तुझा प्रेम । हाचि प्रसाद तपोदुर्गम ।
मज न मिळतां पुरुषोत्तम । अनंत जन्म करीन सेवा ॥१०६॥
पाषाणजन्मीं भक्तभूषणा । पायरी होईन तव मंदिरांगणा ।
करोनि तव प्रियपदरजस्नाना । तुज मनमोहना मिळवीन मी ॥१०७॥
वृक्षजन्मीं जगत्पति । पर्णछाया तव चरणावरुति ।
अथवा तव जनां निववोनि प्रीति । परी तुज श्रीपति मिळवीन ॥१०८॥
पावतां काकजन्मप्रतिष्ठा । भगवन् भक्षूनि तुझी विष्ठा ।
साधोनियां परमकाष्ठा । मेळवीन तुज स्वामी ॥१०९॥
पावतां साळिंकाजन्म । गोविंद मुकुंद घनश्याम ।
हींचि नामें अतिउत्तम । गावोनि प्रेम अर्पीन तूतें ॥११०॥ (य२उ.१४३)
पशुजन्म पावतां मनमोहना । दुग्धें अभिषेकीन तव चरणा ।
मनुष्यजन्म पावतां नारायणा । करीन तव भजना रात्रंदिन ॥१११॥
ऐसें जन्मशतांचे शत । कल्प अनंताचे अनंत ।
होवोत कां कितीही आवर्त । परी राहीन आर्त तुझ्यास्तव ॥११२॥
एवं अंतरीं बाहेरीं संयोग । लालन तो प्रेममय वियोग ।
जाणोनियां इंदिरारंग । वाचीत चांग पत्रिका ॥११३॥
पत्र वाचितां जगत्पति । अष्टभाव अंगीं दाटती ।
श्रीकृष्णपण विसरूनि प्रीति । सुदेवाप्रति ह्रदयीं धरी ॥११४॥
धन्य भाग्य सुदेवाचें । आलिंगनप्रेम जें भीमकीचें ।

तें आधीं पावला साचें । सुख अनिर्वाच्य न वर्णवें ॥११५॥
हृदयीं धरितांचि सुदेव । आपणा विसरला वासुदेव ।
परी तो विस्मृतीचा स्वभाव । स्वानंदभाव उमटला ॥११६॥
जड सात्त्विकांचिया मति । होती कृष्णपणा वृत्ति ।
रुक्मिणी भेटता चैतन्यबुंथी *। आनंदे विस्मृति कृष्णपण ॥११७॥
(टीप :- * शोभापूर्वकवस्त्वाधेयाधीनत्वम् ।)
तो समष्टिचिदानंदभाव ! अंतरीं बाहेरीं सावेव । कुंडिनपुरा यास्तव यादवराव । पातले स्वयें ॥११८॥
गोपींनीं पूजिली कात्यायनी । तेवीं अंबिका पूजी रुक्मिणी ।
मग आंबिकादत्त माळा घेउनी । घातली नेवोनी कृष्णगळां ॥११९॥
रुक्मिणी मीनलिया गोपाळा । भिन्न कैंची राहेल माळा ।
अंतरींचा जो प्रेमउमाळा । तो बाहेरी माळामय झाला ॥१२०॥
तंव आश्चर्य जाहलें येथ । अंतरीं चित्सुखबंधन जें गुप्त । तें प्रकट दाविलें यथार्थ । जडमाळिकेनें ॥१२१॥
आतां पुढें काय जाहलें । रुक्मिणी कृष्णा समत्व आलें ।
श्रोते ऐकोनियां वहिले । होऊनि राहिले प्रेममय ॥१२२॥
आतां हा एवढा ऐसा । परिहारूं देऊं कायसा । प्रभुप्रभावविन्यासा । आड ठाउनी ॥१२३॥
ग्रंथकर्त्री विश्वजननी । माझी ज्ञानेश्वर करुणाखाणी ।
उगी निमित्तपणाची काहणी । तेही चरणीं समर्पिली ॥१२४॥
जय जय सद्गुरो जगज्जीवना । जय जय सद्गुरो विश्वभूषणा ।
जय जय सद्गुरो निर्माय सुगुणा । कौतुकघना परमेशा ॥१२५॥
जय जय सद्गुरो मायबहिणी । जय जय सद्गुरो कैवल्यदानी ।
मज जन्म जन्म ठेविजे चरणीं । ज्ञानेश्वरजननी कृपाळे ॥१२६॥(य२उ.१४५)

॥ पद ॥

करि करुणा मजवरि माये वो ॥ जेणें मी न भुलेन विपाये वो ॥ धृ. ॥
निगमागम जप तप नेणें वो । मज निजपदसदनीं नेणें वो ॥१॥
ज्ञानेश्वर दीनदयाळे । सोडवि गिळितां भवव्याळें वो ॥२॥
हरिःॐतत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे श्रीभगवद्भक्तिसौरभे
स्वयमनिर्वाच्यनिश्चयात्मकप्रीतिवर्णनं नाम अष्टमःपरागः॥
॥ श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

५
|| प्रीतिनर्तन ||

विषयदिग्दर्शन

अंतःकरणातील अनंत जन्मीचे दैन्य नाहींसें करून नित्य सर्वत्र आनंदच आनंद करून सोडणारी ''भक्तेषु गोविंदसरूपकर्त्री प्रेमैकधर्त्री भवरोगहंत्री'' अशा प्रकारची भगवद्भक्ति आपला सौरभ व्यक्त करीत करीत प्रियलीलामहोत्सवाचा अपूर्व मंगलसमारंभ पुढें प्राप्त होणार म्हणून अत्यंत आनंदित होत्साती ''गोविंदानंदसुधे'' चा सुवर्णकलश हातीं घेऊन सद्गुरूचा हस्तावलंब करून अखंड आनंदैकरसांत एकतानता पावलेल्यांना भगवंताच्या रासलीलेंत नानाप्रकारचे अभिनययुक्त लास्य दाखवित दाखवित एकदम प्रगट झालीं. तिचे चार अभिनय असून सहा पदन्यास आहेत.

पदन्यास १ ला - ज्ञानाने ब्रह्माच्या सच्चिदंशाचे ज्ञान झाले तरी खरा ऐक्यानुभव प्रेमाशिवाय येत नसल्यामुळे प्रेमरूप भगवद्भक्तीची आवश्यकता. अध्यासव्यवहारही प्रेममूलकच आहे. प्रेमाचा एकीकरण स्वभाव. प्रेमांत ज्ञानाचा व अज्ञानाचा अविरोध. ज्ञानानें संसारनिवृत्ति झाल्यावर अंतःप्रेम तो भक्त व बाह्यप्रेम परमेश्वर होतो, व परमेश्वराचे शरीर प्रेममयच असून प्रेम नित्य असल्यामुळें तेंही नित्यच आहे. ज्ञानापेक्षा (य २ उ १४६) भक्तीची श्रेष्ठता. वैषयिक प्रेमाचें आलंबन नित्य बदलणारे असल्यामुळे अखंड चिदानंद मिळत नाही. परंतु भक्तींत प्रेमाचें आलंबन स्वाभिन्न नित्य असल्यामुळें तज्जन्य आनंदही नित्य आहे. याप्रमाणें अखंडानंदेकरून प्रेममय अद्वैतभक्तीचें स्थापन करून तिचे तीन प्रकार सांगून परामधुरश्रैष्ठ्यवर्णनानंतर त्याच प्रेमात श्रीमत्सद्गुरुनाथ ज्ञानेश्वर महाराजांचें चरणीं प्रथमनिरूपणाभिनयसमर्पण.

पदन्यास २ रा - श्रीगुरुस्तवन. ज्ञानोत्तरभक्तीचे त्रैविध्य. ज्ञानानेंही 'स एवाहंता' येते, परंतु ती वागृण उत्पन्न करीत असून प्रेमज 'स एवाहंता' त्याचा नाश करिते व त्या प्रक्रियेनें तर वागृण मुळी उत्पन्नच होत नाहीं. जीवनमुक्तत्यर्थ भक्तीची अपेक्षा. मनोनाश व वासनाक्षय यांच्या अभ्यासाबद्दल स्वामी विद्यारण्यांचें व वासिष्ठमत. विद्यारण्यांचा स्वग्रंथविरोध. भक्तीनें मनोनाश व विरक्त्याद्याभ्यास लवकर साधतो. भक्तीशिवाय योगाचें वैयर्थ्य. सर्व वृत्ती भगवंतांचें ठिकाणीं अर्पण केल्यानेंच खरी एकतानता होते. त्याकरिता प्रथम 'तस्यैवाहंता'रूप प्रथमभक्तिसिद्धि. भगवंतास, आपल्यावर अत्यंत प्रेमकरणारा, आप्त समजून त्या त्या प्रमाणे त्याचें ठिकाणीं संयोगवियोगाची भावना धरून आपले निरनिराळे विकार अर्पण करण्याच्या प्रक्रिया. याप्रमाणे परमेश्वरास अथवा श्रीगुरूस मातापिता कल्पून त्याच्या लालनांतच एकतानता पावणें. उपसंहार.

पदन्यास ३ रा - वत्सलरस श्रीगुरुस्तवन. भक्तीने अखंड समाधि साधतो. भगवद्भक्तांना व्युत्थानींही नित्य समाधिच असतो. समाधीतहून श्रीगुरुभक्तीचें श्रैष्ठ्य. वात्सल्यप्रेमाचें लक्षण आलंबनोद्दीपनविभावानुभावादिकेकरून वत्सलरसास शास्त्रीयस्वातंत्र्य. त्याचें रहस्य. वात्सल्यभक्तीचा इतिहास व तिची मार्मिक वर्णनपर प्रक्रिया.(य२उ.१४७)

पदन्यास ४ था :- श्रीगुरुस्तवन. अनध्यस्तविवर्तलक्षण. जीवन्मुक्तीनंतर विदेहमुक्तीचें यौक्तिक वैयर्थ्य. जीवन्मुक्तींतील वाचाऋण मरून फेडणें शक्य नाहीं; त्याच्या करिता भगवद्भक्तीची आवश्यकता. भक्ति आणि मुक्ति हे केवळ कोरडे आग्रहवृत्तिमूलक शब्दच असून वास्तविक एक प्रेमानंद हाच खरा आहे. अद्वैतांत भक्तीचे अनुभवगम्यत्व. निष्कामभक्ति 'तमसः परिणाम' म्हणणारांचे खंडन. भक्तीचें ठिकाणी अलंकारशास्त्ररीत्या रससिद्धि. सशान्तश्रृंगारान्त परिणाम पावणारी परा मधुरभक्ति. आलंबनोद्दीपन-विभावानुभवावादिकें करून अलंकारशास्त्रीय रित्या तिची सिद्धि. तिचा इतिहास.

पदन्यास ५ वा - श्रीगुरुस्तवन. प्रेमाचे प्रकार. श्रीमन्नारदाचार्य व शांडिल्य यांचें मतांचा समन्वय व स्वीकार. पराभक्तिनिष्ठ मधुररसाचे दोन प्रकार. संभोग व विप्रलंभ. संभोगश्रृंगाराचे गुप्त व स्पष्ट असे दोन प्रकार. अहंकारादि कुटुंब कल्पून आपण परस्त्री होऊन भगवंताचे ठिकाणी मनसा रममाण होणे याला गुप्त व त्याच्याच व्रजगोपिकांप्रमाणे तीव्रसंवेगास प्रकट संभोगश्रृंगार म्हणतात. संभोगश्रृंगाराच्या दोन्ही प्रकारांचें सोदाहरण स्पष्टीकरण,

पदन्यास ६ वा - प्रेमाचे वियोगोपलालनरहस्य. रासानंतर भगवदंतर्धानाचे प्रयोजन. अद्रवीभूतचेतसि ब्रह्मानुभवास ज्ञान म्हणतात, व तेच द्रवीभूत झालें म्हणजे भगवद्भक्ती होते. द्रवत्व तापाने उत्पन्न होत असून भक्ति तर शांतरसात्मक आहे, या आक्षेपाचे फारच मार्मिकरीतीनें निराकरण. विप्रलंभश्रृंगाराचे दोन प्रकार - गुप्त व प्रकट. पहिल्यांत वृत्तीस सखी कल्पून तिच्याकडेस प्रियविरहोपलालन. दुसऱ्यांत तीव्रसंवेगाने प्रत्येक (य २ उ १४८)
दृश्य वस्तु सखी वाटून तिजपाशीं निजप्रियविरहवृत्तकथन. अत्यंत विरहाकुल असल्यामुळें विप्रलंभानें सद्गुरुविश्वासवृत्तिसंगतीनें परमेश्वराविर्भाव होऊन विरहिणीच्या सर्व वृत्ती एकदम आपल्या परमप्रियाच्या चरणारविंदीं तल्लीन होऊन एकतानता पावतात. याचें सोदाहरण स्पष्टीकरण. उपसंहार. (य २ उ १४९)

- प्रकाशक : श्रीनिवासशास्त्री हरदास.

पदन्यास १ ला

।। प्रियारूप परिचय ।।

।। श्रीमत्सद्‌गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ।।

जय जय सद्‌गुरु विज्ञानमेरो । जय जय सद्‌गुरु चित्सुखमहामेरो ।
प्रणतजनकल्पतरो । दीनोद्धारुकारणा ।।१।।
जयाचे वचन स्वयंभ । रिचवितां अमृताचे कुंभ । हृदया निघती कोंभ । ब्रह्मसुखाचे ।।२।।
तया श्रीगुरुचिया कृपा । सोयिरे लज्जाप्रतापा । सांडोनि मार्ग सोपा । नर्तनाचा हा ।।३।।
नाचणियाचा भर । नेणें आपआपणा सपूर । परी तया नेणणीं बिढार । जाणणियाचें ।।४।।
मोडावया अज्ञाना । वरिष्ठता ये ज्ञाना । परि ऐक्याचिया खुणा । प्रेमवशे ।।५।।

सद्गुरु श्री बाबाजीमहाराज पंडितांनी केलेला अनुवाद

अर्थ :- हे ब्रह्मज्ञानाच्या थोर मेरूपर्वतरूप श्रीगुरो, तुमचा जयजयकार असो. हे चैतन्य व सुख यांच्या मेरूपर्वतरूप श्रीगुरो, तुमचा जयजयकार असो. तुला जे अनन्यभावाने शरण येतात त्यांना तूं कल्पतरुप्रमाणे फलरूप होतोस, तूं दीन जनांचा उद्धार करणारी केवळ करुणेची मूर्ति आहेस. १. ज्यांच्या मुखातील निघालेले स्वयंस्फूर्त बोल हे सर्वतोपरि कल्याणकारी अमृत भरलेले कुंभच आहेत, ते हृदयामध्ये रिचविल्या गेले असता हृदयाला ब्रह्मसुखाचे कोंभ येतात, म्हणजे ब्रह्मसुख प्राप्त होते.२. त्या श्रीगुरुची कृपा प्राप्त व्हावी म्हणून, लाज उत्पन्न करणारा लौकिक सोयरिक संबंध सोडून देऊन हा सोपा, प्रेमाने नाचण्याचा, मार्ग स्वीकारीत आहे. ३. नाचणे भर रंगात आले असता तो नाचण्याचा पूर आलेला भर आपल्याला जाणत नाही. अत्यंत प्रेमात देहभान नाहीसे होते. पण त्या देहभान नसलेल्या स्थितीत जाणणे मात्र राहतेच. (बिढारस्थिती) ४. आत्मविस्मृतिरूप अज्ञान नाहीसे करते म्हणून आत्मज्ञानाला मोठेपण प्राप्त झालेले आहे. पण स्वाभाविक ऐक्य प्रेमानेच होते. (आत्मज्ञानाने अज्ञान नाहीसे होऊन जीवशिव ऐक्याची जाणीव उरते, पण प्रेमात तीही उरत नाही. व स्वाभाविक ऐक्य होऊन राहते.) ५.

असज्जडविनिवृत्ति । सच्चित्पदाचिया हाती । परी करतळीं राबती । आनंदाच्या ।।६।।
'एऱ्हवी सच्चिदानंदभेदें । चालिली तीन्ही पदें । परी तीन्ही उणी आनंदे । केली येणें ।।७।।

(अमृ. प्रक. ५ ओ. ६)

तो आनंद उत्तम । लिंगलिंगी प्रेम । म्हणोनि चिन्होद्‌गम । भिन्न नाहीं ।।८।।
हो कां मिथ्याज्ञान । तें निवारील विज्ञान । परी प्रेमे पाहतां जाण । अविरोधीं ऐक्य ।।९।।
अध्यासप्रेमूजना । आत्मप्रेचिया खुणा । (य२.उ.१५०) परी अविस्मरणा । आणिती ना ते ।।१०।।

अर्थ :- अज्ञानामुळे उत्पन्न झालेल्या खोट्या व जड भावांचा नाश, सत्य (किंवा नित्यता) व चैतन्य हे भाव चित्तात ठसल्याने होतो. पण ते दोन्ही भाव ब्रह्मानंदप्राप्तीच्या स्वाधीन आहेत. ६. सत् चित् व आनंद हे ब्रह्माचे अंश पृथक् नसले तरी जीवाला त्याच्या वृत्तीमुळे ते पृथक् भासतात. त्यांचा हा पृथक्पणा एका आनंदातच नाहीसा होतो. (चित्तवृत्तीवर ब्रह्मानंद खेळू लागल्यावाचून सत् व चित् हे भाव प्रत्ययास आले तरी सारखे टिकून रहात नाहीत किंवा सच्चिदानन्द ब्रह्मास्थिति ब्रह्मानंद प्राप्त झाल्यावाचून अखंड टिकत नाही, असा अर्थ) ७. तो उत्तम असा आनंद लक्षण व वस्तु अशा रूपाने एकरूप असल्यामुळे लक्षणरूपाने भिन्न पडत नाही, म्हणजे प्रेम ही वस्तु वस्तुरूपाने व लक्षणरूपाने निरनिराळी सांगता येत नाही व होतही नाही. ८. भ्रांतीने मिथ्या वस्तुज्ञान भासले तर ते यथार्थ ज्ञानाने नाहीसे होऊ शकते, असा मिथ्या ज्ञानाचा व यथार्थ

ज्ञानाचा विरोध आहे. पण प्रेमाचे नवल असे आहे की ते मिथ्या वस्तूशीहि अगदी अविरोधानें ऐक्य करू शकते. ९. ज्या लोकांना भ्रांतिजन्य मिथ्यावस्तूंचे प्रेम आहे त्यांचे ठिकाणी देखील आत्मप्रेमाची लक्षणे दिसून येतात. पण तें प्रेम (त्या खुणा) त्या मिथ्या वस्तूहून यथार्थ आत्मा निराळा आहे, असे आत्मस्वरूपाचे स्मरण करून देत नाही. १०.

मग जो स्वप्रेम । तो नित्य कैसा नोहे परम । तया प्रेमींच संभ्रम । अनध्यस्तविवर्ताचा ॥११॥
जडचेतनीं सुंदरता । अध्यासीं प्रेमू करी ऐक्यता ।
प्रेमाचा ऐक्यकरण स्वभाव नसता । तरी न होता अध्यास ॥१२॥
मी देह मम नंदन । हे जरी जाहले भ्रमेकरून । तरी येथ गूढ खूण । कीं प्रेम संपूर्ण लोपला नाही ॥१३॥
भ्रमें लोपतां जरी प्रेमू । तरी हरपता विषयकामू । म्हणौनि चिदंशीं भ्रमू । आनंदीं नव्हे ॥१४॥
यालागीं भ्रमज नाशिवंत । म्हणोनि ज्ञान निवारीत । तें योग्य परी प्रतीत । भेद दावी ॥१५॥

अर्थ :- मग जे खरे आत्मप्रेम आहे, ते अत्यंत अविनाशी असे कसे राहणार नाही? अशा या अविनाशी आत्मप्रेमाचे ठिकाणीच अनध्यस्तविवर्त अशा भगवंताच्या रामकृष्णादि स्वरूपाचा सर्व लीलाविलास आहे. ११. भ्रांति झाली असता, प्रेम जडाशी - चेतनपणा व सुंदरपणा यांचे ऐक्य करते. सारांश, 'ऐक्य करणे' हा प्रेमाचा स्वभाव नसता तर कधी कोणाला अध्यास म्हणजे भ्रांतीच झाली नसती. १२. मी म्हणजे देहरूप आहे, हा माझा पुत्र आहे, असा भेद जरी अविद्याभ्रमामुळे भासत असला तरी येथे आत्मप्रेम पूर्णपणे लोपलेला नाही. हेच यातील मर्म आहे. १३. भ्रांतीने प्रेम नाहीसा झाला असता तर विषयांचे प्रेमच वाटले नसते; म्हणून - भ्रम हा चिदंशाचे ठिकाणी आहे प्रेमांशाचे ठिकाणी नाही - हे स्पष्ट होते. १४. म्हणून सर्वच भ्रमजन्य अनुभव नाशिवंत असल्यामुळे यथार्थ ज्ञानानें त्याची निवृत्ति होते. ते योग्यच आहे. परंतु हा प्रत्यय वस्तुमध्ये सत्यमिथ्या असा भेद दाखवितो. १५.

निवारणाची ओळख । प्रेम नेणें समूळीक । यालागीं तो एकला एक । भवीं परमार्थी ॥१६॥
भवीं अहं मम प्रेम । परमार्थी निजप्रेम । परी दोन्हीं ठायीं वर्म । एक ते न सुटे ॥१७॥
ज्ञानें भव निषेधिला । परी प्रेम नाही संकोचिला । अंतर्बाह्य उरला । आपणपेंचि ॥१८॥
तेथ अंतःप्रेमानंदरूप आत्मा । बाह्यभवनिषेधे प्रेम परमात्मा ।
निषेधिली देहप्रतिमा । म्हणौनि प्रकट गरिमा ऐक्याची ॥१९॥
अध्यस्तविवर्ती प्रेमाचा । आनुकूल्यस्वभाव न जाय साचा ।
मग अनध्यस्तविवर्ती तयाचा । बाध केवीं घडेल ॥२०॥

अर्थ :- प्रेम हे 'कशाची निवृत्ती केली' याची जाणीवच होऊ देत नाही. म्हणून ते संसारात व परमार्थात दोन्ही ठिकाणी एकटे आपणच असते. १६. संसारात 'मी व माझे' अशा भेदाने प्रेम असते. - परमार्थात आत्मप्रेम असते. पण दोन्ही ठिकाणी एक प्रेमच असते, हे मर्म कांही सुटत नाही. १७. आत्मज्ञानाने संसाराची निवृत्ति झाली तरी पण प्रेम संकोचला जात नाही. आंत-बाहेर तोच एक राहतो. १८. तेथे अशा स्थितीत अन्तःप्रेम तो आत्मा असून, बाहेर आत्मज्ञानाने संसारनिवृत्ति झाल्यामुळे, राहिलेला प्रेम परमात्मरूप होतो. येथे देहाचा संबंध सोडल्यामुळे स्पष्टच आत्मा व परमात्मा यांचे अत्यंत ऐक्य असते. (गरीमा-महती) १९. जर भ्रांतीने भासलेल्या पदार्थांचे ठिकाणी देखील 'पदार्थानुकूल होणे' हा प्रेमाचा स्वभाव नाहीसा होत नाही; तर भ्रांतिरहित अशा भगवत्स्वरूपाचे ठिकाणी तो प्रेमाचा स्वभाव नाहीसा कसा होईल? २०.

जड चेतन जावोनि भेद । बाह्यांतःसौंदर्य प्रेमानंद । अंतःसौंदर्य प्रेमप्रिया विशद । बाह्यसौंदर्य प्रेमप्रिय ॥२१॥
एऱ्हवीं बाह्यान्तर दोन्ही । वृथा बुझावणी । कांत आणि कामिनी । बाह्यांतःप्रेमू ॥२२॥
ज्ञानें निषेधलिया संसृति । नव्हें चेतनोल्हाससंहृति । म्हणौनि वृत्तियुवति । अंतःप्रिया ॥२३॥
आणि तोचि उल्हासू उल्हासा । समोर होय सरिसा । तेथ अनुभवाचा ठसा । प्रियपुरुष ॥२४॥
कांत आणि कामिनी । मिसळतां आलिंगनीं । महावाक्याची कडसणी । कां न म्हणावी ॥२५॥

अर्थ :- जड-चेतन हा भेद नाहीसा होऊन प्रेम हे अन्तसौंदर्यप्रेम व बाह्यसौंदर्य प्रेम या रूपाने राहते. तेथे अन्तसौंदर्यप्रेम जे असते तीच 'प्रिया' असून बाह्यसौंदर्य प्रेम जे असते तोच 'प्रिय पति' परमात्मा होय. २१. एरवी अन्तःसौंदर्यप्रेम व बाह्यसौंदर्यप्रेम ही सर्व समजूत किंवा असे समाधान व्यर्थच होय. हे बाह्यप्रेम व अन्तःप्रेम म्हणजेच कान्त आणि कामिनी होत. २२. आत्मज्ञानाने संसाराची निवृत्ति झाली तरी 'हा सर्व चैतन्याचा विलास आहे' या अनुभवाची कांही निवृत्ति होत नाही. म्हणून अन्तःचेतनवृत्ति प्रिय पत्नी होते. २३. आणि त्या अन्तःचेतनरूप उल्हासाला जो बाह्य चेतनोल्हास समोर होतो तोच प्रियपतिरूप पुरुष होतो, असा अनुभव येतो. २४. हे कान्त आणि कामिनी परस्पर आलिंगन देऊन एकरूप झाले असता, त्यालाच 'तत्त्वमसि' या महावाक्योक्त जीवशिवांचे ऐक्य कां म्हणूं नये? (कडसणी-गांठ, ऐक्य) २५.

एऱ्हवीं महावाक्य पढले । अनुमानें कळलें । परी प्रेमावीण गेलें । वायां सकळ ॥२६॥

म्हणोनि ऐक्य जें जें । तें प्रेमद्वारा अनुभविजे । मायानिषेधें साजे । सज्ज्ञानभक्ति ॥२७॥

तया आनंदाची वृत्ति । जाहले मी प्रीति । आणि तया आनंदाची मूर्ति । अनध्यस्त कृष्ण ॥२८॥

आतां हें होय कैसे । विधिद्वारा न दिसें । जरी निषेद्धुं योग्य सरिसे । न म्हणोनि आहे ॥२९॥

नामरूप निषेधिलें । जें बंधक होते वहिलें । (य २ उ १५१)
अस्ति भाति प्रियत्व उरलें । तेथ प्रियत्वा आले रूप जरी ॥३०॥

अर्थ :- नाहीतरी महावाक्याचा अभ्यास केला व अनुमानाने जीवाशिवांचे ऐक्य आहे हे कळून आले तरी प्रेमावाचून खरोखरचे ऐक्य दूरच राहते. २६. म्हणून जे जे ऐक्य आहे ते ते प्रेमाच्या द्वाराच अनुभवता येते. व आत्मज्ञानाने मायाभ्रांति निवृत्त झाली असल्यामुळे ज्ञानोत्तर रामकृष्णादि सगुणाची प्रेमभक्ति शोभून दिसते. २७. अशा त्या ज्ञानोत्तर प्रेमानंदाची वृत्तीच सगुण रामकृष्णादि भगवंताची प्रीतिरूप झालेली आहे. किंवा सगुण रामकृष्णादिकांची प्रीति म्हणजे ज्ञानोत्तर राहत असलेल्या अंतःप्रेमानंदाची वृत्तीच होय. अन्तःप्रेमानंदवृत्ति कोणत्या रीतीने भक्तस्वरूप होते व बाह्यप्रेमानंद कशा रीतीने भगवच्छरीरस्वरूप होतो, हे विधीने सांगता येत नसले तरी त्यांचे खंडन करता येत नाही. म्हणून ते आहेत असे मानणे भाग आहे. २९. नामरूपे, जड व द्वैत यांचा भास उत्पन्न करणारी अशी बंधनकारक वाटत होती म्हणून आत्मज्ञानाने त्यांचा निषेध केला गेला. पण नामरूपांचा निषेध झाल्यावर अस्ति-भाति-प्रिय हे परब्रह्माचे अंश उरतात. त्यापैकी परब्रह्माच्या प्रियत्व या अंशाला रूप येते. ३०.

रूप वेगळे करून । प्रियत्वाचे हो भान । परी प्रियत्व वेगळें करून । रूप न दिसे ॥३१॥

अस्ति भाति प्रिय । एकत्वें त्रय । परी दोन ठाकती समय । प्रिय सदा आवडे ॥३२॥

असज्जडाभावीं परमा । होये दोहोंची सीमा । परि प्रियप्रेमा । विनाशू नाहीं ॥३३॥

जें वृत्त्यपेक्षे स्वप्रेमीं बैसलें । भक्तीनें अन्वयीं तें शिरलें । व्यापकत्व निर्धारिलें । एक्याचि प्रियीं ॥३४॥

प्रियावीण नव्हे रूप । यालागीं तें प्रिय अमूप । कनकखोटीसम संकल्प । निषेधीना ॥३५॥

अर्थ :- प्रियत्वाहून रूपाला वेगळे करून नुसते प्रियत्व राहू शकेल पण प्रियत्व वेगळे केले असता रूप दिसू शकत नाही म्हणजे रूप हे प्रियत्वाला धरूनच राहते. ३१. अस्ति-भाति-प्रिय हे परब्रह्माचे तीन अंश आहेत खरे, पण अस्ति-भाति हे दोन अंश प्रसंगानुसार अनुभवाला येतात आणि प्रियत्व हा अंश मात्र सदासर्वदाच आवडता आहे. ३२. असद्भाव व जडभाव यांचा प्रत्यय नाहीसा करणे हीच अस्ति-भाति या दोन ब्रह्मांशांची परमसीमा आहे. पण भगवंताचे प्रेम मात्र नाहीसे होत नाही. ३३. आपल्या वृत्तीच्या अपेक्षेनें जे आपल्या प्रेमात ठसावले ते भक्तीच्या योगाने अन्वयरूप झाले. अशा रीतीने एकाच सगुण साकार प्राणप्रियाचे ठिकाणी व्यापकत्वाचाहि निर्धार होतो. म्हणजे सगुण साकार प्रिय परमात्मा अव्यापकासारखा दिसत असला तरी तोच व्यापकहि राहतो. ३४. प्रियपणावाचून रूप राहू शकत नाही, म्हणून ते रूपहि अत्यंत प्रियच होतें. ज्याप्रमाणे सोन्याची लगडी सुंदर रूपाने युक्त करतो म्हटल्यास त्याला ती प्रतिबंध करीत नाही, त्याप्रमाणे प्रियपणाहि श्रीकृष्णादि रूपांचा निषेध करीत नाही. ३५.

आनंत्यानुरोधें तिकडे । स्वप्रेमरति मुरडे । आणि मध्यदेश न सांपडे । यास्तव इकडे प्रियही ॥३६॥

हा दोहींचा प्रेमठसा । न निवारी ज्ञान सहसा ।
तो ऐक्यत्वें आपैसा । दिसे भिन्न-इव परि तसा न जीवनन्मुक्तौ ॥३७॥
म्हणौनि रसाचा आवो । तेंणें प्रारब्धाभिभवो । ज्ञानपश्चादानंदानुभवो । भक्तियोगू हा ॥३८॥
वरी बोलिली प्रेमस्थिती । तेचि शुद्ध विदेहमुक्ति । देहेन्द्रियादि मुक्ति । जीवन्मुक्ति तेचि ते ॥३९॥
म्हणोनि विषयपणीं । राग होतां रजोगुणी । तो विषयनिषेधें हरिभजनीं । भक्ति जाहला ॥४०॥

अर्थ :- अन्तःकरणात स्वरूपाच्या अनन्तपणाच्या अनुरोधाने स्वात्मप्रेम राहतो आणि आंतबाहेर कोठेहि यांच्या निराळेपणास जागाच सांपडत नसल्यामुळे इकडे बाहेरही प्रिय परमात्माच असतो. ३६. अशी ही दोन्ही प्रकारची प्रेमस्थिती ज्ञानाने नाहिशी होत नाही. त्यांचे ऐक्य राहूनच भिन्नासारखे ते दिसतात. पण जीवन्मुक्त अवस्थेत मात्र ते तसे भिन्न राहत नाहीत. ३७. म्हणून ब्रह्मानंदरसाचा आविर्भाव करून देऊन, त्याच्या योगाने प्रारब्धाचा अभिभव करणारा म्हणजे प्रारब्धाचा भोग (सुख दुःख दोन्ही) भासू न देणारा, असा आत्मज्ञानानंतर ब्रह्मानंदाचा अनुभव आणून देणारा, हा भक्तियोग आहे. ३८. वर मी ही केवळ प्रेमस्थिती सांगितली तीच भक्तीतील विदेहमुक्ति होय. आणि देहेंद्रियादिकांपासून मुक्त होणे ही जीवन्मुक्ति होय. ३९. म्हणून विषयांविषयी जो रजोगुणी राग होता तो 'आत्मज्ञानाने विषय मिथ्या ठरून सर्व परमात्माच आहे' या अनुभवामुळे सर्व रीतींनी हरीचेच भजन सुरू झाले असता (तोच राग) भक्तिस्वरूप होतो. असा हा भक्तियोग ज्ञानानंतर ब्रह्मानंद प्राप्त करून देणारा आहे. ४०.

ज्ञानानंतर विषयनिषेधा- । साठीं जे भक्ति ये बोधा । ती वैधी प्रसिद्धा । धर्मानुकूल ॥४१॥
परी गुणांचाहि द्वेष कहीं । नसावा म्हणोनि पाही ।
सविकार गुण अर्पावे लवलाहीं । ब्रह्मीं ती भक्ति रागानुगा ॥४२॥
तेथ सविकार गुण । व्यतिरेकें धरितां आपण । तरी पुढती वासनासंपन्न । साभिमान होऊं कीं ॥४३॥
यालागीं कवणिये मिषे । अनध्यस्तविवर्तपदीं समरसे । चित्त तरी अर्पणें विलसे । निरभिमान ॥४४॥
निदिध्यासाते काल कांहीं । जैसा लागे सर्वाठायीं । ज्ञानानंतर काल कांहीं । तैसा लागे हरिभजनीं ॥४५॥

अर्थ :- परोक्ष ब्रह्मज्ञानानंतर 'मी ब्रह्म आहे व सर्वच ब्रह्म आहे' असे दोन्हीं प्रकारचे अपरोक्ष अनुभव येऊन तत्प्रतिबंधक राजस-तामस विषयप्रवृत्ती नाहीशा व्हाव्या व विषय मिथ्या आहेत म्हणजे मुळीच नाहीत असा दृढ निश्चय व्हावा, म्हणून करावी लागणारी भक्ति 'केवल विहित धर्मानुकूल' असते. तिला 'वैधी भक्ति' असे म्हणतात. ४१. असे करताना रजस्तमोगुणांचा द्वेष उत्पन्न होतो. पण अपरोक्ष ब्रह्मज्ञान झाल्यानंतर, सर्वच ब्रह्म असल्यामुळे, कशाचाच द्वेष असता कामा नये. म्हणून प्रारब्धानुसर उठणारे राजस-तामस गुणहि परमेश्वराला अर्पण करणे, याला 'केवला प्रेमानुकूल किंवा प्रेममयी भक्ति' असे म्हणतात. ४२. हे प्रारब्धानुसार उठणारे, विकारासहित असलेले रजस्तमोगुण, भगवंताला अर्पण न करता, नुसता व्यतिरेक करून आपल्याच ठिकाणी भासू दिल्यास पुनः वासनेशी संबंध येण्याची व देहाभिमानी होण्याची भीति असते. ४३. म्हणून कोणत्याहि निमित्ताने अनध्यस्तविवर्त प्रभु भगवान् श्रीकृष्णाच्या चरणांशी समरस होऊन अभिमानरहित झालेले चित्त समर्पण होत असते. ४४. ज्याप्रमाणे निदिध्यासन दृढ होण्याकरता काही काल लागतो त्याचप्रमाणे ज्ञानोत्तर भक्ति दृढ होण्याकरताहि ज्ञानानंतर काही काल लागतो. ४५.

आत्मनिवेदन तें ज्ञान । जेथे जाये अहंपण । तो अर्पिताही आत्मा म्हणोन । सोहंपण पुनः उठे ॥४६॥
प्रयोजन मिळालिया । वृथा सोहंपणोपाया । तात वाचाऋण यया । म्हणोनि प्रतिक्षेपिती ॥४७॥
''तैसे ग्रासुनी दुसरे । स्वरूपीं स्वरूपाकारे । आपुलियापणें उरे । बोधू जो कां ॥४८॥
तें ऋण-शेष वाचा इया । न फेडवेचि मरोनिया । ते पाया पडोनि मिया । सोडविले'' ॥४९॥ (य२उ.१५२)

(अमृतानुभव प्रक. ३ ओ ३१-३२)

अहंनिश्चय अर्पिला । सोहंनिश्चय फोफावला । तरी काय तयाला । वृत्ति न म्हणिपे ॥५०॥

अर्थ :- ज्या आत्मनिवेदनात अहंता नाहीशी होते ते आत्मनिवेदन ज्ञानच होय. ती अहंता अर्पण

केल्यावरही 'सोहं' भाव उठतो. (भक्तीतील आत्मनिवेदन ज्ञानपूर्वकच असते) ४६. ज्या उद्देशाने 'सोहं' असे निदिध्यासन करावयाचे, तो उद्देश सिद्ध झाल्यावर मग 'सोहं-सोहं' करीत बसणे, व्यर्थ वाचेचे ऋणच होय. म्हणून तात श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी याचा निषेध केला आहे. ४७.(४८-४९अमृतानुभव) अहंपण अर्पण केल्यावर जरी सोहंपण उठते तरी ती वृत्तीच नव्हे काय? ५०.

ते केवळ चैतन्याची वृत्ति । जरी अंगीकारावे चित्तीं । तरी अन्वयें प्रेमानंदवृत्ति । कां न स्वीकारिजे ॥५१॥
अध्यास असतां नसतां पाही । आनंदविरोधी कदा न कांही । वृत्ति चिद्विरोधी असूनिही । सोहंत्वे उठे ॥५२॥
तेथ ज्ञानाचें दुर्बलपण । स्वीकारावें लागेल म्हणोन । दुस्तर हे वाचाऋण । भक्तीनें फेडून लीन सुखी व्हावें ॥५३॥
तैसा मुक्तपणा देहीं । येऊनि ऋणाची नवाई । न होईल यासाठी सोयी । वंदनादींची ॥५४॥
ते वाचाऋण फेडणें । होय ज्या भक्तीने । ते कवणिये रीतीनें । श्रवण कीजे ॥५५॥

अर्थ :- ती वृत्ति असली तरी पण ती 'केवळ चैतन्याची वृत्ति' आहे, असे मानले तर- मग अन्वयानें झालेली प्रेमानंदवृत्ति कां अंगीकारता येऊ नये? ५१. अज्ञानभ्रांति 'असो किंवा नसो' प्रेमानंदाचा कशाशीहि विरोध नसतो. पण वृत्ति चैतन्याच्या विरोधी असूनहि ज्ञानानंतर 'सोहं' रूपाने उठते. ५२. येथे आत्मज्ञानाची दुर्बलता मानावी लागेल, म्हणून कोणत्याहि उपायाने निवृत्त न होणाऱ्या या वाचाऋणातून भक्तीने मुक्त होऊन भगवच्चरणी लीन होऊन सुखी व्हावे. ५३. ब्रह्मज्ञानाने आंगी मुक्तपणा येऊनहि वचाऋणाचे नवल उरणार नाही, याकरताच भक्तिरूप वंदनादिकांची सोय केलेली आहे. ५४. ते हे वाचाऋण भक्तीने कशा रीतीने फिटले जाते, ते सांगते, ऐका ! ५५.

रसरूपता

अंतरी आनंदसत्ता । ती जीवन्मुक्ती वृत्तिगता । होवोनि करावया सर्वैक्यता । रसरूपता पावत ॥५६॥
ऐक्याचे मुद्दल न ढळे । आणि कल्लोळी रस पघळे ।
तरी भक्तिसुखाचे सोहळे । भोगावया डोहळे सकळांचे ॥५७॥
विषयरसांचिया स्थिति । विषयीं नाही रसत्व प्राप्ती । विषयवर्णनीं वृत्ति । एकाग्र होय ॥५८॥
म्हणोनी वर्णनीं जो रसू । संयोगी त्याचा विनाशू ।
सूर्यप्रकाश वर्णिता उल्हासू । तत्संयोग नावडे उष्णकाळीं ॥५९॥
कीं मत्तनुजसदनवर्णन । करितां ह्रदयीं विलसे नंदन ।
तैसे तदाश्रयावीण भरण । तो चोहटा पाहतां नंदन विरमे ॥६०॥

अर्थ :- अंतःकरणात जो सत्तारूप आनंद आहे तो जीवन्मुक्ति अवस्थेमध्ये अन्तःकरणवृत्तीवर रुळूं लागून, सर्वांशी ऐक्य करण्याकरता, रसदशेला येतो. ५६. जीवब्रह्माच्या ऐक्यरूप मुद्दलात यत्किंचितहि उणीव न होता, प्रेमवृत्तिरूप तरंगांच्या योगाने रस पसरतो; म्हणून भगवद्भक्तिरूप सुखाचे सोहळे भोगण्याकरता सर्वांना डोहाळे होतात. ५७. जेव्हा वैषयिक रसस्थिति प्राप्त होते तेव्हा विषयांचे ठिकाणी रसप्राप्ति होत नाही. विषयांचे वर्णन करता करता अन्तःकरणवृत्ति एकाग्र होते. ५८. म्हणून विषयवर्णन करण्याने जो रस प्राप्त होतो तो त्या विषयांचा संयोग झाला असता नाश पावतो. जसे सूर्यप्रकाशाचे आपण उल्हासाने वर्णन करतो पण त्याच सूर्यप्रकाशाचा उष्णकाळीं संयोग झाला असता आवडत नाही. ५९. काममंदिराचे वर्णन केले असता अन्तःकरणात काम उत्पन्न होतो, विषयाचा आश्रय न होतांच अंतःकरणात रस भासतो. पण तेच चौरस्त्यावर प्रत्यक्ष दिसले असता काम विराम पावतो. ६०.

तैसी नाहीं प्रियप्रीति । आधींच एकाग्रता स्थिति । मग चढती वाढती । गुणवर्णनी ॥६१॥
चढती वाढती वर्णितां । शब्दाची हारपे सत्ता ।
शब्द न सांगे वाढती चिंता । मग वाढता प्रेम वदेल केवीं ॥६२॥
आणि विषयरसीं आलंबन । आपुलिया अपेक्षे भिन्न ।
सर्व ह्रदयाधिष्ठान । तो हरी स्व-अभिन्नालंबन भक्तिरसी ॥६३॥
म्हणोनि वर्णिता न वर्णितां । आवडी रस वाढे आवडता । तया आवडीची सत्ता । लाजवी ज्ञाना ॥६४॥

झालिया आत्मनिवेदन । प्रभूचे झालो आपण । परी चैतन्य सोहंपण । पुढतपुढती अर्पावे ॥६५॥

अर्थ :- प्रिय परमात्म्याचे प्रेम मात्र तसे नाही. पूर्वीच परमेश्वराचे ठिकाणी भक्ताच्या चित्ताची एकाग्रता झालेली असते. पुढे जसे जसे त्या परमात्म्याचे गुणवर्णन गावे तसतशी ती एकाग्रता वाढत जाते. ६१. वैषयिक रसस्थितीत रसाचे आलंबन जो विषय तो आपल्या अपेक्षेने पाहता आपल्याहून भिन्न असतो॰ पण भक्तिरसात सर्वांच्या हृदयांच्या ठिकाणी अधिष्ठानभूत असलेला परमात्मा, आपल्याशी ऐक्य पावला असल्यामुळे, विषयाप्रमाणे भिन्न वाटत नाही. ६५. म्हणून भक्त भगवंताचे गुण वर्णन करीत असो किंवा करीत नसो भक्ताची आवडत्या रसाची आवडी वाढतच राहते. तेव्हा ही वाढती आवडी ज्ञानानुभवालाहि लाज उत्पन्न करते. ६४. आत्मनिवेदन झाल्यावर आपण परमात्म्याचेच होऊन जातो तरीहि चैतन्यांशामुळे उठत असलेल्या सोहंपणाच्या वृत्तीला वारंवार अर्पण करीत असावे. ६५.

अर्पितां अर्पितां पुरुषोत्तमी । अर्पक न म्हणे हा, तो, तूं, मी । मग म्हणावया समर्पयामि । कवण पुढे ॥६६॥

तें आत्मनिवेदन ज्ञान पूर्ण । तेणे निवटलिया अज्ञान ।
प्रेमद्वारा दृढकरण । ज्ञानपश्चात् सुजाण भक्ति ही ॥६७॥

अहंपणें विकारसंहृति । झालिया सोहंपणें उठती । ते नाचोनि अर्पावी भगवंती । निर्लज्जपणे ॥६८॥

(य२उ.१५३)

करिताचि निवेदन । निवेदक देवासमान । तेथ ऐक्यपण अनुभवावया कारण । माझेंपण भगवंती ॥६९॥

बाधसामानाधिकरण । प्रेमें देवैक्यपण । ते ''तस्यैवाहं'' भक्तिलक्षण । सप्रमाण, जाण सखी ॥७०॥

अर्थ :- ही सोहं वृत्ती भगवंताला अर्पण करता करता अर्पण करणारा भक्त हा 'मी आहे, तो परमात्मा आहे, किंवा तो परमात्मा मी आहे' वगैरे असे म्हणणेच विसरतो. मग सोहंवृत्ति अर्पण करायला 'समर्पयामि' म्हणणाराच कोणी राहत नाही. ६६. हे आत्मनिवेदन ज्ञानाची पूर्ण स्थिति आहे. त्या ज्ञानस्थितीने अज्ञान निवृत्त होते. अज्ञान निवृत्त होऊन प्राप्त झालेली ही ज्ञानस्थिति प्रेमद्वारा दृढ करणे याला ज्ञानानंतरची सुजाण (ज्ञानोत्तर) भक्ति म्हणतात. या भक्तियोगाने ज्ञानस्थिति जाणीवरहित अशी स्वाभाविक होते. ज्ञानानंतर ज्ञान्याने जी भक्ति करावयाची ती ही भक्ति होय. ६७. अहंपणाला धरून उठणारे विकार नाहीसे झाल्यावर ते सर्व सोहंपणाने उठत राहतात; भगवंताची पत्नी होऊन, भगवंतापुढे निर्लज्ज होऊन नृत्य करीत विकारानुसार भाव दाखवीत भगवंताला ते सर्व अर्पण करावेत. ६८. असे हे विकार भगवंताला निवेदन करीत गेले असता निवेदन करणारा देवस्वरूपच होतो. हे भगवंताशी झालेले ऐक्य अनुभवण्याकरताच भगवंताचे ठिकाणी 'माझा भगवान्' अशी माझेपणाची 'ममतावृत्ति' स्थापिली जाते. ६९. हे सखे, जीवशिवांचे भिन्नत्व मिथ्या ठरवून जीवशिवांचे एकच अधिकरण म्हणजे आश्रय (अधिष्ठान) आहे असे सिद्ध झाल्यावर प्रेमाने देवाशी ऐक्य पावणे हे 'तस्यैवाहं' भक्तीचे प्रमाणभूत लक्षण आहे, असे जाण. ७०.

न मोडतां देवाचे एकपण । सहज होय व्यापकाभिमान ।
तयाचें प्रेमद्वारा ऐक्यभवन । ''ममैवासौ'' जाण ते भक्ती ॥७१॥

मग मुख्यसामानाधिकरण केलें । हे ज्ञानें बंड माजविलें ।
प्रेमद्वारा हेंचि वहिलें । माधुर्य बोलिले या नांव ॥७२॥

'प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं च मम प्रिय' इति । प्रियाश्वासिनी प्रियोक्ति । वल्लभाकांतप्रतीति । तातवचनें ॥७३॥

येथवरी नेयावया । साह्य गोकुळच्या बाया । काहींएक साधावया । आधी तत्पाद वंदितसो ॥७४॥

पतीची आज्ञा पाळोन । करिता पातिव्रत्यभजन ।
पतीआधीं गोपींस नमून । पावोनि वेश्यापण पतीचि भजूं ॥७५॥

अर्थ :- देवाशी झालेले ऐक्य यत्किंचितहि न बिघडता सहजच जो व्यापकपणाचा अभिमान उत्पन्न होतो. तसा तो न वाटता, देवाच्या प्रेमामुळे ऐक्य वाटू लागणे याला 'ममैवासौ' भक्ति म्हणतात. ७१. मग आत्मज्ञानाने मुख्यसामानाधिकरणाचे जे बंड माजविले जाते तेच प्रेमद्वारा होऊ लागले असता तिला 'माधुर्यभक्ति' असे म्हणतात. ७२. 'मी ज्ञान्याला अत्यंत प्रिय असून, ज्ञानी मला प्रिय आहे' असे हे प्रियेला

आश्वासन देणारे प्रियपति परमात्मा भगवान् श्रीकृष्ण यांचे वचन आहे. व येथील श्लोकावरील (गीता) श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या ओवीरूप वचनावरून 'भक्त पत्नी असून भगवान् पति आहे' अशी प्रतीति येते. ७३. येथपर्यंत (माधुर्यभक्ति पर्यंत) आणून पोचविण्याकरता गोकुळातील गोपिका साह्यभूत होतात म्हणून तीच काही एक भक्ती साधून घेण्याकरता आधी त्यांच्या चरणांवर वंदन करतो. ७४. सर्वस्वी पतिआज्ञेच्या स्वाधीन वागून पतिव्रतेसारखे पतीचे भजन करीत असताना, पतीच्या पूर्वी गोपिकांना वंदन केल्यामुळे वेश्यापण येत असले तरी ते पत्करून, पति भगवान् श्रीकृष्ण यांचेच भजन करू. ७५.

मग वेश्या होत्साता पतिव्रता । हे महानंदेची विशेषणसत्ता । काढोनि भक्तिसुखार्था । निजांगा जोडू ॥७६॥

वेदास परस्परोनि वरिले । हें आंगी वेश्यापण आलें ।
प्रियावीण दुजें हरपलें । म्हणोनि राहिलें पातिव्रत्य ॥७७॥
समजावया पति पतिव्रता । ''एकाकी न रमते'' या सिद्धांता ।
पाळोनि जीवन्मुक्तता । एऱ्हवी प्रियूचि प्राणेश्वरी ॥७८॥

गुरुभक्तीचे रहस्य / द्वैत-अद्वैत

द्वैतनिषधे अद्वैत । हा वनवासियांचा सिद्धान्त । अद्वैतहानि न करी द्वैत । हा सिद्धांत निगमाचा ॥७९॥
द्वैतचांदणे जंव जंव वाढे । तंव तंव चांदाची सत्ता उघडे । हें रहस्य रोकडें । गुरुभक्तीचे ॥८०॥

अर्थ :- 'वेश्या असूनहि पतिव्रता होती' हा महानंदेचा विशेषगुण, तिच्यापासून प्राप्त करून घेऊन, भक्तिसुखाकरता. आम्ही आपल्या आंगी बाणून घेऊ. ७६. मायबाप वेदांची संमति न मिळतांच परस्पर पतीला वरिले म्हणून वेश्यापण आले खरे, पण माझ्या प्रियपतीवाचून दुसरे जगात काहीच नसल्यामुळे पातिव्रत्यहि कायम राहिले आहे. ७७. भगवान् पति कसा? व भक्त पतिव्रतापत्नी कशी? हे समजण्याकरता 'एकाकि न रमते' म्हणजे नुसत्या अद्वैत स्थितीत करमत नाही- या सिद्धान्ताला प्राप्त करून घेऊन आम्ही जीवन्मुक्तीचे सुख भोगतो. एऱ्हवी 'प्राणेश्वरी ही प्रिय पतीच असते.' त्यांच्यात यत्किंचितहि भेद जाणवला जात नाही. ७८. द्वैत खोटे आहे व अद्वैतच सत्य आहे' हा वनवासियांचा (सन्याशांचा) सिद्धान्त होय. पण ''द्वैत अद्वैताच्या यत्किंचितहि विरोधी नाही- ते त्याचे कार्य आहे.'' हा सिद्धांत वेदांचा आहे. ७९.चंद्राहून भिन्नइव दिसणारा त्याचा प्रकाश जितका वाढेल तितका चंद्रच स्पष्ट प्रकाशित होईल. हे गुरुभक्तीने प्राप्त होणारे रहस्यहि असेच आहे. ८०.

देव–गुरु / भक्ति-तुलना

वैधी प्रधान गौण रत्ती । तेथ होय देवभक्ति । रागानुगा प्रधान गुरुभक्ति । विषयस्थिति पहिलेंचि नाही ॥८१॥
म्हणोनिया तीन्हीं । कवणिये रसा रसाळिणी । होऊनि नाचती नाचणी । ते ज्ञानेश्वर जननी दाखवी ॥८२॥
जय जय सद्गुरु प्रियकरा । जय जय सद्गुरु ज्ञानेश्वरा । निजालिंगनी मनोहरा । मेळवी माते ॥८३॥
मी तुमची कन्या यथार्थ । परी दुजे नाहींच विश्वांत । म्हणोनि आवडता कांत । तुम्ही ॥८४॥
येथ वेश्यापण मातें आलें । आणि आपणा कर्म न स्पर्शलें । दोघांचेही जाहलें । वेगळेपण ॥८५॥
आपण वेगळे पहिलें । मी आज जगावेगळे जाहलें । म्हणोनि समानत्व आलें । तुम्हां आम्हा ॥८६॥
परी पहिलेपासून वडिलपणा । स्वामी तुमच्या चरणा ।
तैसाचि मज परी कळणेपणा । करवी नमना (नमस्कराते) आजिचा ॥८७॥ (य २ उ १५४)

॥ हरिः ॐतत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे प्रीतिनर्तने निरूप्याभिनय प्रियारूपपरिचयो नाम प्रथमः पदन्यासः ॥

॥श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

अर्थ :- ज्यात विहित धर्माचरण मुख्य राहते तशा गौण प्रेमाने देवाची भक्ति होते आणि केवळ प्रेमानुकुल अशा मुख्य प्रेमाने गुरुभक्ति होते. विषयवासना तर पहिलेच नाहीशी झालेली असते. ८१. म्हणून या तिन्ही भक्ति. (तस्यैवाहं, ममैवासौ, पतिपत्नी) कोणकोणत्या रसाला घेऊन संयुक्त झाल्या आहेत हे आता पुढे ज्ञानेश्वरमाउली दाखवील. ८२. हे प्रियकरा सद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजा आपला जयजयकार असो. हे

सुंदरा आपल्या स्वरूपाशी आलिंगन देववून आपल्यात मला मिळवा. ८३. मी खरोखर तुमची कन्या आहे. पण विश्वात तुमच्यावाचून दुसरे कोणीच नसल्यामुळे माझे आवडते परमप्रिय पतीहि आपणच आहात. ८४. (द्वितीय यष्टीत हा ग्रंथ आहे. द्वितीय यष्टीच्याशेवटी श्रीमहाराजांनी सूचना प्रकरण जोडले आहे. त्यात त्यांनी स्त्रियांना स्पष्ट सूचना दिलेली आहे की स्त्रियांनी गुरूचे ठिकाणी पतिभाव मुळीच ठेवू नये. पतिभाव ठेवायचा असला तर कृष्ण किंवा शिवाचेच ठिकाणी ठेवावा. किंवा पतीलाच शिवकृष्णरूप मानावे. गुरूला पति मानले तर मात्र अत्यंत अधोगति होईल.) अशा रीतीने तुमच्याच ठिकाणी पितृभावना व पतिभावना ठेवल्यामुळे, माझ्याकडे वेश्यापणाचा दोष येऊन, मी जगावेगळी झाले. आणि आपल्या ठिकाणी कोणत्याहि कर्माचा स्पर्शच नसल्यामुळे आपणहि प्रथमपासूनच कर्मापासून वेगळे झाला आहात. ८५. आपण प्रथमपासूनच जगावेगळे आहां व मी आज जगावेगळे झाले म्हणून आपल्या दोघातहि समानत्व आले आहे. ८६. पण प्रथमपासून वडिलपणा, महाराज, तुमच्या ठिकाणी तसाच असून आज आपल्या कृपेने, मला उत्पन्न झालेली जाणीव, तुम्हाला नमन करायला लावते. ८७.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या कृपाप्रसादाने ओवीछंदबद्ध झालेला प्रीतिनिर्तन या ग्रंथाच्या निरूपणीय अभिनयातील पतिपत्नी भक्तीतील पत्नीच्या रूपाचा परिचय करून देणारा हा पहिला पदन्यास समाप्त झाला.

०००

पदन्यास २ रा

।। लालनाभिनय ।।

।। श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ।।

जय जय सकलकल्याणनिधाना । जय जय सद्‌गुरु करुणापिधाना ।
जय जय सद्गुरु मनमोहना । विश्वपते ।।१।।
माये तुझी कृपादृष्टी । पोटीं साठवोनि सृष्टी । स्वानंदशशांकप्रकाशपुष्टी । अवचट वाढवी ।।२।।
यास्तव सोडोनि अपवर्गचरण । आळंदीवल्लभे तुझे चरण ।
ध्यातां ध्यातां होय जनन । ते भाग्य पूर्ण मी म्हणे ।।३।।
आर्तादि तीहींच्या शेवटी । प्रिय जी या ज्ञानियां अधिष्ठी । तयांची ती भक्ति गोमटी । त्रिविध असे ।।४।।
'तस्यैवाहं' प्रथम जाण । 'ममैवासौ' द्वितीय म्हणोन । तिसरी ती सुंदर पूर्ण । 'स एवाहं' प्रत्यया ।।५।।

अर्थ :- संपूर्ण कल्याणाचा ठेवा असलेल्या, करुणेने अगदी झांकून गेलेल्या, मनमोहना ! ब्रह्माण्डाच्या स्वामी सद्‌गुरुनाथा ! तुमचा जयजयकार असो. १. हे सद्गुरुआई, आपल्या कृपादृष्टीने पोटात सर्व विश्वच साठविले आहेस आता आत्मानंदरूप चंद्राच्या प्रकाशाची पुष्टी एकदम वाढीव. २. म्हणूनच मोक्षाच्या ठिकाणी प्रवृत्त होण्यापेक्षा, तुझ्याच चरणाचे ध्यान करतां करतां जन्म प्राप्त होणें, हेंच आळंदिवल्लभे ज्ञानेश्वर आई ! मी परमभाग्य समजतो. ३. आर्त-जिज्ञासु-अर्थार्थी या तिन्ही भक्तींच्या शेवटली, भगवंताला परमप्रिय असलेली व ज्ञान्यांच्या ठिकाणी असणारी, अशी जी भक्ति तीहि तीन प्रकारची आहे. ४. (१) 'मी भगवंताचा आहे' ही प्रथमभक्ति असून
(२) 'भगवान् माझा आहे' ही दुसरी भक्ति होय. (३) 'तोच मी आहे' अशा प्रत्ययाला घेऊन असणारी ती सुंदर भक्ति होय.५.

ज्ञानज स एवाहंपण । उठवी सोहंवाचाऋण । प्रेमज स एवाहंपण । अनिर्वाच्य पूर्ण समाधिसम ।।६।।
प्रेमज स एवाहंपण याया । मृदु-मध्य-अधिमात्रतया । उपर्युक्त भक्तित्रया । मधुसूदनसंमति ।।७।।
प्रथमविषयीं साची । संमति श्रीमदाचार्यांची । षट्‌पदींमाजी तियेची । उपलब्धी कीरू ।।८।।
सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् । सामुद्रो हि तरंगः॒ क्वचन समुद्रो न तारंगः ।। शंकराचार्य

आर्या -

ज्ञाने द्वैत निरसिलें तरि हरि तुमचे अम्ही दयासिंधु ।
सिंधुज लहरिस म्हणती परि लहरीचा नव्हे जसा सिंधु ।।
(य२उ१५५)

ओव्या :- म्हणौनि माता पिता । ओळखोनि श्रीगुरु भगवंता । जीवन्मुक्तिसुकुमारता । रक्षावी की ।।९।।
पूर्ण झालिया ब्रह्मज्ञान । जो कीं उठे ज्ञानाभिमान ।
तेणें लेशाविद्याप्रत्यय गहन । तो गाळाया पूर्ण भक्तिशास्त्र ।।१०।।

अर्थ :- आत्मज्ञानाने प्राप्त होणारी, 'तोच मी आहे' या जाणिवेसहित असणारी स्थिति वाचाऋणाला उत्पन्न करिते. पण प्रेमाने प्राप्त होणारे 'स एवाहं - तो मी आहे' ही ऐक्यस्थिति समाधिस्थितिप्रमाणे अनिर्वाच्य आहे. ६. 'स एवाहंपण' स्थिति प्रेमाने प्राप्त होण्याकरता प्रेमाच्या मृदु-मध्य-तीव्र अशा अवस्थांवर अवलंबून आहे. भक्तीच्या वर सांगितलेल्या तीन प्रकारांना मधुसूदन सरस्वतींचीहि संमति आहे. ७. पहिल्या 'तस्यैवाहं' भक्तिविषयी शंकराचार्यांची षट्पदीत संमति आहे. ८. ''हे दयासिंधु परमात्मन् ! ज्ञानाने द्वैत नाहीसे झाले तरी आम्ही तुझे आहोत. लहरीला 'समुद्राची लहरी' असे म्हणतात पण 'लहरीचा समुद्र' असे कधी कोणी म्हणत नाही.'' म्हणून भगवान् श्रीगुरूचे ठिकाणी मातापित्याचे प्रेम ठेऊन सुकुमार अशा जीवन्मुक्त अवस्थेचे संरक्षण करावे. ९. पूर्ण ब्रह्मज्ञान झाल्यावर जो ब्रह्मज्ञानाभिमान उत्पन्न होतो, त्याच्या योगाने 'दुसऱ्या कोणत्याहि उपायाने नाहिसा न होणारा असा 'लेशाविद्येचा प्रत्यय' येतो; तो नाहिसा करण्याकरताच भक्तिशास्त्राचा उपयोग आहे. १०.

माता-पिता गुरु-गोविंद । युगुलशब्दी अर्थ अभेद । आतां वृत्तिप्रीतिसुस्वाद । ऐसा वाढो ।।११।।
यद्यपि जिज्ञासुदशे आंत । भगवंतीं वडीलभाव उपजत । तथापि ज्ञानयाचना तेथ । म्हणौनि गौण ।।१२।।
येथ याचना नसोनि कांही । सद्गुरुनाथ बापआई । लडिवाळपणाची नवाई । भुंजिजे सुखें ।।१३।।
आधीं सद्गुरु पिता । पुढे श्रीगुरु माता । कीं आधीं माता पुढें पिता । ऐसेंही घडे ।।१४।।
अथवा माता पिता बरोबरी । क्षणोक्षणीं भावकुसरी । भक्तिचौरंगावरी । आरोहणें ।।१५।।

अर्थ :- माता व पिता, श्रीगुरु व गोविंद यांचे ठिकाणी मातृपितृरूप असे प्रेम असले तरी दोन्ही शब्दांचा अर्थ एकच असतो. आता या वृत्तीच्या प्रेमाचा स्वाद असा वाढू द्यावा. ११. जरी जिज्ञासुदशा असेपर्यंत भगवंताचे ठिकाणी वडिलपणा भासतो तरी त्या दशेत भगवंतापासून ज्ञानप्राप्तीची याचना करावयाची असल्यामुळे ही गौणच म्हटली जाते. १२. पण या ज्ञानोत्तर भक्तीत भगवंताला काहीहि मागावयाचे नसून, श्रीगुरूंचे ठिकाणी मातृपितृप्रेम ठेवून, लडिवाळपणाच्या कौतुकाचेच सुख आनंदाने भोगावयाचे असते. १३. आधी श्रीगुरूचे ठिकाणी पितृप्रेम व मग मातृप्रेम ठेवावे किंवा आधी मातृप्रेम व नंतर पितृप्रेम असेहि ठेवता येते. १४. किंवा मातृपितृ असे दोन्ही प्रकारचे प्रेम एकदमच ठेवून क्षणोक्षणी प्रेमभक्तीच्या श्रेष्ठ आणि कोमल अशा भावांनी भक्तीच्या सिंहासनावर आरूढ व्हावे. १५.

तत्त्वज्ञानानंतर । वासनाक्षय परिकर । तया प्रयत्नें साचार । प्रारब्धाभिभव ।।१६।।
तया वासनाक्षयाचें रक्षण । होवाया मनोनाश कारण । एवं जीवन्मुक्तिविवेकीं वचन । विद्यारण्यस्वामीचें ।।१७।।
हे एकाचि काळीं तीन्ही । अभ्यासिजे वसिष्ठवाणी । परस्पर सहाय म्हणोनि । वियोगें फळसिद्धी नसे ।।१८।।
मनोनाश कारण । समाधीतें सम्पूर्ण । योगें चित्तवृत्तिनिरोधन । मनोनाश या नांव ।।१९।।
विवेकावीण कामादिवृत्ती । मनसि ज्या उचंबळती । तया नांव वासनास्थिति । वदती स्वामी ।।२०।।

अर्थ :- तत्त्वज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर जीवन्मुक्ति सुख भोगण्याकरता वासनाक्षय करावा लागतो. आणि त्या प्रयत्नाने प्रारब्धाचा अभिभवहि होतो. (अभिभव म्हणजे न भासणे) १६. 'वासनाक्षय झाल्यानंतर त्याचे संरक्षण करण्याकरता मनाचा नाश करावा लागतो' असे जीवन्मुक्तिविवेकात विद्यारण्यस्वामींनी म्हटले आहे. १७. तत्त्वज्ञान, वासनाक्षय व मनोनाश या तिघांचाहि एकाच काळी अभ्यास करावा असे भगवान् वसिष्ठांनी म्हणून ठेवले आहे. हे तीनहि परस्परांस सहाय्यभूत असल्यामुळे यांचा एकाच काळी

अभ्यास करावा. एकामागून एक करण्याचा प्रयत्न केल्यास जीवन्मुक्ति हे फळ प्राप्त होत नाही असे भगवान् वसिष्ठांनी योगवासिष्ठात सांगून ठेवले आहे. १८. विवेकावाचून मनामध्ये ज्या कामादि वृत्ती उसळतात, त्यांना वासना हे नांव आहे; असे स्वामी विद्यारण्य म्हणतात. २०.

योगें चित्तवृत्ति निरोधिता । निरोधसंस्कारे तत्वतां । वासनेची वार्ता । न सांपडे ॥२१॥
हा मार्ग योग्य असोन । परी बळे रोधितां मन । तें सूक्ष्म वासना घेऊन । निरोध पावे ॥२२॥
जीवन्मुक्तिविवेकांत । मनोनाश विद्यारण्योक्त । आणि तेचि वदती पंचदशींत । की वासना उठती प्रारब्धें ॥२३॥
'तस्य तावदेव चिरं' या श्रुति । अभुक्त न सुटे प्रारब्धस्थिति । हा स्वग्रंथविरोध स्वामिमतीं । दृढतर आहे ॥२४॥
समाधींत राहिलीया । प्रारब्धभोग भोगील काया । तरी मग प्रेता तया । प्रारब्ध न कां ॥२५॥

अर्थ :- अभ्यासयोगाच्या योगाने चित्ताचा निरोध केला असता निरोधसंस्कारामुळे वासनेची वार्ताहि सांपडत नाही. २१. हा मार्ग योग्य आहे खरा; परंतु बळजबरीने मनाचा निरोध केला असता ते सूक्ष्म वासना घेऊनच निरुद्ध होते. २२. विद्यारण्यांनी जीवन्मुक्तिविवेकात 'मनोनाश करावा' असे सांगितले आहे. आणि तेच पुन्हा 'प्रारब्धामुळे वासना उठतात' असें पंचदशीत म्हणतात. २३. आणि 'तस्य तावदेव चिरं' - भोगावाचून प्रारब्ध संपत नाही, अशी ही श्रुति असल्यामुळे स्वामींच्या मतात या मताशी विरोध येतो. २४. समाधिस्थितीत राहून जर शरीराला प्रारब्ध भोग होतील (असे मानले तर) तर मग 'प्रेताला प्राब्धभोग होतात' असे कां मानूं नये? २५.

प्रेतासी प्रारब्ध मानतां उघडे । तरी प्रारब्ध संपतां देह पडे । हे बोलणे फोल फुडे । जाहलें कीं नाहीं ॥२६॥ तें प्रारब्धनाशनासाठीं । ज्ञानानंतर जीवयत्नकोटी । तरी कर्तृबुद्धि गोमटी । सुटेल केवीं ॥२७॥(य२उ१५६) ऐसें कचाटी सांपडोन । आनंदें स्थिर नोहे मन । यालागीं तें प्रेमाधीन । कौतुकें कीजें ॥२८॥ हे न मम पदरीची वाणी । मुचकुंदा बोलिले चक्रपाणी । आणि तातही मधुरवचनीं । ऐसेचि वदती ॥२९॥

''युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः ।
अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते पुनरुत्थितम्''॥ श्रीमद्भागवत.
प्राणायामादियोगे करून । माझेठायीं लावितां मन ।
विनाभक्ति वासना क्षीण । नव्हे म्हणून पुनः उठे ॥३०॥

अर्थ :- प्रेताला प्रारब्धाचे सुखदुःखादि भोग होतात असे मानले तर मग 'प्रारब्ध संपल्यानंतर देह पडतो' हे बोलणेच व्यर्थ होते. २६. त्या प्रारब्धाचा नाश करण्याकरता ज्ञानानंतरहि जीवाने नानाप्रकारचे प्रयत्न करावे असे असेल तर त्याची कर्तृत्व बुद्धि कशी सुटेल ? २७. अशा कचाट्यात सांपडून मग आनंदानें स्थिर होत नाही म्हणून ते भगवत्प्रेमाच्या स्वाधीन करावे. २८. माझे हे बोलणें माझ्या पदरचे नसून भगवंतानेच मुचकुंद राजाला सांगितले आहे. आणि श्री ज्ञानेश्वर माउलीहि गोड शब्दानें हेच सांगते. २९. प्राणायमदि योगसाधनानें भगवंताचे ठिकाणी मन लावले असता भगवद्भक्तीवाचून विषयवासना क्षीण होत नाही म्हणून ते पुनः पुनः उसळते. ३०

ज्ञान योग बरोबरी । अभ्यासावा ही वसिष्ठोक्ति खरी ।
परंतु एकाएका उपायोपरी । त्याही मनोनाश बोलिला ॥३१॥
'द्वौ क्रमौ चित्तनाशाय योगो ज्ञानं च राघव । योगस्तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥' (योगवासिष्ठ)
रामा, मनोनाशाकारण । योग आणि ज्ञान । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधन । ब्रह्म जाणणें ज्ञान कीं ॥३२॥
परी ज्ञानसमयीं वृत्तिनिरोधा । कर्तृमति होय प्रसिद्धा । यालागीं हरिभक्तिपदा । आश्रयावे ॥३३॥
प्रेम लागतां भगवंतीं । तिकडेचि धांवेल वृत्ति । सकल निरोधप्रतीति । सप्रेम भगवंतीं घडेल ॥३४॥
येथ वाल्लभनिरोधलक्षण सन्मानितां । अयोग्य न वाटे मम चित्ता ।
आणि तातोक्तिसामर्थ्यसत्ता । एवढी मज ॥३५॥

अर्थ :- ज्ञान आणखी योग यांचा बरोबरच अभ्यास करावा असे भगवान् वसिष्ठांचे वचन आहे

खरे; परंतु एका एका उपायाने मनोनाश होऊ शकतो असेहि त्यांनी सांगितले आहे. ३१. रामचंद्रा, मनोनाश करण्याकरता योग व ज्ञान असे दोन मार्ग आहेत. चित्तवृत्तींच्या निरोधाला 'योग' म्हटले जात असून, योग्य विचार करणे याला 'ज्ञान' म्हणतात. ३२. पण ज्ञानाच्या वेळी वृत्तींचा निरोध करताना वृत्ति कर्तृत्वयुक्त होते म्हणून भगवंताच्या चरणांचा आश्रय करणेच चांगले ! ३३. भगवंताचे ठिकाणी एकदा प्रेम जडले असता सर्वच वृत्ती भगवंताकडे धावतात. व अशा रीतीने सहजच भगवंताचे ठिकाणी सर्व वृत्तींचा निरोध झालेला अनुभवास येतो. ३४. येथे वल्लभमतातील चित्तनिरोधाचे लक्षण स्वीकारणे माझ्या मनाला अयोग्य वाटत नाही. व भगवान ज्ञानेश्वरमाउलीच्या वचनाने एवढे पाठबळहि मला आहेच. ३५.

''कां जे यया मनाचेंनि एक निकें । जें देखले गोडीचिया ठाया सोके ।
म्हणोनि अनुभवसुखचि कौतुकें । दाखवित जाइजें ॥''(ज्ञाने.६.४२०)
''किंबहुना पांडवा । हा अग्निप्रवेश नित्य नवा । भ्रताराविण करावा । तो हा योग ॥''(ज्ञाने.१२.६६)
''म्हणोनी येर ते पार्था । ते नेणतीचि हे व्यथा । जे माझिये भक्तिपंथा । वोठंगले ॥''(ज्ञाने.१२.७५) (य २ उ १५७) एवं योगदुःशक्ये भक्तिप्रधान । तातवचनानुमोदन ।
यालागीं मनोनाश संपूर्ण । भगवत्प्रेमें सहजचि ॥३६॥
मन निरोधी सूक्ष्म वासना । त्याही सहज होय क्षीणा । समाधि व्युत्थाना । अनुकूल भक्तौ ॥३७॥
कामक्रोधलोभाभिमान । सकल वासनांची सांठवण ।
यालागींही धरितां भगवच्चरण । वासना क्षीण सहजचि ॥३८॥
प्रियनंदननंदनोक्ति । बोधितां हे येणें रीती । सूत्रप्रमाणप्रतिपत्ति । म्हणोनियां ॥३९॥
''तदर्पिताखिलाचारः सन् कामक्रोधाभिमानादिकं तस्मिन्नेव करणीयम्' (नारदभक्तिसूत्र)
ज्ञानें आत्मनिवेदन । तैं सकर्तृकाखिलाचारसमर्पण ।
परी विकार घेऊनि सोहंपण । प्रारब्धभुंजन भासविती ॥४०॥

अर्थ :- (या मनाचे हे एक चांगले आहे की त्याला जेथे गोडी लागते तेथे ते चिकटते. म्हणून त्याला अनुभवाचे सुख दाखवित जावे. (ज्ञाने.४२०) किंबहुना अर्जुना, योग म्हणजे भ्रतार नसताना अहर्निश करावा लागणारा अग्निप्रवेशच होय. ६६. ज्ञाने.) माझ्या भक्तिपंथाचाच आश्रय करणारे दुसरे जे योगियांवाचून भक्त आहेत त्यांना योगादिकांचे दुःख भोगावे लागत नाही. याप्रमाणे योगाचे अनुष्ठान अत्यंत कष्ठसाध्य असल्यामुळे भक्तीचे प्राधान्य सिद्ध होते. त्याला ज्ञानेश्वरमाउलीनेहि अनुमोदन दिले आहे. म्हणून संपूर्ण मनोनाश भगवंताच्या प्रेमभक्तीने सहज साधतो. ३६. मनाचा निरोध करतांना मनात ज्या सूक्ष्म वासना राहून जातात त्याहि भक्तिप्रेमाने सहज क्षीण होतात. म्हणून भक्तीमध्ये समाधि व व्युत्थान यांना त्या अनुकूलच होतात. ३७. काम म्हणजे विषयवासना, क्रोध, लोभ, अभिमान, हे विकार .म्हणजे सर्व वासनांची सांठवण होय.- प्रेमाने भगवंताच्या चरणांचा आश्रय केला असता सहजच वासना क्षीण होतात. ३८. याविषयी प्रिय जो भगवान् त्याचा नंदन जो ब्रह्मदेव, त्याचा नंदन नारद यांची वचनोक्ति अशी सांगत असून ती सूत्ररूपाने प्रमाण आहे. ३९. संपूर्ण वैदिक व लौकिक आचरण भगवंताला समर्पण करून काम, क्रोध लोभ, अभिमानादिक विकारहि त्याचेच ठिकाणी करावेत. प्राप्त झालेल्या ब्रह्मज्ञानाने परमेश्वराला 'अहंता-ममता' समर्पण झाली असतां आपला सर्व लौकिकवैदिक आचार भगवंताला समर्पण होतो. तरी पण प्रारब्धाने जे कामक्रोधलोभादिक विकार उत्पन्न होतात. ते सोहं या आत्मप्रत्ययामुळे आपल्याच ठिकाणी भासून प्रारब्धाचा प्रत्यय आणून देतात. ४०.

तो भुंजनाभिभवो सोहंविकारार्पिता । म्हणोनि ''तदर्पिताखिलाचार सन्''या अर्था ।
ज्ञानसंपन्न होत्साता । कामक्रोधादि तत्वतां तेथचि कीजे ॥४१॥
जैसें कीं प्रियेचें मन । प्रियावरी जडतां पूर्ण । मग जंव जंव निषेधिती जन । तंव तंव अधिक जडे ॥४२॥
कीं सकल पदार्थ । खादाडा पथ्यसमयीं आठवत ।
तैसे भगवंती जडतां चित्त । विकार उठतां अधिकचि जडे ॥४३॥

म्हणोनि कामक्रोधलोभमोहाभिमान । प्रभुसाठींचि करावा धारण ।
हे देऊनि इतिहासप्रमाण । तातही वदले ॥४४॥
''तैसाचि गोपिकांसी कामें । तया कंसा भयसंभ्रमें । येरा घातकां मनोधर्मे । शिशुपालादिकां ॥४६९॥
जे अभिमान वाहती अंगी । आम्ही हरीचे भूषावयालागीं । जे माझेनि लोभें जगीं । लोभिये जाहले ॥३६२॥ज्ञा.अ.९
अहो विकारही असतां । जया रक्षणें भगवंता । तयाची निर्विकारता । मोडेल कवण ॥४५॥

अर्थ :- पण कामक्रोधलोभादिक विकार भगवंताचे ठिकाणी केले असता या प्रारब्धप्रत्ययाचा अभिभव होतो. (कळेनासे होतात). याप्रमाणे हा प्रारब्धभोगाचा अभिभव, भगवंताचे ठिकाणी ज्ञानानंतर सोहंरूपाने उठणारे विकार अर्पण केले असता होत असल्यामुळे 'ब्रह्मज्ञानसंपन्न होऊन संपूर्ण आचारसमर्पणपूर्वक कामक्रोधादिक विकारहि भगवंताचे ठिकाणीच करावेत' असे सांगितले आहे. ४१. ज्याप्रमाणे स्त्रीचे मन आपल्या प्रिय पुरुषावर एकदा पक्के जडले म्हणजे लोक जसे जसे नावे ठेऊन बोलतील तसे तसे तिचे मन त्या प्रिय पुरुषाकडे अधिकच लागते. ४२. किंवा ज्याप्रमाणे खादाड माणसाला पथ्य करण्याचा प्रसंग आला असता खाण्याचे अनेक सुरेख पदार्थ आठवतात त्याप्रमाणे भगवंताचे ठिकाणी लागलेले चित्त, विकार उठले असता अधिकच जडते. ४३. म्हणून काम-क्रोध-लोभ-मोह-अभिमान हे सर्व विकार परमेमश्वरप्रीत्यर्थच उठू द्यावे, असे इतिहासप्रमाण देऊन ज्ञानेश्वरमाउलीनेही सांगितले आहे. ज्ञानेश्वरमाउली म्हणते ४४. - गोपिकांनी कामविकाराच्या द्वारा, कंसाने भयविकाराच्या द्वारा, व घातक अशा शिशुपालदिकांनी द्वेषविकाराच्या द्वारा भगवंताचे ठिकाणी मन दृढ जडविले. 'आम्ही हरीचे भूषणभूत आहोत' असा अभिमान जे धारण करतात, किंवा भगवंताच्या लोभाने भगवत्प्रीत्यर्थच जे लोभी दिसतात, त्यांचे चित्त भगवंताकडे दृढ जडले जाते. विकार असूनहि जर त्याचे भगवंताला रक्षण करावयाचे आहे तर त्याची निर्विकार स्थिति कोण मोडू शकेल ! ४५.

मेलियाही अवचित । रक्षणपण करील अमृत । तरी तया रोगग्रस्त । कवण समर्थ करावया ॥४६॥
म्हणोनि योगकष्टावीण । सकल देती सद्गुरुचरण । ऐसें वदले वामन । तें श्लोकार्थप्रमाण ऐकावें ॥४७॥
(य२उ१५८)

वामन पंडितांचा श्लोक :-

सफळ सकल योग श्रीहरीच्याच पायीं । श्रम मग करणें कां आणिकांहीं उपायीं ॥
ओवी - म्हणौनि भगवंतीं । वाढतां दृढ भक्ति । साधे ज्ञानविरक्त्युपरति । प्रमाण भागवतीं ये विषयी ॥४८॥

श्रीमद्भागवत श्लोक :-

वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः। जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम् ॥१॥
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्थाऽप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥२॥

ओवी -

'ज्ञान' म्हणजे ब्रह्मात्मैक्यता । 'वैराग्य' म्हणजे मनोनाश वासनाक्षीणता ।
हे भगवंतीं भक्ति योजितां । प्राप्त होती ॥४९॥
म्हणौनि आत्मारामहि मुनी । भक्ति करिती हेतु सांडोनी । लुब्धलें जे गुणीं । श्रीहरीच्या ॥५०॥

अर्थ :- अकस्मात् मृत्यू येऊनहि जर मनुष्य अमृत पिऊन जिवंत झाला तर त्याला पुनः रोगपीडित करण्यास कोण समर्थ आहे! ४६. योगसाधनांचे कष्ट पडू न देता सद्गुरुंच्या चरणसेवेने सर्वच प्राप्त होऊ शकते, असे वामन म्हणतात. तो श्लोक येथे प्रमाण देत आहे. ४७. श्रीगुरुंच्याच चरणसेवेने सर्व योगाभ्यासाचे फळ मिळते. मग दुसऱ्या उपायांचे श्रम कशाला करावयाला पाहिजेत ? म्हणून भगवंताचे ठिकाणी दृढ प्रेमभक्ति जडली असतां जीवब्रह्मैक्यरूप ज्ञान, वैराग्य आणि उपरति म्हणजे शांति हे सर्व साधतात. याविषयी भगवतवचन प्रमाण आहे. ४८.

श्लोकार्थ :- भगवान् वासुदेव यांचे ठिकाणी भक्तियोगाने दृढ चित्त जडले असता त्याला लौकरच वैराग्य व अपरोक्षज्ञान उत्पन्न होते. ॥१॥ आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी रत असल्यामुळे ज्यांच्या हृदयातील

संपूर्ण चिज्जड ग्रंथी सुटल्या आहेत असे मुनी देखील भगवंताची निष्काम भक्ति करतात; असा परमात्मा गुणसंपन्न आहे ॥२॥

ज्ञान म्हणजे जीवब्रह्मैक्यरूप एकता व वैराग्य म्हणजे मनोनाश आणि वासनेची क्षीणता या दोन्ही गोष्टी भगवतांची भक्ति केली असता प्राप्त होतात ४९.म्हणून आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी रममाण होणारे मुनीहि, भगवंताच्या गुणांच्या ठिकाणी लुब्धहोत्साते भगवंताची निष्कामभक्ति करतात. ५०.

वामन पंडितांचा श्लोक :-

आत्माराम असे शुकादिक मुनी ज्यांचे अविद्यामय । ग्रंथी सर्वहि सूटले जितचि जे मुक्त स्वयें अद्वय ॥
भक्ति श्रीहरिची उगीच करिती तीही निमित्ताविण । कीं मुक्तीहुनि गोड फार असती श्रीमाधवाचें गुण ॥
हे वामनवाणी । त्रिविक्रमपणीं । मुनिवरमनीं । संस्थान करी ॥५१॥
असोत या प्रमाण युक्ती । सांपडतां सज्ञान भक्ति । सहजचि जीवन्मुक्ति । हातां चढे ॥ ५२॥
परी जाहलिया ज्ञान । अनिर्वाच्य प्रेमस्तब्धपण । आगमना आधी सोहंपण । दृढ उठे ॥५३॥
ते बुद्धितादात्म्य विकारासहित । दिवसेंदिवस भगवत्यर्पित ।
म्हणौनि 'तस्यैवाहं' येथोनि उमटत । अनिर्वाच्य माधुर्याप्त भक्ति ॥५४॥ भगवंत मातापिता । हे बरोबरी आवडतां । ज्ञानाहंतासंकटीं भगवंत पिता । माता आळवितां आवडीनें ॥५५॥ (य२उ१५९)

अर्थ :- ज्यांच्या चिज्जडमय अविद्याग्रंथी सुटल्यामुळे जे आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी रममाण असतात, म्हणून जे अद्वैत ब्रह्मस्वरूप होऊन जीवन्मुक्त झाले आहेत, असे शुकादिक मुनीहि, 'प्राप्त झालेल्या मुक्तिसुखापेक्षाहि भगवंताचे गुण अधिक गोड आहेत' असे समजून स्वाभाविकच भगवंताची निष्काम भक्ति करतात. ज्याप्रमाणे वामनाने बलीच्या डोक्यावर पाय देऊन त्याला पातळात घातले (व तिन्ही लोकात विक्रम केला) त्याप्रमाणे सर्व साधनांच्या डोक्यावर पाय ठेऊन त्यांना निरर्थक करणारी ही वामनाची वाणी श्रेष्ठ भगवद्भक्त मुनींच्या अंतःकरणात नेहमी वास करीत असते. ५१. असो, याप्रमाणे युक्ति सांपडली असता ज्ञानासह भक्ति हाती येते व जीवन्मुक्तस्थिति सहज बाणते. ५२. ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर आत्मप्रेम अनिर्वाच्य व स्तब्ध असते, म्हणून सगुण भगवंताचे प्रेम अन्तःकरणात प्रकट होण्यापूर्वी 'सोहं' वृत्तीचे स्फुरण होत राहते. ५३. हे विकारांसहित झालेले बुद्धीचे ऐक्य दिवसेंदिवस भगवंताला अर्पण झाले असता तेथून शेवटी अनिर्वाच्य अशा माधुर्य प्रेमभक्तिपर्यंत वाढणाऱ्या 'तस्यैवाहं' भक्तीला आरंभ होतो. ५४. भगवंताचे ठिकाणी मातृपितृभाव एकदम बरोबरच ठेवावा, असे आवडल्यास सगुण भगवंताच्या प्रेमात विघ्न करणाऱ्या अहंतेचे संकट उठले असता भगवंताला पिता समजून त्याचा धावा करावा व प्रेमाने आळवताना मातेची भावना ठेवावी. ५५.

परी गन्तुरभिमानलक्षण । दिवसें दिवस बाळपण ।
म्हणौनी आधी पिता भगवान । पुढे माता तीचि होय ॥५६॥
करुणारसाचा आविर्भावो । भगवंतीं मातृपितृभक्त्युद्भवो ।
पिता शंकर माता माधव । कीं माता शंकर पिता हरि ॥५७॥
अथवा माता रमा पार्वती । पिता गरुडवाहन पशुपति ।
किंवा दोन्ही मिळोनी सद्गुरुमूर्ती । माता पिता एकला ॥५८॥
सुकुमार सद्गुरु रूपडें । मुखी प्रेमस्तन्य घालील कोडें । यालागी रात्रंदिवस रडे । याचि आशे ॥५९॥
केव्हां सद्गुरूते बाहे । हे तात, कृपा करी लवलाहे । संकट नसोनिही पाहे । संकट पुढे ॥६०॥

अर्थ :- ज्याचा अभिमान क्षीण होत जातो त्याचे हेच लक्षण आहे की, त्याला आपले जाणतेपण प्रगट करावेसे वाटत नाही; म्हणूनच जाणतेपणाच्या अभिमानामुळे भगवान् आपले प्रेम कमी करील अशी भीति बाळगण्याकरता भगवंताचे ठिकाणी प्रथम पितृभावना करावी लागते. व अहंता सपशेल नष्ट झाली म्हणजे तेथेच त्याचे ठिकाणी मातृभावना होऊ लागते. ५६. अन्तःकरणात करुणरसाचा आविर्भाव झाला असता भगवंताचे ठिकाणी मातृपितृप्रेमभक्तीचा उद्भव होतो तेव्हा शंकराला पिता व श्रीहरीला माता असेहि मानण्यात

येते. ५७. किंवा पार्वती, रमा यांना माता समजून शिव, विष्णु यांना पिता समजावे. किंवा मातृपितृ दोन्ही भाव एका सद्‌गुरुच्याच ठिकाणी करावेत. ५८. (असे झाले असतां) सुकुमार सद्‌गुरुमाउलीने मला प्रेमदूध पाजावे अशा इच्छेनें तो रात्रंदिवस रडतो. ५९. 'हे तात, लवकर कृपा करा.' असे म्हणून प्रेमाने सद्‌गुरूला आळवतो. व संकट नसूनहि संकटाची कल्पना करतो. ६०.

जैसी प्रियाची आठवण । विरहिणीस होतां पूर्ण । प्रियाचें अनागमन । संकट वाटे ॥६१॥
नातरी भूक नसोनी पोटी । बाळ आक्रंदे मातृभेटी । कांहीच भय नसतां नेहटी । थरथर कांपे ॥६२॥
उगीच माती घाली मुखीं । बेचव लागता होय दुःखी । मग रडोनी म्हणे शेखीं । कडिये घेई मज माये ॥६३॥
तेवी संसार ज्ञानें हरपला । तथापि ज्ञानाहंकारबागुला ।
कल्पोनि रडत बाहे वहिला । 'श्रीगुरो तात' म्हणोनि ॥६४॥
मी ज्ञानी म्हणोनी ज्ञानाभिमान । ऐसा न उठतां जाण । तोचि मी गुरुपुत्र म्हणोन । सुखद उठे ॥६५॥

अर्थ :- ज्याप्रमाणे प्रिय पति दूर गेला असता त्याची आठवण होऊन विरहिणी पतिव्रता स्त्रीस 'तो अजून आला नाही' याचेच संकट वाटते. ६१. किंवा लहान मुलगा पोटात भूक नसतानाहि केवळ आईने घ्यावे म्हणून मोठ्याने रडतो व काही भीति वाटली नसतांहि थरथर कापतो. ६२. आपणच तोंडात माती घालतो. ती माती बेचव लागली असता पुन्हा मोठ्याने रडतो व रडत रडत आईला 'मला कडेवर घे' असे म्हणतो. ६३. त्याप्रमाणे आत्मज्ञानाने संसाराचा प्रत्यय नाहीसा झाला तरी आत्मज्ञानाच्या अहंकाराला बागुलाप्रमाणे भिऊन 'तात, श्रीगुरो', असे म्हणत त्यांचा धांवा करतो. ६४. मग 'मी ज्ञानी झालो' असा ज्ञानाभिमान न उठतां तोच 'मी श्रीगुरूचा पुत्र आहे' असा सुखकर अभिमान उठतो. ६५.

शिवो भूत्वा शिवं यजेदिति । स्वयें बोलिली आहे श्रुति । आणि आळंदीवल्लभोक्ति । ऐसीचि असे ॥६६॥
"शिव शिवा सद्‌गुरु । तुजला गूढा काई करू । एकही निर्धारू धरू । देतासीना ॥१॥
आम्ही निखिळ मा तुझे । वरी लोभें म्हणसी माझे । हें पुनरुक्त साजे । तूंच म्हणुनी ॥२॥" अमृ.
केव्हां काम क्रोध अरी । मिथ्याचि कल्पोनि कुसरी । सद्गुरूस मानुनी हरी । धांव ताता म्हणतसे ॥६७॥
केव्हां दुर्घट अत्यंत मदन । ज्ञान-तपांत करील विघ्न ।
ऐसे कल्पोनि श्रीगुरुकारण । म्हणे ते तात, हे शिव, धांवा ॥६८॥
संकष्ट पुढें कल्पितां कल्पितां । श्रम पावोनि क्रोध येतां ।तरी सद्गुरूस म्हणोनि माता । आक्रंदे सुखे ॥६९॥
कैवल्यभातुकें झुगारूनि । माय माय म्हणोनि । आक्रंदे वेडा होऊनी । वत्स जैसें ॥७०॥

अर्थ :- 'आपण शिवस्वरूप होऊन शिवाचे भजन करावे' असे श्रुति सांगत आहे आणि आळंदिवल्लभ श्रीज्ञानेश्वर महाराज यांचेहि म्हणणे असेच आहे. ६६. हे शिवशक्तिस्वरूपा सद्‌गुरुनाथा, काय करावे; तुमचे रूप इतके गूढ आहे की, तुम्ही आपल्या स्वरूपाविषयी एकहि निश्चय करू देत नाही ।।१।। केव्हा कामक्रोधांना लटकेच शत्रू समजून व सद्‌गुरुस श्रीहरि समजून पितृभावनेने 'हे ताता, धावा' असा श्रीगुरुचा धावा करतो. ६७. केव्हा 'दुर्धर असा कामविकार ज्ञानात विघ्न करील' अशी कल्पना करून 'हे तात, हे शिव' असे म्हणून सद्‌गुरूचा धावा करतो. ६८. अशी संकटपरंपरेची कल्पना करून, श्रम पावून, क्रोधाने 'आई आई म्हणत, श्रीगुरूचा धावा करतो. प्रेमाने श्रीगुरुकरता रडतो. पण तेव्हा रडण्याने दुःख होत नाही हे 'सुखे' या शब्दाने दाखविले आहे. ६९. प्राप्त झालेले मोक्षसुख झुगारून देऊन, श्रीगुरुप्रेमात वेडा होऊन 'माय,माय' म्हणत गाईच्या वत्साप्रमाणे श्रीगुरुकरता हंबरडा फोडतो. ७०.

सद्‌गुरुजननीस्मरणापुढें । जया वत्सपण पशुत्वही आवडे ।
शब्द विसरूनि अव्यक्त हंबरडे । फोडोनि हृदयारण्य गर्जवी ॥७१॥ (य२उ.१६०)
सद्गुरूची कृपादृष्टि । भरली आहे सर्व सृष्टि । तया दृष्टीचिया तळवटी । कूर्म होय सृष्टीएवढा ॥७२॥
कूर्मदृष्टीनें समाधान । तेथ न स्पर्शे मुख स्तन । यालागीं कूर्मत्व सोडोन । वांसरू होय ॥७३॥
मग श्रीगुरुजननीस्तनपीयूषधारा । घ्यावया प्रेमवृत्ति मुख पसारा ।
परी कडिये बैसोनि सुखसारा । घ्यावया होय बाळक ॥७४॥

कूर्मत्वीं फसविले दृष्टिं पोषुनि । वत्सत्वी फसविलें दुध पाजुनी ।
यालागीं पुढती लेकरूं होवोनि । क्रोधेंकरूनि आक्रंदे ।।७५।।

अर्थ :- श्रीगुरुजननीचे स्मरण करीत असताना तो पशुप्रमाणे वत्सत्वहि आवडीने घेतो आणि अव्यक्त हंबरडे फोडून अन्तःकरणरूपी अरण्य गर्जून सोडतो. ७१. श्रीगुरूची कृपादृष्टि सर्वत्रसृष्टीत भरली असून त्या सर्व कृपादृष्टीचा लाभ घेण्याकरता 'मी सृष्टिएवढा कूर्म आहे' अशी भावना करतो. ७२. तेथे कूर्माच्या नुसत्या कृपादृष्टीचा लाभ मिळतो, स्तनाला मुखाचा स्पर्श होत नाही. म्हणून समाधान न वाटून, तो कूर्मत्वाची भावना सोडून वासरू होतो. ७३. मग श्रीगुरुजननीच्या प्रेमस्तनातून निघणाऱ्या दुग्धधारा घेण्याकरता प्रेमवृत्तिरूप मुख पसरतो. पण नंतर कडेवर बसून सुख घेण्याकरता बालक होतो. ७४. कूर्म झालो असतां प्रेमदृष्टीने पोषण करून फसविले. वत्स झालो असता दूध पाजून फसविले. म्हणून पुनः लेकरूं होऊन क्रोधाने आक्रंदन करून श्रीगुरु आईचा धावा करतो. ७५.

वैकुंठ खेळणें उमजला । कैवल्यभातुकिया कंटाळला । यास्तव क्षोभें रडों लागला । मायमाय म्हणोनि ।।७६।।
रांगत जावयाकारण । दिशाचि नाही म्हणोन । ठायींच अचल राहोन । सद्‌गुरुनामें आक्रंदे ।।७७।।
तया करुणाकल्लोळांपुढे । ब्रह्मास सद्‌गुरु होणे घडे । हांसे तें रोकडे । दास्यचि करी ।।७८।।
हांसतां न दे गुरुदेवा कष्ट । दास्यचि करी अचाट । हाचि काम नीट । हृदयीं धरी ।।७९।।
अथवा सोहंक्रोधविकार येतां रडे । बाळ होवोनि पायां पडे । येणेचि रीति रोकडे । वागृण नाशी ।।८०।।

अर्थ :- वैकुंठ हे खेळणे आहे हे जाणल्यामुळे व मग कैवल्यसुखालाहि कंटाळल्यामतुळे क्षुब्ध होऊन 'आई आई' म्हणून श्रीगुरुजननीच्या नांवाने रडूं लागतो. ७६. आपण होऊन श्रीगुरुकडे रांगत जावे तर ज्ञानदृष्टीने सर्वव्यापक आत्मस्वरूपाचे ठिकाणी दिशाच नाहीत हे जाणून ठिकाणाच्या ठिकाणीच अचल राहून श्रीगुरूच्या नांवाने हंबरडा फोडतो. ७७. अशा त्याच्या अत्यंत करुणास्पद रडण्यामुळे निराकार परब्रह्मालाहि साकार सद्‌गुरुरूपाने प्रकट व्हावे लागते. आणि श्रीगुरुजननी प्रकट झाल्यामुळे त्याला हंसू आले तरी तो सेवाच करतो. ७८. हंसू आले असता देखील गुरुदेवाला कष्ट न देता, त्यांची पराकाष्टेची सेवा करतो व श्रीगुरूची अशी अखंड सेवा करावी हीच एक मनात इच्छा धरून ठेवतो. ७९. अथवा सोहं-वृत्तीशी ऐक्य पावून क्रोधविकार उठला असता रडतो व बाळ होऊन पाया पडून क्षमा मागतो. अशा रीतीनेच वागृण नाहीसे करतो. ८०.

मातेस यावी आठवण । म्हणोनि ब्रह्मानंदजळीं मीन ।
अथवा कृपादृष्टि-चंद्रामृतपान । कराया कूर्म चकोरपणें ।।८१।।
कीं भगवन्मुखींचा लाळ । आंगी लागतां होई निर्मळ । याचि इच्छेंकरून केवळ । वत्स होय ।।८२।।
किंवा कडियेवरि बैसोन । तुच्छ करीन कैवल्यादिस्थान । याचि इच्छेंकरून । लेकरूं होय ।।८३।।
घडिघडि श्रीगुरूतें । म्हणे धांव अंबे जगन्माते । घडि एक चित्तातें । ऐसेंचि मानी ।।८४।।
मियां सद्गुरुस जगन्माता । म्हणोनि बाहतां । जगास तत्वतां । स्तन्य पाजील ती ।।८५।।

अर्थ :- श्रीगुरुजननीला आपली वारंवार आठवण व्हावी म्हणून ब्रह्मानंदरूपी जलात मासा होऊन राहतो अथवा श्रीगुरुच्या कृपादृष्टीचे किंवा चंद्रामृताचे सेवन करण्याकरता कूर्म व चकोर होतो. ८१. किंवा 'भगवंताने प्रेमाने (गाय होऊन) चाटले असता भगवंताच्या मुखाचा लाळ अंगाला लागेल व माझे सर्व शरीर शुद्ध निर्मळ होईल' अशी इच्छा धरून तो वत्स होतो. ८२. 'श्रीगुरुजननीच्या कडेवर बसण्याच्या सुखाने कैवल्यादि सुखेही तुच्छ वाटतील', या इच्छेने तो लेकरू होतो. ८३. पण क्षणोक्षणी श्रीगुरूला जगन्माते, अंबे, जननी, धांव' असे म्हणत राहतो आणि क्षणभर चित्तात असेहि वाटते कीं, ८४. मी श्रीगुरूला जगन्माता म्हटले असता ती सर्व जगाला स्तनपान करवील. ८५.

किंवा जगास पाजितां रोकडें । दुर्लक्ष होईल माझेकडे । यालागीं उघडपणें रडे । माझी माय म्हणोनि।।८६।।
"जय जय वो शुद्धे । उदारे प्रसिद्धे । अनवरत आनंदे । वर्षतीये' ।।
म्हणोनि अंबे श्रीमंते । निजजनकल्पलते । आज्ञापी माते'' । इत्यादि तातोक्ति ।।८७।।

ऐसें ऐसें म्हणोनि । रडतां विसरे दिवस रजनी । कीं श्रीगुरु ओसंगा घेऊनि । बैसतां तो हांसे ॥८८॥
एवं हांसोन रडोन । रंजवी गुरुमाताभगवतीचें मन । एऱ्हवीं याचन । कांहींचि नाहीं ॥८९॥
या बाळाचें ऐसें बळ । मायेस रंजवोनी रंजे प्रबळ । बाळ माता, की माय बाळ । भेद न कळे॥९०॥
(य२उ१६१)

अर्थ :- किंवा याप्रमाणे सर्व जगास स्तनपान देताना माझ्याकडे दुर्लक्ष होईल, असे वाटून तो 'माझी माय' म्हणून उघडपणे रडतो. ८६. अशा नाना भावना करीत असतां रात्र आणि दिवस यांचा देखील त्याला विसर पडतो. असे होऊन श्रीगुरूंनी त्याला ओसंगी (मांडीवर) घेतले असता तो हंसू लागतो. ८८. याप्रमाणे हांसून व रडून तो भगवती श्रीगुरुजननीच्या मनाचे रंजन करतो. एरवी त्याला मागावयाचे काहीच नसते. ८९. या बाळाचे एवढे प्रबळ प्रेम असते की तो अशा रडण्या-हंसण्याने श्रीगुरुजननीस सुख देतोच, पण आपणही अत्यंत सुखी होतो; आणि तेव्हा बाळ माता आहे की माता बाळ आहे, हा भेद काहीच कळत नाही. व हा भेद उरतहि नाही. ९०.

भेदाभासींहि कांहीं । कैवल्याची आशा नाहीं । आचार्य बोलिलेही । ऐसेंचि आथी ॥९१॥

शंकराचार्यांचा श्लोक -

''न मोक्षस्याकांक्षा भवविभववांछापि च न मे । न विज्ञानापेक्षा शशिमुखिसुखेच्छापि न पुनः ।
अतस्त्वां संयाचे जननि जननं यातु मम वै । मृडानी रुद्राणी शिव शिव भवानीति जपतः ॥''

ओवी -

मुक्त झालिया काय होणें । नसत्या भवा काय मागणें । अज्ञान गेलिया ज्ञान याचणें । कासयासाठीं ॥९२॥
'जननं यातु' या श्लोकपदेंकरून । जन्ममरण-खंती सोडोन ।
जननीत्यादि वचनेंकरून । प्रेमसंपन्न मतिबोधू ॥९३॥
एऱ्हवीं अर्थ स्पष्ट आहे । स्वारस्य बोलिलें पाहे । श्रीतुकारामोक्ति आहे । ऐसीचि कीरू ॥९४॥
'तुका म्हणे गर्भवासीं । सुखें घालावें आम्हासी'। याही वचनाची सरसी । वृत्ति करी ॥९५॥

अर्थ :- असा हा भेदाचा भास झाला तरी कैवल्यादि कशाचीही आशा भक्ताला नसते. असे श्रीमत् शंकराचार्यांनीहि म्हटले आहे. (द्वैतातच मागणे संभवते. पण हे द्वैत, मागण्याकरता नसते). ९१. मला मोक्षप्राप्तीची इच्छा नाही तसेच संसारातल्या ऐश्वर्याचीही इच्छा नाही. फक्त मृडानी रुद्राणी शिव शिव भवानी' अशी नामे जपत असता माझे आयुष्य व्यतीत होवो; अशी, हे आई, मी तुझी प्रार्थना करतो. मुक्त झालो तरी विशेष प्राप्ती अशी काय आहे? अस्तित्वात नसलेल्या संसाराचे ऐश्वर्य काय मागायचे? अज्ञान नाहिसे झाल्यानंतर ब्रह्माज्ञानाची याचना कशाला पाहिजे? ९२. 'जननं यातु' (आयुष्य व्यतीत होवो) या पदावरून जन्ममरणाची खंती सोडून देऊन 'जननी' इत्यादि पदांवरून 'प्रेमाने संपन्न असा बोध' दाखविला आहे. ९३. एरवी श्लोकाचा अर्थ स्पष्ट आहे. त्यातील रहस्य होते तेवढे सांगितले. श्रीतुकाराम महाराजांचेहि असेच वचन आहे. ९४. 'आम्हाला सुखाने गर्भवासात घाल' या तुकाराम महाराजांच्या वचनाप्रमाणे अंतःकरणाची वृत्ति करावी. ९५.

भेदाभासू जाय । अभेदचि होय । हें अखंड आश्चर्य । मायबाळांचें ॥९६॥
एवं अभेदमिठी । मज ज्ञानेश्वरपदांगुष्ठीं । पडो, सद्गुरु पाठींपोटी । भरोनियां ॥९७॥
अई ज्ञानेश्वरजननी । हृदयवैकुंठपीठवासिनी । चरणांगुष्ठस्तन मुखीं घालुनी । गंगापयःपानीं पाळि मातें ॥९८॥
॥ हरिः ॐतत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे प्रीतिनर्तने लालनाभिनये द्वितीयः पदन्यासः ॥ (य२उ१६२)
श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ।

अर्थ :- भेदाचा भास नाहिसा होतो आणि अभेद राहतो, असे या भक्तीत अखंड मायबाळांचे आश्चर्य असते. ९६. याप्रमाणे श्रीगुरु पाठीपोटी भरून श्रीगुरुंच्या चरणी ऐक्य मिठी पडो. ९७. हृदयरूप वैकुंठात वास करणाऱ्या आई ज्ञानेश्वरजननी मला चरणांगुष्ठरूपी स्तनपान करवून गंगारूपी दूध पाजून माझा सांभाळ कर. ९८.

हरिः ॐ तत्सत् श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या कृपाप्रसादाने ओवी-छंदातील प्रीतनर्तन ग्रंथाचा लालनाभिनयातील दुसरा पदन्यास समाप्त झाला.

पदन्यास ३ रा

।। वात्सल्याभिनय ।।

।। श्रीमद्सद्गुरुज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ।।

जयजय सद्गुरु पतितपावना । जयजय सद्गुरु विश्वजीवना । जयजय सद्गुरु करुणाघना । ज्ञानेश्वरा ।।१।।
जयजय सद्गुरु दीनउदारा । जयजय सद्गुरु मोहमुद्गरा ।
जयजय सद्गुरु सौख्यसुधाकरा । आळंदीश्वरा आचार्या ।।२।।
स्वामी आठवितां तव चरण । कालत्रयीं न सांपडे जनिमरण । जनन मरण संहरण । अवघें अज्ञान हारपे ।।३।।
म्हणोनी सांडोनि सर्व कांही । निवांत मस्तक तव पायीं । ठेविलें ज्ञानेश्वर आई । आतां व्यक्त होई ग्रंथरूपें ।।४।।
मागील करुणाबीजतरू । मातृपितृभक्ति फळभारू । प्रेमरसभरित अनिवारू । वाढला जो ।।५।।
तोचि असीम प्रेम मेळे । नानाभाव भांति[1] उगळे ।
क्रमावांचोनि येथिचे सोहळे । परी वाणी रूळे बोधार्थ क्रमी ।।६।। (१.प्रकारेकरून)

अर्थ :- पतितांना पावन करणाऱ्या, इंद्रियांचा विषय होऊन जीवन धारण करणाऱ्या केवळ करुणेची मूर्ति अशा सद्गुरु श्रीज्ञानेश्वर महाराजा! आपला जयजयकार असो. १. दीन जनांविषयी कनवाळू असलेल्या, मोहरूपी अविद्येचा नाश करणाऱ्या, ब्रह्मानंदाचा वर्षाव करणाऱ्या चंद्रा, हे आळंदीचे स्वामी जगताचे गुरु अशा श्रीज्ञानेश्वर आचार्या ! आपला जययजयकार असो. २. हे महाराजा तुझे चरण आठविले असतां, तिन्ही काळी केव्हाच जनन मरण सापडत नाही. जन्म मरण व सर्व जगाचा नाश वगैरे हे सर्व अज्ञान नाहीसे होते. ३. म्हणून तुझ्या वाचून दुसरे सर्व काही सोडून देऊन निवांतणे एक तुझ्या चरणी मस्तक ठेविले आहे. आता हे ज्ञानेश्वर आई, तूंच ग्रंथरूपाने प्रकट हो. ४. मागील अध्यायात करुणारसाच्या बीजापासून झालेला व मातृपितृभक्तिरूपी फळांनी दाटलेला, असा अनिवार प्रेमाने जो वृक्ष वाढला, त्याचेच, निस्सीम प्रेमाच्या योगाने नानाप्रकारच्या प्रेमभावनांच्या द्वारा वर्णन केले आहे. आधी हे प्रेम व नंतर ते प्रेम असा निश्चित क्रम प्रेमात नसतो पण त्याचे वर्णन करताना मात्र दुसऱ्याला बोध होण्याकरता 'प्रेम कोणत्या क्रमाने निस्सीम होत जाते', हे सहजच वाणींतून प्रकट झाले आहे. ५-६.

भगवंती पितृमातृभाव । तो ज्ञानानुमृदुभक्त्यनुभव । समाधीं व्युत्थानीं गुरुदेव । अंतर्बाह्य ।।७।।
'यस्य देवे परा भक्ति यथा देवे तथा गुराविति'। बुझावोनि जननी श्रुति । सत्पुत्रा बोधी ।।८।।
भक्तीनेंचि समाधि होत । ऐसें घेरण्डमुनी सांगत । जीवन्मुक्तिविवेकांत । विद्यारण्योक्त हेंचि कीं ।।९।।
यद्यपि चंद्रोदयादि पूर्ण । प्रारब्ध संपादी प्रयत्नावीण । आणि गृह क्षेत्रादि संपादन । यत्नेंकरून प्रारब्ध करी ।।१०।।

अर्थ :- ज्ञानानंतर भगवंताचे ठिकाणी जो मातृपितृभाव ठेवला जातो तोच मृदू भक्तीचा अनुभव होय. येथे समाधिकाली व व्युत्थानकाली अन्तर्बाह्य गुरुदेवच असतात. ७. ''श्रीगुरुचे ठिकाणी व भगवंताचे ठिकाणी ज्यांची समान पराभक्ति आहे'' म्हणजे दोघांचेहि समान प्रेम करावे, असे श्रुतिमाता आपल्या सुपुत्रांना समजावून बोध करते. ८. भक्तीनेच समाधि सिद्ध होते, असे घेरण्डमुनींनी सांगितले असून जीवन्मुक्तिविवेक या ग्रंथात विद्यारण्यस्वामींनीहि तेच सांगितले आहे. ९. जरी चंद्रोदयादिकांच्या प्रकाशाचा लाभ मनुष्याला, त्याने 'प्रारब्धानुसार प्रयत्न केल्यावाचून' होतो. आणि घर-शेती इत्यादिकांचा लाभ मनुष्याने 'प्रारब्धानुसार प्रयत्न केल्याने' (नंतर) होतो. १०.

आद्य प्रारब्धसंपाद्य निवृत्ति । न केलियाविणेंद्रियोपहति ।
आणि द्वितीय प्रारब्धसंपाद्य निवृत्ति । समाधीवीणही विरक्ति निश्चयें घडे ।।११।।
तथापि चंद्रोदयादि सकळ । ईश्वरनियतिप्रधान प्रारब्धफळ ।

आणि गृह क्षेत्रादि प्रारब्धफळ । जीववृत्तिप्रधान ।।१२।।
स्वापेक्षें बिम्बत्वारोपित बिम्ब । नियतिकरितां प्रारब्धफळ स्वयंभ ।
मनोवृत्यात्मक जीवसंकल्पकोंभ । उपजवीं द्वितीय प्रारब्धफळ ।।१३।।
तें अनध्यस्तविवर्ती । प्रथमप्रारब्धाभिभवस्थितीं । द्वितीयप्रारब्धभिभवप्राप्ती । भजकभगवन्मतियत्नें ।।१४।।
म्हणौनि समाधि अथवा व्युत्थान । (य२उ.१६१) भक्तिसंपन्ना परम समान ।
किंबहुना समाधीहून । गुरुभक्तीत समाधान, हे तातोक्ती ।।१५।।

अर्थ :- (१) 'आद्यप्रारब्धसंपाद्य निवृत्ति' म्हणजे इह जन्मात मनुष्याच्या प्रयत्नावाचून केवल प्रारब्धाने प्राप्त होणाऱ्या पदार्थांची निवृत्ति होय. ही इंद्रियांचा उपसंहार केल्यावाचून (समाधिवाचून) होत नाही. आणि (२) 'द्वितीय प्रारब्ध संपाद्य निवृत्ति' म्हणजे मनुष्य आपल्या प्रयत्नाने जे पदार्थ प्राप्त करून घेतो त्यांची निवृत्ति होय. ती निवृत्ति समाधि न साधताहि नुसत्या वैराग्याच्या दृढ निश्चयाने होऊ शकते. ११. तथापि चंद्रोदयादि सारख्या गोष्टी प्राप्त होण्यात ईश्वराची नियति (म्ह. सर्व प्राणिमात्राच्या कल्याणाकरता होणारा ईश्वराचा संकल्प) प्रधान आहे. आणि घरदार शेतीत्यादिकांची प्राप्ति मुख्यतः जीवाच्या वृत्तीवर म्हणजे प्रयत्नावर अवलंबून आहे. १२. स्वापेक्षे म्हणजे प्रतिबिंम्बरूप जीवाच्या अपेक्षेनें, बिम्बत्वाचा आरोप आलेल्या बिम्बरूप परमेश्वराचा, प्राणिमात्राच्या कल्याणाकरता समष्टिसंकल्प झाला असता (होणाऱ्या) - पहिल्या प्रारब्धाचे, आपोआप फळ मिळते. जीवाच्या मनोवृत्तिरूप संकल्पाने दुसऱ्या प्रारब्धाचे फळ मिळते. १३. भगवंताच्या मायारहित अनध्यस्तविवर्त अशा शरीराचा साक्षात्कार झाला असता पहिल्या प्रारब्धाची निवृत्ति होते. दुसऱ्या प्रारब्धाची निवृत्ति भक्ताने प्रयत्नपूर्वक भगवंताच्या भजनात निमग्न राहण्यावर अवलंबून आहे. १४. म्हणून भगवद्भक्तांना समाधि अथवा व्युत्थान सारखेच असते. किंबहुना समाधिपेक्षाहि गुरूंच्या प्रेमक्तीत अधिक समाधान आहे, असे ज्ञानेश्वरमाउलीने या ओवीत म्हटले आहे. १५.

'श्रीगुरुचें उशिटें । जैं लाहे अवचटे । तैं तेणें बोधे विटे । समाधीसी' ।। ज्ञाने. ।।१६।।
'ऐसा सांडोनि सोहळा । कोण लावोनी बैसे डोळा'। श्रीतुकारामवचनमाळा । हेंचि बोधी ।।१७।।
आणि देवनाथवचन । तेंहि ऐसेंचि प्रमाण । पदपद्धतिपूर्ण । गोपिकावाक्य ।।१८।।

देवनाथांचे पद

'या गोविंदे मुरलीनादे मोहियले मन गडे । कि हरिरूप अखंड नयनापुढें ।।धृ०।।
भुवनसुंदरे गुणमंदिरें वाजविली मोहरी । कि नादें मम मानस मोहरी ।।
निर्विकारे श्रीमुरारे ! केलीग ! बोहरी । किं अवघा प्रपंचमद संहरी ।।
(चाल) या हरिलागीं काय म्हणावें । सांग सखे तरि किति सोसावें । कांही सुचेना काय करावें ।
(चाल पहिली) मन हें झालें वेडे ।। कि हरिरूप० ।।१।।
नंदनंदनें या मधुसूदनें लावियलें गे ! पिसें । कि जनि वनिं अवघा आपण दिसे ।।
कंसमर्दनें मुरलीवादनें अघटित केले कसे । कि आभास कांहिंच उरला नसें ।।
(चाल) नवल वाटलें मला सुंदरी । नेणो जालें काय कसिपरी । पाहतां यातें बाह्य अंतरी ।
(चाल पहिली) व्यापक हा चहूंकडे ।। कि हरिरूप० ।।२।।
कुंदरदन सुखसदन अगे ! हा मदनदहन प्रियगडी । सांवळा क्रीडत यमुनेथडीं ।
राजस सुंदर मूर्ति मनोहर जो गोवळसवंगडी । वर्णितां श्रुतिशास्त्रां सांकडी ।। (य२उ.१६४)
(चाल) जो योगिहृदय हरि हा । स्मरतां नांव दुष्कृत संहरि हा । वेणु वाजवी नानापरि हा ।
(चाल पहिली) ओढी आपणाकडे ।। कि हरिरूप ० ।।३।।
आम्हीं अबला या व्रजबाळा नेणों याची गती । वेणुरविं भुलली आमुची मति ।
लागट होऊनि या हृद्भुवनीं नंदात्मज यदुपती । भोगवी समाधिसुखसंविती ।।
(चाल) समाधिव्युत्थानीं हरि विलसें । याविण कांही अन्य न भासे । देवनाथ गुण वर्णित ऐसे ।
(चाल पहिली) मौन हें वाचे पडे ।। कि हरिरूप० ।।४।।

ओवी -

'समाधिव्युत्थानीं हरि विलसे' । आणि 'मुरलीनादें' ऐसें ।
पदांत जें वचनद्वय असें । तें बोधी व्युत्थानेऽपि भक्तौ ब्रह्मसुख ॥१९॥
यालागीं समाधीं अथवा व्युत्थानीं । वृत्ति जडतां नारायणीं ।
ज्ञानें मिथ्याभवनिराकरणीं । बंध निर्वाणी नसे कीं ॥२०॥

अर्थ :- एखादे वेळेस जर श्रीगुरूंच्या उच्छिष्ट प्रसादाचा लाभ झाला तर त्या लाभापुढे गुरुभक्ताला समाधिसुख देखील नकोसे होते. १६. 'श्रीगुरुसेवेचा प्रत्यक्ष दिसणारा सोहळा सोडून डोळे बंद करून समाधीत कोण बसणार आहे? हे श्रीतुकाराम महाराजांचे वचनहि तेंच सांगते. १७. आणि श्रीदेवनाथ महाराजांनीहि याच अर्थाची, पदाच्या पद्धतीला धरून पूर्ण असलेली, वाक्ये गोपिकांच्या तोंडी घातलेली आहेत. १८. 'समाधि व व्युत्थान या दोन्ही दशेमध्ये श्रीहरीचा आणि त्याच्या मुरलीनादाचा अनुभव येतो' 'समाधिव्युत्थानी हरि विलसे' व 'मुरलीनादे' या पदातील दोन्ही वचनात 'भक्तिमध्ये समाधीत व व्युत्थानात, दोन्ही ठिकाणी ब्रह्मसुखच असते', असे सुचविले आहे. १९. म्हणून समाधीत किंवा व्युत्थानात भगवंताचे ठिकाणी मन जडले असता ज्ञानाने खोटा भवबंध नाहीसा करण्याकरता तो शिल्लक उरतच नाही. २०.

नातरी टिवटिवी फिरे आकाशी । परी चित्त पिलियापाशीं ।
तैसें हृदयीं आठविता हृषीकेशी । तरी बंधन मग कैचें ॥२१॥
कीं दुग्धासाठीं मार्जार हिंडे । आणि विषयासाठीं इंद्रियगण तंडे ।
तैसें हृदयीं हरिप्रेम जोडे । तरी बंधन मग कैचें ॥२२॥
यास्तव अर्धघडी रिकामा । न राहोनि श्यामा मन विश्रामा ।
आठवितां निजसुखधामा । तरी बंधन मग कैचें ॥२३॥
कीं वयाअंतीं एकलें प्रसवे वांझोटी । मग जीव तळमळे होतां बाळतुटी ।
तैसे हरिप्रेम व्यापितां पोटीं । तरी बंधन मग कैचें ॥२४॥

अर्थ :- किंवा टिटवी पक्षीण आकाशात फिरते पण तिचे लक्ष पिल्यापाशी असते त्याप्रमाणे मनुष्याचे मनात अखंड भगवच्चिंतन राहील तर मग त्याला संसारबंधन कोठून भासणार? २१. किंवा दुधासाठी मांजर ज्याप्रमाणे सारखी घरात फिरते आणि विषयसुख भोगण्याकरता इंद्रियगण जसा तळमळतो, तसे हृदयात श्रीहरीचे सारखे प्रेम राहीले तर संसारबंधन कोठून भासणार! २२. म्हणून अर्धघडी देखील रिकामा न राहता, मनाचे विश्रांतिस्थान असलेल्या ब्रह्मसुखाचे आगर असलेल्या अशा मेघश्यामाचे ठिकाणी मन जडले असता संसारबंधन कोठून भासणार? २३. वांझ असलेल्या स्त्रीला शेवटी शेवटी एकुलता एक मुलगा झाला. त्या बाळाची तुटी (वियोग) झाली असता ती जशी तळमळते, तसे श्रीहरीचे प्रेम पोटात मावेनासे झाले असता संसारबंधन कोठून भासणार? २४.

(श्रीबाबाजीमहराज पंडित यांनी केलेला अनुवाद समाप्त)

तेचि प्रेमाची नवाई । वात्सल्यसुखाचिया ठायीं । पूर्वील भक्ति लवलाहीं । आली होय ॥२५॥
मनीं ऐसें वाढे दृढ । रडोनि कष्टविला हरि उघड । परी सेवा न घडली सुगड । मम करौनि ॥२६॥
हेंचि एक चित्तीं उठे । मग वृत्तीसी समाधान गोमटे । वात्सल्यस्नेहें प्रगटें । अगाध तें ॥२७॥
अत्यंत स्नेहाळ माय असतां । (य२उ.१६५) बाळातें क्षुधाही नसतां ।
परी स्तन ओठीं लावितां । प्रेमपान्हा उमटे ॥२८॥
तेवीं आत्मपरमात्मया भेद नाही । परी प्रेमाची नवल नवाई । कोमल चित्ते शेषशायी । सुखी राहो हे वाटे ॥२९॥
तया नित्यनिर्मळा स्नान । तया नित्यतृप्ता भोजन ।
तया सर्वव्यापका कडिये ग्रहण । नवल विंदान भक्तीचें ॥३०॥
तया असीमासी सीमा । तया अनामा ठेवूनि नामा ।

बाळा केशवा मेघश्यामा । म्हणणें ही गरिमा प्रेमाचीं ॥३१॥
तें लहानसें बाळ । त्रिभुवनस्वानंदा मूळ । जैसें प्रकाशें भरे गगनमंडळ । परी चंद्रमा सान दिसे ॥३२॥
तैसें हृदयाकाशसद्गुणे । बाळ लहान गोजिरवाणें । परीं बह्मानंदी पुरे उणें । सर्वथा नाहीं ॥३३॥
अंगें करोनि सेवा । कष्ट न होवावे देवाधिदेवा । ऐसिया प्रेमभावा । हृदय लाहे ॥३४॥
मी सेवा करितां प्रबळ । झणी गुप्तश्रम करील घननीळ ।
यासाठीं आपुलें करोनि बाळ । आपण होय वरिष्ठा ॥३५॥
मग अरुणोदयपीळ उकलिला । संध्यारागें रंगविला । हृदयजळें भिजविला । पलोडा केला सुकुमारा ॥३६॥
तेथही अनंत काठिन्य । पाहोनिया प्रेमें मान्य । आपुलिया नंदना धन्य । वाटेल ऐसें आचरी ॥३७॥
तेथ श्रीकृष्ण आलंबन । बाळलीला उद्दीपन । हृदयीं प्रेम पान्हा नयन । ताटस्थ्यादि पूर्ण अनुभाव हे ॥३८॥
पैंजण रुणझुणादि व्यभिचारीभाव । मिळतां पुत्रप्रेम स्थायीभाव । हृदयींहून प्रगटे सावेव । वत्सलरसू ॥३९॥
तया वत्सलरसाची पुष्टी । शरीरा येऊनि व्यापी सृष्टी । तेव्हां वात्सल्यभजनगोष्टी । वाणीं मनीं ॥४०॥
मौन धरितां पुत्रप्रीति । गोष्टी करितां गुणस्मृति । कडिये घेता ब्रह्मानंदस्थिति । वात्सल्यभक्ति या नांव ॥४१॥
हातानें उचलोनि कडिये घेयावें । तो हात कठिण स्वभावें ।
माझिया सुकुमारा न साहवें । म्हणोनि उचली मानसें ॥४२॥
तंव मानसही त्रिगुणात्मक । त्रिगुणातीत जगन्नायक । ऐसें पाहोनि घडी एक । तटस्थचि राहे ॥४३॥
तया ताटस्थ्यीं प्रेमस्पर्शे । अकस्मात् होय ऐसे । कीं बाळ रडे होवोनि पिसे । तेणें प्रेम उल्लसे धांवत ॥४४॥
पुरुषही असोनि शरीरी । बाळास्तव जाहला नारी । वात्सल्यवृत्ति परिकरी । अनुभवीत ॥४५॥
तेव्हां अनध्यस्तविवर्तप्रभा । जो पूर्ण स्सृदिानंदभागा । तो नयनांगणीं उभा । राहोनि खेळें ॥४६॥
(य२उ.१६६) नयनांगणीं खेळत । हृदयपाळणा रडत । कीं हृदयपाळणा खेळत । रडत नयनांगणीं ॥४७॥
कोणीकडेही जावो वृत्ति । मागें पुढें सांवळी मूर्ति । पादयुगुल धरोनि हातीं । रडें दुग्धार्थी प्रतीतीनें ॥४८॥
तेथ [१]सोहंकामविकारू । दुग्ध पाजितां आटे साचारू ।
आणि नित्य जवळी असावा शार्ङ्गधरू । येणें [२]सोहंलोभविकारू अर्पित ॥४९॥
भरवंसाहि ऐसा । जो माझिया गर्भीचा ठसा । तो अंतर द्यावया सहसा । समर्थ नाही मजलागी ॥५०॥
मार्जारन्यायें पितृमातृभक्ति । मर्कटन्यायइव वात्सल्यस्थिति ।
अथवा त्याहून उच्चप्रतीति । निश्चयें मी म्हणे ॥५१॥
बिल्वमंगलाचें वचन । येच विषयीं प्रमाण । हात सोडवोनि जातां भगवान । बोलिले ते ध्यानीं आणी मना ॥५२॥

बिल्वमंगलांचा श्लोक -

''हस्तमुत्क्षिप्य यातोऽसि बलात् कृष्ण किमद्भुतम् । हृदयाद्यदि निर्यासि पौरुषं गणयामि ते ॥''
ययाचा अर्थ । व्रजभाषेआंत । बोलिलेती संत । तो हा ऐसा ॥५३॥

दोहा

''हात छुराये जात हो निबल जानिके मोहे । हृदयसे जब जावोंगे बली बखानो तोहे'' ॥
तपें भगवंत होता नंदन । त्याहोनि अधिक भक्तिविंदान ।
यशोदे सारखे श्रीकृष्णपाळण । निष्काम जाण सर्वदा ॥५४॥
यशोदा प्रेमा कर्माबाई । यांची भक्तिचिया नवाई । होवोनि कृष्ण शेषशायी । भजती अंगें ॥५५॥
प्रेमाबाईचें अगाध भजन । श्रीकृष्णासि वेताटीनें मारिले ऐकोन ।
भक्तिबळें न राहोनि भान । बोलिली वचन यशोदेसी ॥ ५६॥

प्रेमाबाईंचे पद

अहिरनी कठन नंदकी नार ॥धृ०॥
ब्रह्म कहे स्तनपान दे मोहे । तौं नहि देत गवार ॥१॥ अहिरनी ०
पगन पन्हया कहत कन्हया । देत छरिनको मार ॥२॥ अहिरनी ०

(य २ उ १६७) यशोदेचिया भजनाची रीति । मी म्हणे न बोलवेल श्रुति ।
विश्वरूप दाखवितांही विश्वपती । जिणें वात्सल्यभक्ति न सोडिली ।।५७।।
गर्ग नारदादि मुनिजन । क्षणक्षणां सांगती येऊन । कीं हा परमात्मा विश्वभूषण । वेदपुराणा वंद्य जो ।।५८।।
तेंही ऐकोन साठवी ह्रदयीं । पुढें तान्हा म्हणोनि दे भातदही ।
मज वाटे श्रीकृष्णाहुनि लवलाही । यशोदा वरिष्ठ ।।५९।।
पाहावया आपुली जाती । गोकुळांतूनि गेला श्रीपति । परी यशोदावात्सल्यभक्ति । किंचित् चित्तीं न मळली ।।६०।।

सोाहं–विकार

श्रीकृष्णीं अर्पिला सोहंकाम । सोहंलोभही मेघश्याम । सोहंक्रोधही अर्पिता प्रेम । अधिकचि वाढे ।।६१।।
अंतःकरणीं प्रवेशला । तो ह्रदयवटीं गर्भ जाहला । ह्रदयकमलपणीं निजला । मुखीं अंगुष्ठ घालुनी ।।६२।।
तो मनसा चिंतितां बालमुकुंद । अंतर्बाहेरीं आनंदकंद ।
कडिये घेऊनि ब्रह्मानंद । यशोदेस तैसा वात्सल्यभक्तौ ।।६३।।
जें जे वात्सल्य करिती । ते ते यशोदा मी म्हणे चित्तीं ।
परि माता समजोनि तत्पदावरुती । अंखड मस्तक मी ठेवी ।।६४।।
ह्रदयीं राहावा सुकुमार । यासाठीं सोहंकाम - सोहंलोभविकार ।
नायके वाटतां सोहंक्रोधविकार । हरिचरणावर समर्पी ।।६५।।
सोहं क्रोध विकार वेताटी । पाहोनि चळचळ कांपे जगजेठी । देवपण विसरोनि मिठी । भक्तपदीं घाली ।।६६।।
इतुकियानेहि क्रोध । मातेचा शांत नोहे प्रसिद्ध । ऐसेचि मानोनि गोविंद । आई आई पुनः म्हणें ।।६७।।
तंव ती म्हणे वदसी काये । प्रभु म्हणे मज चषक देई माये । कासया पुसतां दुग्ध स्वयें । वदनीं मागे ।।६८।।
एधवा आजीं दुग्ध नाहीं । केधवा राहील तरी आई ।
ती म्हणे रजनीचिये समयीं । देईन तूंते ।।६९।। (य २ उ १६८)
रजनी म्हणजे काय जननी । बाळा आंधारीं न दिसे नयनीं ।
मग आपुलेचि नेत्र मिटोनि । जाहली रजनी म्हणे माय ।।७०।।
पाहतां जयाची स्वरूपस्थिति । त्रिकाल न दिसे अविद्याराती ।
तो मातृप्रेमदुग्धार्थी । मिथ्या दिवसराती सत्य मानी ।।७१।।
वक्षोजांबरपदर । ओढोनि मागे दुग्ध परिकर । तो जगन्मोहन यशोदाकुमार । पति होवोनि रक्षो आम्हां ।।७२।।

१.टीपेतील श्लोक

मातः, किं यदुनाथ, देहि चषकं, किं तेन, पातुं पयः । तन्नास्त्यद्य कदास्ति वा निशि निशा का अंधकारोदयः।।
आमील्याक्षियुगं निशाप्युपगता 'देहीति' मातर्मुहुः। वक्षोजांबरकर्षणोद्यतकरः कृष्णः स पुष्णातु नः ।।१।।

केव्हां पुत्रगुण आठवून । गुणींच वियोग अनुभवोन । वात्सल्यवृत्तिभजन । संयोगीं घडे ।।७३।।
झडोनि जावोत माझें हस्त । उखळीं बांधिला रतिवरतात ।
जया ध्याती मुनी समस्त । तया मी 'उगा' म्हणून झिडकारी ।।७४।।
वर्णितां थकली वेदवाणी । तया मी 'येरे जारे' म्हणी ।
अथवा ऐसेंचि भावी मनीं । आतां जाशील तरी बांधोनि ठेवीन पहा ।।७५।।
एवं सोहंकामक्रोधलोभविकारे । बोलणें हो कां नानाकारे । परी ह्रदयप्रेमभरें । म्हणे श्रम नकोत मम बाळा ।।७६।।
स्तन घालोनिया वदनीं । अखंड पयः पाजी जागुनी । माय पुत्रा अभेदपणीं । मिठी तेव्हां ।।७७।।
तो वात्सल्यभक्तिस्वरूप । विठ्ठलरुक्मिणीकुळदीप । श्रीज्ञानेश्वरनिःसीमप्रताप । वंदिला भावे ।।७८।।
सखे ज्ञानेश्वर मायबहिणी । कळल तें करणें तुझिये पाणी । निवांत तनुमन चरणीं । जन्म जन्म वाहिलें ।।७९।।
।। हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे प्रीतिनर्तने वात्सल्याभिनये तृतीयः पदन्यासः।।
।।श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ।। (य २ उ १६९)

पदन्यास ४ था

।। माधुर्योपपत्ति ।।

।। श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ ।।

ॐ नमः श्रीआचार्या । सच्चिदानंद सर्ववर्या । आळंदीवल्लभा परमेश्वर्या । कारणकार्यातीत तूं ।।१।।
जय जय ज्ञानेश्वरमाउली गिरिनंदिनी । कामक्रोधशुंभनिशुंभदनुजदलनी ।
माये मज प्रेमपान्हा पाजुनी । ओसंगा घेऊनि खेळवी ।।२।।
जय जय ज्ञानेश्वरतात कैलासरमणा । देहाभिमानअंध कदलना ।
निजपद देऊनि निजनंदना । भक्तिपाळणा पहुडवावें ।।३।।
जय जय सद्गुरो करुणाघना । श्रीज्ञानेश्वरा विश्वजीवना ।
नाममात्रेंचि जीवपणा । वारूनि यदुपपणा देसी ।।४।।
जयजय सद्गुरो प्रियकरा । जयजय सद्गुरो ज्ञानेश्वरा । जयजय सद्गुरो विश्वंभरा । चितिराधावल्लभा ।।५।
जय जय सद्गुरो मनमोहना । जय जय सद्गुरो ह्रदयभूषणा ।
जय जय कैवल्यसौभाग्यनिधाना । कल्याणगुणा श्रीगुरो ।।६।।
प्रथम करोनि आपणाऐसें । निज वडिलपण उरलें असे । तें अनध्यस्तविवर्त आपैसें । जाहले कीरू ।।७।।
यद्यपि आवडीअनुसार साचे । परी अलंकार सोनियाचे । तैसें भक्तयनुसार सुखाचें । रूप अनध्यस्तविवर्त ।।८।।

अध्यास

सोनियाचे ठायीं । अलंकार अध्यास पाही । ऐसें म्हणती तें लवलाहीं । योग्य नोहे ।।९।।
अध्यास-सामुग्रीमाजीं पूर्ण । मुख्य अधिष्ठानाचें अज्ञान । अध्यासही म्हणोन । अबुद्धिपूर्वक होय ।।१०।।
आणि येथ कनकाच्या ठायी । बुद्धिपूर्व अलंकार पाही । अधिष्ठानाचें अज्ञान नाहीं । म्हणोनि अध्यास तो नव्हे ।।११।।
सोनियाहूनि भिन्न नोहे । यालागीं तो विवर्त आहे । परी अध्यास नोहे । म्हणोनि अनध्यस्त ।।१२।।
तैसें अधिष्ठानाचें नसोनि अज्ञान । मुनी बुद्धिपुरःसर ध्याती सगुण ।
यालागीं तूं राधारमण । अध्यासरूप न होसी ।।१३।।
स्वर्णकार मेलियाही । स्वर्ण तावदलंकारा खंडन नाहीं ।
तैसा वृत्तिबाध झालियाही । अनध्यस्तविवर्त न निवर्ते ।।१४।।

अनादि ७ पदार्थ

शंकाः-आतां ब्रह्माहूनि भिन्न विवर्तू । तो म्हणावा मायाकृत पदार्थू । अन्यथा ब्रह्म सिद्धांतू । एक होईल ।।१५।।
(य २ उ १७०) परी हे शंका घ्यावया । अनवसरचि या ठाया ।
अनादिषट्पदार्थ संमत पूर्वाचार्या । मज संमत अनादिसप्तक ।।१६।।
परी पांचच निवृत्त होती । दोघांची तंव एक स्थिति । मुख्य ऐक्य अनध्यस्तविवर्ती । सांपडे हें ।।१७।।
म्हणौन ते पदार्थ दोन । हें न बोलवें वचन । यालागीं षट्पदार्थ म्हणोन । समन्वय केला ।।१८।।
सच्चिदानंदपदें तीन्हीं । जियें आनंदी होती गुणी । तियें आनंदी प्रेमखाणी । नाशेचिना ।।१९।।
प्रेमखाणी जरी नाशेल । तरी आनंदू आपआपणा विटेल । आणि प्रेमखाणी राहील । तरी भक्तिसिद्धि ।।२०।।

व्यापक प्रेम = भक्ति

एकदेशीय-व्यापकाचा भेदाभेद

वृत्तिबाधू जरी जाहला । तरी स्वप्रेमू काई निमाला । तोचि व्यापकपणें वहिला । भक्तिरूप ।।२१।।
आंता वृत्तिबाधें देशबाधू । म्हणौनि एकदेशीय-व्यापक-प्रभेदू । नाशिलीया, ब्रह्मबोधू । जैसा तैसा ।।२२।।
तेथ प्रेमसुखाची नवाई । निर्विशेषादि ठायीं । अनिर्वाच्य-डोहीं । आनंदोल्हासू ।।२३।।
तोचि ह्रदयींचा मनमोहन । अनध्यस्तविवर्त श्रीकृष्ण । जीवन्मुक्त आलिंगन । देती जया ।।२४।।

अहो, हे सिद्धिकरण । वाटेल जरी कठीण । तरी वेदांतिया कारण । पुसे मी ऐसें ।।२५।।

अध्यास, विषमसत्ता व अनध्यस्तविवर्त

ब्रह्माचिया ठायी । अध्यास असतां बाध नाही ।
तरी अनध्यस्तविवर्त लवलाहीं । घेतां विरोध कैंचा ।।२६।।

विदेहमुक्ति कशासाठी?

ब्रह्मानंद न बाधतां । प्रेमवृत्त्या सुख निघोट घेतां । विदेहमुक्ति तत्वतां । अपेक्षावी कां? ।।२७।।
अध्यास अनादि अनंत । यावज्ज्ञान आचार्योक्त ।
ज्ञान झालिया तो नाशत । परी प्रीति-भगवद्भक्ति कां जावी? ।।२८।।
स्वर्ण समजोनि अलंकार । ठेवितां येती समग्र ।
तैसें ब्रह्म समजोनि साचार । भक्त्यन्तर ठेवितां येईल न कां ।।२९।।
ज्ञानविरोधी जें जें नाही । तें ज्ञानें नाशावया कारण काई ।आणि वस्तुहूनि भिन्न नाहीं । म्हणौनि द्वैत नुमटे ।।३०।।
अध्यास बाधक म्हणोन । गेलें विषमसत्ताभान । तथापि अनिर्वाच्यपण । भक्तीचें उरलें ।।३१।।

जीवन्मुक्ति व विदेहमुक्ति

म्हणोनि बाधिलिया संसृति । मग हो न हो विदेहमुक्ति । दृढ भगवद्भक्ति । आश्रयावी ।।३२।।
जीवन्मुक्ति जाहलियावरी । विदेहमुक्ति इच्छितां खरी । विशेष प्राप्ति काय तरी । निरूपावी ? ।।३३।।
म्हणाल कीं प्रारब्ध नाशत । तरी प्रारब्ध असतां काय होत? ।
दुःख म्हणाल तरी निश्चित । मुक्ति कैचीं? ।।३४।। (य२उ.१७१)
प्रारब्धापासूनि न व्हावे दुःख । म्हणोनि विदेहमुक्ति इच्छाल देख ।
तरी भक्तीचेही हातीं सम्यक । प्रारब्ध सुखरूप करणें असें ।।३५।।

माझा अनुभव

आणि माझिया अनुभवें । जीवन्मुक्तींत वाचाऋण स्वभावें । तें प्रारब्ध निवर्तलियाहि नोहें । निवृत्त कदा ।।३६।।
'तें ऋण शेष वाचा इया । न फेडवेंचि मरोनिया'। हें स्वमुखें श्रीगुरुस्वामीराया । बोलिलेति आपण ।।३७।।
तयाची न होतां निवृत्ति । तरी सवृत्तिक होईल विदेहमुक्ति ।
यालागीं वागृणनिवर्तक भक्ति । विदेहमुक्तींत समन्वयो ।।३८।।
पुढें विदेहमुक्तींत भेद जाये । तुमचा अनिर्वाच्य प्रेम राहे ।
ही व्यतिरेकाची असो सोये । परी तो अन्वयें होय आतांही आम्हां ।।३९।।

१. व्यतिरेक, २. अन्वय, ३. पुनर्व्यतिरेक

व्यतिरेके निरसलिया भेदप्रतीति । जीवन्मुक्तींत अन्वयें गुरुमूर्ति । पुनर्व्यतिरिकें भक्तिमुक्ति । एकता होय ।।४०।।
तेथ मुक्ति म्हणतां काय जोडे । आणि भक्ति म्हणतां काय मोडे ।
हे वृत्तीचे आग्रह कोरडे । प्रेमानंदू तो तेथ ।।४१।।
न प्रेम म्हणशील पुनः जरीं । एकादें वेळें तरी । कीं ब्रह्म निर्धारीं । कंटाळावे ब्रह्मपणा ।।४२।।
मग मुक्तीस संसारता यावी । हें तंव तुज अनिष्ट भावी । म्हणोनि प्रेमसंभवी । आनंद असो ।।४३।।
आतां प्रीत्यादी म्हणशील वृत्ती । तरी तैसी असो का अन्यप्रीति । परी ब्रह्मानंदस्थिति । वृत्ति नोहे ।।४४।।
म्हणीशल वृत्त्यवच्छिन्न आनंद भिन्न । तरी स्वरूपीं तो काय न वृत्तीविण ।
म्हणशील तया अनिर्वाच्यपण । तरी तदन्वयें पूर्ण प्रेमा अनिर्वाच्य ।।४५।।
आतां ज्ञानाहंताही गेलीया । मग जें जें प्रेमान्वया । तें कवण्या प्रत्ययें बोधावया । अशक्य जरी ।।४६।।
तरी ज्ञानाग्रह अहंपण गेलें । म्हणोनि आनंदघन तें उरलें ।
तेंचि कृष्णरूप जीवन्मुक्तींत वहिलें । प्रीतिवृत्त्यवच्छिन्न युष्मत्प्रत्यय-इव ।।४७।।
युष्मत्प्रतीतिरिव प्रतीति । जे आनंदा दाखवी प्रीतिवृत्ति ।
आणि अस्मत्प्रतीतिरिव प्रतीति । वृत्ति दावी चैतन्य ।।४८।।

चैतन्यानंद एक म्हणोन । न ये विषयी विषयपण । किंतु उपकारक होऊन । वागृण फिटे ॥४९॥
ही जी कां जीवन्मुक्ति । येणें ऐक्यबोधेंचि विदेहमुक्ति ।
म्हणोनि भिन्न न भासोनि भक्ति । अद्वैतीं आहे ॥५०॥ (य २ उ १७२)
'तैसी क्रिया कीर न साहे । परी अद्वैतीं भक्ति आहे । हें अनुभवाचि जोगे नोहे । बोला ऐसे ॥१॥ज्ञाने.
ऐसें तातवचन देख । हेंचि माधुर्य हेंचि कांतकांतासुरतसुख । गुरुशिष्याचें मुखा मुख- । स्पर्शो हाचि ॥५१॥
हे बोलावया योग्य नाहीं । परी जीवन्मुक्तीचिया ठायीं । वागृण फेडावया पाही । भिन्न इव दावूं ॥५२॥
मग तें फिटलिया वागृण । सहजचि होईल अभिन्न ।
परीं निरूपितासमयींही शब्द मात्र भिन्न । अर्थानुसंधानीं अभेदू ॥५३॥
सद्गुरुनाथ प्रियकरा । आपण आपुलें उदारा । उपसाहावे मधुर मधुरा । पुरें उणें ॥५४॥

भक्तिरस : उत्पत्तीची प्रक्रिया

ज्ञानाविरोधी वृत्ति पूर्ण । झालिया मग रस उत्पन्न । भक्तीचें स्वरूप संपूर्ण । तेथोनि प्रकटे ॥५५॥
त्वंपदी प्रेमरस भक्ति । तत्पदीं प्रेमरस यदुपति । दोहोंची ऐक्यप्रतीति* । न मोडेचि ॥५६॥
(*असिपद)
यालागीं निष्काम भगवंतप्रीति । आत्मारामहि ठेविती भगवंती ।
याविण वागृणी वेदान्ती । ऐसें मी म्हणें ॥५७॥
आतां जीं जी व्यर्थ वृत्ति । ती ती तमोगुणाची स्थिति ।
ऐसी जीवन्मुक्तिविवेकीं उक्ती । विद्यारण्यस्वामींची ॥५८॥
तेथचि 'यः सर्वत्राऽनभिस्नेहः' हें गीतावचन । घेऊन ऐसं केलं बोलणं ।
कीं व्यर्थ स्नेह तोही जाण । तमसः परिणामू ॥५९॥
हें वचन घेऊनि प्रमाण देख । निष्काम भक्ति खंडिती मूर्ख ।
तमोगुणाचा परिणाम देख । म्हणती तियेतें ॥६०॥
परी विद्यारण्याचें वचन । ऐसेंचि असेल पूर्ण । तरी स्वग्रंथविरोध दारुण । येत असे कीरू ॥६१॥
पंचदशींत ईश्वर सत्त्वगुणी । स्वतंत्र म्हणती विद्यारण्यमुनि ।
तो भक्तावरी प्रेम करी कांही नेच्छुनी । हें गीतादौ प्रसिद्ध ॥६२॥
व्यर्थ स्नेहवृत्ति तमोगुण । तरी ईश्वरही तमोमय आपण । मग पंचदशीचे बोलणे । व्यर्थ झाले ॥६३॥
म्हणोनि ऐसे नाही । व्यर्थ विषयस्नेह तमोगुण पाही ।
आणि निष्काम भगवत्स्नेह लवलाही । श्रुतिस्मृतिसिद्ध ॥६४॥
यालागीं भगवत्स्नेहें करुणारस । तेणें तस्यैवाहं-भक्ति प्रकट विशेष । परी शांत सर्वास । समन्वित ॥६५॥
सशान्तशृंगारान्वित माधुर्यभक्ति । सशान्तकरुणान्वित 'तस्यैवाहं' भक्ति ।
'ममैवासौ' सशान्तवात्सल्यान्विति । येथ शान्तस्थिति अन्यानादरू ॥६६॥
तिया मागां निरूपित दोन्ही । पुढे येथही तिया समन्वयूनि । (य२उ१७३)
माधुर्यसुखाची उभारणी । अवधारिजे स्वामी ॥६७॥
आपण श्रीकृष्णरूपें पति । होवावया चित्तीं । जे ऐसी वृत्ति । सहज होय ॥६८॥
माझेंचि आईके गोविंद । हे वात्सल्यीं असो विशद । मी न कष्टवितां आनंदकंद । सेवा करीन आवडी ॥६९॥
मज परमात्मया भेदू नाहीं । यास्तव मागणें नसे काहीं ।
आणि तो नित्यतृप्त म्हणोनि लवलाही । देणें मज नसे ॥७०॥
परी वागृण एक जावें । कीं आवडी स्वभावें । म्हणोनि न कष्टवितां होवावें । दासी मियां ॥७१॥
तेथ 'स एवाहं' वृत्ति । न सांडिता दास्यस्थिती । यालागीं पत्नित्वाची प्राप्ती । ब्रह्मकुलैकपणें ॥७२॥

अच्युतरायांचे खंडन

प्रथम अलंकारभजनीं भक्ति वीर । पुढें उमटे सशांतश्रृंगार । परी अच्युत वीर । तामस म्हणती ॥७३॥

भक्तिवीर तामस होता । तरी योगवीरही तैसाचि तत्वतां । यांत योगें वृत्ति निरोधितां । न घडे कीरू ॥७४॥
योगवीरेंही होय समाधि । भक्तिवीरेंही तीचि सिद्धि । तमोमय म्हणतां समाधि । तरी तूर्याही तैसी ॥७५॥
काव्यप्रकाशक्रम टाकोनि दूरी । एवढी अनर्थ परंपरा शिरीं । अच्युतरायें निर्धारीं । घेतली आहे ॥७६॥
असो कवणाचें कांही । अलंकारभजनीं भक्तिवीर पाही ।
तेथूनि स्वरूपभजनीं लवलाही । सशांतशृंगार उमटे ॥७७॥
सशांतशृंगारभक्तिरस । ऐक्यभजनीं या तीहींचा विकास । अन्यनिर्वेदें शांतरस । शृंगाररस पतिभावें ॥७८॥
भगवत्प्रतीतीस्तव भक्तिरस । जीवन्मुक्तासी अति उल्हास ।
जीवन्मुक्तिविवेकीं ऐस । विद्यारण्य बोलिले ॥७९॥
यद्यपि देवादिविषया प्रीती । काव्यप्रकाशकारादि 'भाव' म्हणती ।
भक्तिरसातें पृथक् न गणिती । म्हणोनिया ॥८०॥
तदपि भगवद्भक्तिचंद्रिकामृतरसोल्हासीं । पराभक्ति निरोपितां आपैसी ।
भक्तिरसातें विशेषीं । पृथक्ता देती ॥८१॥
श्लोक :- परत्राऽनासंगं जनयति रतिर्या नियमतः परस्मिन्नेवास्मिन्समरसतया पश्यत इमम् ॥
परप्रेमाढ्येयं भवति परमानंदमधुरा । परा भक्तिः प्रोक्ता रस इति रसास्वादनचणैः ॥१॥ (य२उ.१७४)

रस : लौकिक व अलौकिक

आणि 'यो मद्भक्त' इत्यादी श्रुती । भक्तिमुख्यता बोधिती ।
यालागीं भगवदर्थरसख्याति । भक्तिरसाप्रति पार्थक्य ॥८२॥
रसद्वैविध्य सम्यक । लौकिक आणि अलौकिक । पदार्थसन्निकर्षजन्य लौकिक । अलौकिक ज्ञानजन्य ॥८३॥
परी दोन्ही इया रीती । योजितां निश्चितीं । कैसी भगवत्प्राप्ति । अचुक होय ॥८४॥
प्रतिमा-सन्निकर्ष लौकिक । तेथ पतिनातें ठेवूनि देख । रस लौकिक आणि अलौकिक । समन्वयावा ॥८५॥ पुढें
भगवद्गुण काव्याद्युपनायकीं । रसिक होवावे अलौकिकीं ।
मग मृदुसंवेगीं मनोरथिकीं । रसिक होवावें ॥८६॥ आत्मानंदस्थायी पुष्ट होतां । शांतरस प्रकटे तत्वतां ।
तेथचि रतिस्थायीभाव पुष्ट होतां । शृंगार प्रकटे ॥८७॥
पतिभाव आलंबन । सौंदर्यादि उद्दीपन । इतर व्यभिचारी मिळोन । रतिस्थायीभाव पुष्ट होय ॥८८॥ तरी
श्रीकृष्ण मुख्यालंबन । आणि पतिभाव तदैक्यें उत्पन्न । यालागीं भक्तिरसोद्भवून । शृंगारात्म होय ॥८९॥
तो प्रतिमादिस्थानीं एकवटला । गुणश्रवणें वृद्धि पावला ।
मनोरथें हृदयीं व्यक्त झाला । स्वप्नीं प्रकटला मध्यसंवेगें ॥९०॥ तेंचि निरूपण 'कर्णामृतीं' । प्रमाणार्थ ऐक
सखि वृत्ति । सकल भक्तांची प्रतीति । ऐसीचि आहे ॥९१॥

कृष्णकर्णामृतातील श्लोक :-

वेणीमूले विरचितघनश्यामपिच्छावचूडो । विद्युल्लेखावलयितइव स्निग्धपीतांबरेण ।
मामालिंगन्मरकतमणिस्तंभगंभीरबाहुः । स्वप्ने दृष्टस्तरुणतुलसीभूषणो नीलमेघः ॥१॥

मीराबाईचे पद :-

माई म्हाको सपनेमे परन्यो गोपाल ॥धृ० ॥
राती पीली चुनरि पहिरी मेंहदि पान रसाल ॥१॥ माई म्हाको०
काँइँ औरकीं भरो भौंवरै म्हाको जग जंजाल ॥२॥ माई म्हाको०
मीरा प्रभु गिरधरन लालसौं करी सगाई हाल ॥३॥ माई म्हाको० (य२उ.१७५)
ओव्या :- हे मीराबाईचें वचन । पुष्टिप्रदचि संपूर्ण ।
आणि 'स्वप्ननिद्राज्ञानावलंबनेति' योगसूत्रस्पष्टीकरण । सांगतां 'मणिप्रभाकर' ऐसेचि वदती ॥९२॥
पतीनें गोपिका रोधितां । त्या ध्यानज-भक्तिरसें भगवत्प्राप्ता । श्रीमद्भागवतीं वार्ता । ऐसी आहे ॥९३॥
एवं मध्यसंवेग तीव्र घडें । तैं अलौकिक पतिदेव लौकिक-इव जोडे ।अन्वयें श्रीकृष्णरूपडे । अंतर्बाह्य ॥९४॥

मग भजनाची आवडी मोठी । नाना वृत्तींच्या पाठींपोटी । अनुरागाची गोमटी । पेटी उघडे ॥९५॥
अनुरागें भाव नाना । अर्पिजती श्रीहरिचरणा । ते श्रीज्ञानेश्वर करुणाघना । स्वीकारा स्वामी ॥९६॥
श्रीज्ञानेश्वर माय माउली । सर्वरूपें तीचि प्रकटलीं । आतां निवांतचि वाहिली । चरणीं मति ॥९७॥
॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे प्रीतीनर्तने
माधुर्यभिनये माधुर्योपपत्तिर्नाम चतुर्थः पदन्यासः ॥
श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ।

०००

पदन्यास ५ वा

॥ संयोगशृंगार ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ॥

जय जय सद्गुरु हृदयरमणा । जय जय सद्गुरु मनमोहना ।
जय जय सद्गुरु भक्तभूषणा । कल्याणनिधाना आळंदीपते ॥१॥
जय मोहरावणराघवा । जय मायापूतनमाधवा । जय प्रेमळप्रेमगौरवा । ज्ञानेश्वरा ॥२॥
आतां तुमचिया चरणीं । प्रेमखुणेंकरुनी । ज्ञानरूपें मिळोनी । भक्तिरूपें पघळले ॥३॥
(य२उ.१७६)तुमचिया प्रेमाची नवाई । अनिर्वाच्य सर्वांठायीं । आतां प्रेम तरी कायी । अवधारिजे ॥४॥

प्रेमाचे ४ प्रकार

दृष्टि, परिचय, हार्द, प्रेम । हे ऊर्मिपरंपरा परम । * वृत्ति तटस्थ मात्र ईक्षणोत्तम । ‘‘दृष्टि’’ म्हणिजें ॥५॥
मियां जवळीं देखिला हरि । परी न लक्षिला चित्तभरी । ऐसें सखीभाषणकुसरी । दृष्टि म्हणिजे ॥६॥
* तीचि दृष्टि जेव्हां । सर्वथा अनुपेक्ष्य होईल तेव्हां । ‘‘परिचय’’स्वभावा । प्राप्त होय ॥७॥
* पुढें तीचि परिचय । दोष न पाहोनी होय । तैं ‘‘हार्द’’ नांव स्वयें । पावोनि राहे ॥८॥
* पुढें तेचि हार्दता । परिपृ दशें येतां । प्रियाची भोगपर्यवसायिता । ‘‘प्रेम’’ तोचिं ॥९॥
परी हें प्रेमाचें लक्षण । विषयासाठींच म्हणोन । अनादरणीय जाण । सर्वथा वाटे ॥१०॥
गुप्तपादाचार्याचे मत ऐसें । प्रेम बोलिजे ‘‘इच्छाविशेषे’’ ।
जी इच्छा भोगांतींही निवृत्त नसे । हें मत मान्य असे ‘प्रेमरसायनकारा’ ॥११॥
परी इच्छा अंतःकरणधर्म पूर्ण । आत्मा वेगळा त्याहून ।
आणि आत्मा ‘‘परप्रेमास्पद’’ हें वचन । विद्यारण्यांचें वेदांतीं ॥१२॥
तया आत्मयाचा धर्म जरी । इच्छा होईल तरी ।
इच्छा असते विषयाकारी । मग आत्माही विषयाकार व्हावा ॥१३॥
विषयाकार होतां आत्मा । तरी तो म्हणावा जडप्रतिमा । जडाचिये ठायीं प्रेमा । अनुभविजेना ॥१४॥
यालागीं शांडिल्यमुनींचें मत । ‘‘योगीं वियोगोपलालन प्रेम’’ वदत ।
आणि श्रीनारदांचें मत । ‘‘अनिर्वाच्य प्रेम’’ ॥१५॥
येथ अनिर्वाच्य शब्दाचा अर्थ । सदसद्‌विलक्षण म्हणतां अनर्थ । तरी आतां यथार्थ । लक्षण ऐसें ॥१६॥
साखर आपण भक्षिली । आम्रफळेंही खादलीं । तया दोहोंची गोडी कळली । मनास जरी ॥१७॥
तरी गोडी कैसी काय । हें वाचेनें सांगतां नये ।
एवं मानसिक वाचेसी कानडे होय । मग आत्मा वदवेल केवी? ॥१८॥
जैसें वाचेसी न वदवें मन । तैसा आत्मा वृत्तीसही न घेववे इंदत्वेकरून ।
तो परमप्रेमास्पद म्हणोन । अनिर्वाच्यपण प्रेमासी ॥१९॥

तोचि रस हा सिद्धांत । वृत्तिस्थायीभावें निश्चित । आनंदेदंतेवानध्यस्तविवर्त[१]। प्रेम व्यक्त तैसाचि ॥२०॥

(१.आनंद+इदंता+इव)

हा व्यक्त प्रेम अवघा वाढे । स्वार्थपणा समूळ मोडे । तैं शृंगारमय जोडे । भक्तिरसू ॥२१॥
आत्मनि नारदोक्त भक्ति । अंतःकरणी शांडिल्यरीती । दोन्ही मिळोनी श्रीहरिमूर्ति । अंतर्बाह्य ॥२२॥
(य २ उ १७७) योगें वियोगोपलालन (१) । हें जें शांडिल्यप्रेमलक्षण ।
तें नारदमतीं समन्वयोन । पाहतां सात्मज्ञानभक्तिसिद्धि ॥२३॥

(टीप :- (१) 'योगे वियोगवृत्तिः प्रेम' असें शांडिल्यसूत्र प्रेमरसायनकारांनी घेतलें आहे; पण हें सूत्र भक्तिमीमांसेंत नाही. यावरून शांडिल्यसंहितेंतून किंवा आणखी त्यांच्या कोणत्यातरी ग्रंथांतून घेतलें असावे. ''योगे वियोगोपलालनं प्रेम'' असें याच सूत्राच्या आधारानें मी आपल्या ग्रंथांत वाक्य घातलें आहे. - ग्रंथकर्ता : श्रीगुलाबरावमहाराज)

म्हणोनि योग आधीं ओळखिजे । मग वियोग तो अनुभविजे । परी योगासी न चुकिजे । रहस्य हें ॥२४॥
द्रवीभूत अंतःकरण । हेंही प्रेमाचें लक्षण । येथचि घ्यावें समन्वयून । मधुसूदनोक्त ॥२५॥
आणि मागें जीं खंडिली मतें । त्यांतून 'हार्द' ग्राह्य वाटे मातें । यालागींचि येथें तें । समन्वयावें ॥२६॥
वात्सल्यादिकीं 'गलिताभिमान' । पुढें माधुर्योपपत्ती 'सएवाहंपण'।
झालिया 'दोषानवलोकन' । मृदुसंवेगें हरिचरितीं ॥२७॥
मग द्रवीभूत अंतःकरण । होतां भगवदाकार पूर्ण ।
तेव्हां संभोगशृंगारें 'प्रभुयोग' पूर्ण । 'वियोगोपलालन' विप्रलंभें ॥२८॥
अथवा संयोगें पूर्ण समाधान । रसास्वादनाशीं वियोगोपलालन ।
यास्तव धन्य असोनी धन्यताभिमान । अंगीं न जडे ॥२९॥
आतां तेंचि कवणेरीती । दोही शृंगाराची प्रतीति । सावध ऐक सखी भ्रांती । सकल सांडूनी ॥३०॥

संभोगशृंगार

(१) गुप्त आणि (२) स्पष्ट

प्रथम संभोगश्रृंगार । तो द्विविध असे साचार । गुप्त आणि स्पष्ट प्रकार । प्रसिद्ध त्याचे ॥३१॥
अहंकारादि कुटुंब कल्पोन । परस्त्री होवावें रूपकेंकरून ।
मग भगवंतीं ठेवोनि मन । सदीशप्रीतिपुंश्चली व्हावे ॥३२॥
ऐसें प्राचीन संताचें । वचनही असें साचें । तेंचि प्रमाणाचें । बिढार करूं ॥३३॥ (य२उ.१७८)

पद *

* क्रोध माझा भरतार मेल्याला ठेवलं दूरी । मला लागली गोडी म्हणुनि मी हिंडते परद्वारीं ॥
अहंकार सासरा मेला पूर्वीचा वैरी । दंभ मान परिपंथ दीर असावें संसारीं ॥
आशा माझी सासू मजला गांजल बहूपरी । मनसा माझी ननंद हीरा खवळल मजवरी ॥
इतुक्याला मी हात जोडतें दुजें नाहिं आंगीं । परपुरुष भोगिला परंतु पाप नाहिं आंगीं ॥
लाज सरम सोडिली सखुबाई निसंग घरनीघी । परपुरुष० ॥१॥
बोधाच्या मदनांत सखे ग बाई मी जाली वेडी । चित्तचांदण्यामधें सखे म्यां टाकली पलंगडी ॥
शांतिपान वैराग्यसुपारीं भरून तबकडी । विवेकाचा चुना लावुनी बनावली वीडी ॥
तम तंबाखू जाळायासी भरली गुडगुडी । सत्रावीचें पाणीं आणुनि भरलें त्याचि घडी ॥
परोपरीचे विलास करिते साजन बहुरंगी ॥ परपुरुष० ॥२॥

(टीप २:- *पाठक्रमापेक्षां अर्थक्रम बलवान् असल्यामुळे व मला हाच पसंत वाटल्यावरून मी हीं कडवीं व्युत्क्रमाने घेतलीं आहेत
- ग्रंथकर्ता : श्रीगुलाबरावमहाराज)

ओव्या :- एवं स्वगृहजाच बहुत म्हणोन । आश्रयावें श्रीहरिचरण ।
तीव्रसंवेगें साक्षात्करोन । गुप्त भोगावें हृदयसंपुटीं ॥३४॥
हाचि गुप्त संभोगशृंगार । ऐसाचि वाढे परिकर । जैसा गोकुळीं असतां यदुवीर । गोपिकांचा पैं होता ॥३५॥

तो गुप्त भाव अंतःकरणी । घेऊनि पूजिजे कात्यायनी ।
सद्‌गुरुउदरीं जन्मूनि । कुमारी होवोनी आवडी ॥३६॥
हा भावनेचा खेळ । कर्तृतंत्र जरी सकळ । तरी येथ प्रेम प्रबळ । वस्तुतंत्रची ॥३७॥
मग तया प्रेमाचेनि योगें । पारकीयपणा झुगारोनि अंगें ।
कृष्णकान्ता निजरंगें । होवोनि संभोगे उत्साहो ॥३८॥
तो तीव्रतर संवेगठेवा । जयास्तव वेणु वाजविणें माधवा ।
स्पष्ट संभोगश्रृंगार म्हणावा । बुधजनीं हा ॥३९॥
सकल इंद्रियांचे अधिदैवत । एकचि झाला गोपीकान्त ।
यालागीं अंतर्बाह्य काम समस्त । तेचि इच्छिती ॥४०॥
विषयाचें प्रियपण । तें कृष्णसौंदर्यें नेलें हिरोन ।
म्हणोनी इंद्रियें बाहेर धांवती तो अन्वयेंकरून । कामाधिष्ठान गोपीपती ॥४१॥ (य२उ.१७९)
हृदयीं आलिंगनाचा लोभ । जाहलीया स्वयंभ । किंचित् व्युत्थानमिव सच्चित्प्रभ । चित्त भासे ॥४२॥
तेव्हां आम्ही तुझ्या असोनी । सर्व सूत्र तुझिया पाणीं । मग कासया मोक्षदानी । झकविसी आम्हां ॥४३॥
म्हणवोनी प्रणयकलहभरें । हठे क्रोधाकारे । हरिचरणचि गोजिरें । दृढ आवळी ॥४४॥
मी येथेंचि सांडीन प्राण । ऐसें प्रणयक्रोधाचें निर्वाण । तेणें एकचि म्हणोन । नारायण द्रवीभूत ॥४५॥
''एकाकी न रमते'' । ऐसी जी श्रुति म्हणते । म्हणजे प्रेमानंतपणा होते । अविरुद्धची ॥४६॥
''भेद तंव तंव दूण अभेदासी'' । ही तातवाणी अतिसुरसी । याचि सुधारसी । पुष्टिदात्री ॥४७॥
म्हणोनी नारायण । प्रेमें कुरवाळी वदन । तंव तंव अंतरीं मान । अधिक उठे ॥४८॥
तो मान न म्हणावा अभिमान । तया मानाचा अर्थ जाण ।
इतुका वेळ मज उपेक्षिलें म्हणोन । धरिलें मौन आतां मी ॥४९॥
घडीं घडीं हृदयद्वारीं येत । परी मागें फिरोनी प्रभुकडे पाहत । स्वापराधें खेदभरित । न जाय पुढें ॥५०॥
तेव्हां 'मजही पावोनी । अवचिता जाईल जीवपणीं' ।
या भीतिस्तव मोक्षदानी । कर धरोनी समजावी ॥५१॥
कीं सांडूनिया आपुली मुक्ती । हिनें आश्रयिली माझी भक्ती ।
यास्तव ऋणी जगत्पत्ती । म्हणे, ते वदती जयदेव ॥५२॥
शंका :- आतां वेदांती म्हणेल हे असमीचीन । तरी स्वार्थ करता ये वर्णन ।
आणि ईश्वरीं तो नाहीं बंधन । जगद्‌बाधाधिकरण मुक्तही तसे ॥५३॥
ऐसा जालिया भवसांडोवा । मग द्वेषें व्यतिरेक कां मांडावा ।
अन्वयें प्रेम मंडावा । हेंचि बरें ॥५४॥
समाधान :- म्हणोनि जयदेवाचें वचन । सावध ऐको माझें मन ।
तें परमात्मया लागोन । न परमात्माभिमान हें द्योती ॥५५॥

जयदेवांचे गीतगोविंद : अष्टपदी

संस्कृत कडव

प्रिये चारुशीले प्रिये चारुशीले । मुंच मयि मानमनिदानम् ॥
सपदि मदनानलो दहति मम मानसम् । देहि मुखकमलमधुपानम् ॥धृ०॥ (य२उ.१८०)
वदसि यदि किंचिदपि दंतरुचिकौमुदी । हरति दरतिमिरमतिघोरम् ॥
स्फुरदधरसीधवे तव वदनचंद्रमा । रोचयति लोचनचकोरम् ॥ प्रिये चारुशीले प्रिये० ॥१॥

ओवी :-

प्रिये माझे ठायीं मान । दिसतो तुझा अकारण ।
जो मज तों दुजे नाही भान । आणि तुज मजवीण दुजे नाही ॥५६॥

म्हणवोनी तुज नाहीं सपत्नीं कोणी । कीं जेथ मी आसक्त तुज सांडुनी ।
यास्तव वृथा मान त्यजुनी । सखे वाणी गोड वदे ॥५७॥
मदन हा केव्हांही अनल । तो संतसंगेंचि शमे केवळ ।
यालागीं मुखकमलमधु रसाळ । पाजि मातें[1] ॥५८॥ (१.माते = मला)
प्रिया प्रिये हीं भाषण । करितां झळकती दशन । तेव्हां भयांधकार संपूर्ण । हारपे माझा ॥५९॥
जैं जीवपणा तुज येईल । तैं भेदें मी अव्यापकइव होईल । मग माझिये अंगीं जडेल । मिथ्यैषपणा ॥६०॥
हें भय वाटे रोकडें । तें तुझ्या माझ्या ऐक्यें उडे । यालागीं मम नयनचकोरा आवडे । तव वदनचंद्र ॥६१॥

संस्कृत कडव : जयदेव

'सत्यमेवासि यदि सुदति मयि कोपिनी । देहि खरनखरशरघातम् ॥
घटय भुजबंधनं जनय रदखंडनम् । ये न वा भवति सुखजातम् ॥ प्रिये चारु०' ॥२॥
ओवी :- आतां सत्यचि मजवरी । कोपलीस जरी । कठिन नखें तरी । ताडन कीजे ॥६२॥
बाहुयुगुलें बांधिजे । दंतांहीं स्पर्शिजे । कीं सेवक चुकलिया कीजे । प्रभुनें जैसे ॥६३॥

संस्कृत कडव : जयदेव

'त्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम जीवनम् । त्वमसि मम भवजलधिरत्नम् ॥
भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी । तत्र मम हृदयमतियत्नम् ॥ प्रिये चारु०' ॥३॥

ओवी :-

मी जाहलिया सगुण । तूंचि माझें अलंकरण । अनुभवे जीवन । तूंचि माझें ॥६४॥ (य२उ.१८१)
मियां अगुणता सोडोनि फुडी । जगत्समुद्रीं दिधली बुडी । ते तूंचि सांपडलीस रोकडी । रत्नरूपें ॥६५॥
आतां मजवरी कृपा करोन । एकपणें चुंबनालिंगन । घडावया करी यत्न । हृदय माझें ॥६६॥

संस्कृत कडव : जयदेव

'स्मरगरलखंडनं मम शिरसि मंडनम् । देहि पदपल्लवमुदारम् ॥
ज्वलति मयि दारुणो मदनकदनानलो । हरतु तदुपहितविकारम् ॥ प्रिये चारु० ॥४॥
ओवी :- आतां मदन हें विष केवळ । ज्याचें औषध संतपदकमळ ।
यावीण ईश्वरत्वही अनळ- । सम वाटे मातें ॥६७॥
म्हणोनि सबीजकामदाहक । प्रिये तव पद सम्यक । माझें शिरीं निष्कलंक । कृपेनें ठेवी ॥६८॥
इत्यादि जयदेववचन । अनुभवा ये भगवंतीं क्रोध केलिया अर्पण ।
अहंता सोडोनि आपुलेपण । तयाचे चिन्ह हेचि कीं ॥६९॥
एवं समजाविता क्रोध जाय । तंव अपराधे जीव घाबरा होय ।
सुरतानंदी यादवराय । आपण वियोगभय चित्तीं धरी ॥७०॥
तेणें प्रभूनित्यपणा जैसा । मी सुरतानंद देइन तया तैसा । या भक्तिरसोल्हासा । पाविजे कीरू ॥७१॥
तें भगवते सुरतानंददानपालन । व्हाया वियोगोपलालन । परी संयोगाची खूण । सर्वथा जाण नाशेना ॥७२॥
आतां संयोगीं वियोग कैसा । प्रियज्ञानेश्वरप्रेमवळसा । कळों येईल सहसा । धैर्येचि पुढे ॥७३॥
हृदयसुरतीं ज्ञानेश्वरचरणीं । पुढतीं पुढतीं समर्पूनी ।
स्वामी अपराध क्षमा करोनि । दास्य निरंतर मज द्यावें ॥७४॥
॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे प्रीतिनर्तने माधुर्याभिनये
भक्तिनिष्ठसंभोगशृंगारात्तभगवद्योगो नाम पंचमः पदन्यासः ॥ (य२उ.१८२)

॥ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

पदन्यास ६ वा

।। मुख्यभक्तिरहस्य ।।

।। श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ ।।

जय जय सद्गुरु प्रियकरा । जय जय हृदयेंदीवरमधुकरा ।
जय जय सद्गुरु ज्ञानेश्वरा । अलकावतीवल्लभा ।।१।।
स्वामी तुझें चरणकमळ । निजविकासिनी चन्द्रिका स्नेहाळ ।
तेथ मधुपा होवोनि सुढाळ । मधु रसाळ सेवूं आम्ही ।।२।।
पूर्वील अपराधांच्या कोटी । प्रणयकलहाचिये शेवटी । सख्या तुवां घातल्या पोटीं । श्रीजगजेठीं दयाळा ।।३।।
आम्ही होवोनिया पत्नी । तुज शिणविले मोक्षदानी । ऐसी करुणाकाहणीं । वृत्तीसि मिळे ।।४।।
तेव्हां व्युत्थितइव चित्ता । वियोगानुभवें समर्था । वृत्तीसि एकतानता । सांपडें सहज ।।५।।
तेथ विषमानुरागक विप्रलंभ । जैसा गोपींचा स्वयंभ । तैसे गोपिकावल्लभ–। प्रेम वाढे ।।६।।
मग तया प्रेमाचेनि अवसरे । व्यापक ब्रह्म चित्तीं भरे । तेणें पाठीं पोटीं पुरे । तेंचि एक ।।७।।
जें सगुण होतें अंतःकरणीं । तें लपूं पाहें निर्गुणीं । अवघिया वृत्ती ते क्षणीं । चमकती साच्या ।।८।।
प्रणयकलहाचा गर्व बहुत । होतां वागृण मस्तकीं बैसत । यालागीं तो कृपावंत । गुप्तसम होय ।।९।।
गुप्त-प्रकट होवावया । स्थान नाहीं यादवराया । तथापि स्वानंदार्थ यया । सांपडला खेळ ।।१०।।
वाढतां सौभाग्यमद । विघ्न येईल रसास्वाद । मग देहबुद्धि विशद । होईल दृढ ।।११।।
याचि भयें गोविंद । करावया प्रसाद । निर्गुणीं लपे अभेद । होवोनिया ।।१२।।
कीं परमाणूपाठींपोटी । भक्त रक्षावे ही आवडी मोठी ।
यालागीं तो जगजेठी । हृदयसंपुटीं लपुनि रक्षी ।।१३।।
किंवा संयोगें चढतां वाचाऋण । म्हणोनि प्रियेचें होईल व्युत्थान ।
यालागीं प्रिय अंतरी लपून । करी एकतान चरणीं वृत्ति ।।१४।।
ज्ञानदृष्टी पाहतां । प्रकटणें लपणें वृथा । परी आनंदाची वार्ता । न बोलवेचि ।।१५।।
संयोगीं वियोगीं गोविंद । ऐसा जो परप्रेम शुद्ध । तो अनुभवा न ये प्रसिद्ध । विरहावीण ।।१६।।
हेंचि श्रीमद्भागवतीं । बोलिली आहे यथार्थोक्ति ।
प्रथम वाढवोनी वियोगवृत्ति । मग अंगीं परम प्रीति संयोगे ।।१७।। (य२उ.१८३)

श्रीमद्भागवत श्लोक :-

'तासां तत्सौभगमदं वीक्षमाणं च माधवः । प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत' ।।१।।

ओवी :-

रसास्वादाचें प्रशमन । परमानंदाचें पसायदान । कराया अंतरीं लपला कृष्ण । स्पष्ट आन वर्णार्थ ।।१८।।

ज्ञान व भक्ति : व्याख्या

अद्रुते चेतसि ब्रह्मानुभव । ज्ञान बोलिजे तया नांव । द्रुते चेतसि ब्रह्मानुभव । भक्ति म्हणावी ।।१९।।
चित्त तापकयोगें द्रवत्व पावें । ननु ऐसें न म्हणावें । शांतरस स्वभावें । तापकरहित ।।२०।।
परी हा संशय वृथा । वृत्तीची निर्वेदता । शांत पाहिजे ही वासना तत्वतां । तापक तेथ ।।२१।।
असो परमात्मा लपतां निर्गुणी । काठिन्य येवों पाहें मनीं ।
वियोगोपलालन त्या स्थानीं । तापक समजावें ।।२२।।
तेव्हां द्रव पावें अंतःकरण । मग विभावानुभावादिकें करून ।
भगवद्रति-निर्वेद हे दोन । पुष्ट स्थायीभाव होतां जाण शांतभक्तिरसू ।।२३।।
नाना भावना श्रृंगार । हेचि प्रभुसेवा समग्र । परी तेथही न यावा अहंकार । म्हणोनी विरहोपलालन ।।२४।।
ऐसी जाहलिया वृत्तीची स्थिती । मग वृत्तीचि वृत्तींत सखिया होती ।_

तीव्रसंवेगें जगत्प्रतीती । तैसीचि ये ॥२५॥
मग आपसांत भावना । भावितांचि मनमोहना । तीव्रसंवेगें वचना । तैसेंचि काढी ॥२६॥

गीतगोविंद अष्टपदी कडव :-

'सखि हे केशिमथनमुदारम् । रमय मया सह मदनमनोरथभावितया सविकारम् ॥
केशिमथनमुदारम् ॥धृ०॥
निभृतनिकुंजगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तम् ॥
चकितविलोकितसकलदिशा रतिरभसभरेण हसन्तम् '॥१॥

ओवी :-

हा विषमानुराग गुप्त । विप्रलंभ विख्यात । सावध परिसा समस्त । वृत्तिमैत्रिणी ॥२७॥
जो वैरियांसही निजपददाता । म्हणोनी केशिमथन आणि उदार या दोही पदार्था ।
विषय होणें मदनताता । सहज आलें ॥२८॥ (य २ उ १८४)
जो मोक्षपद दे वैरिया । तो आपुलेंचि दान करी प्रिया ।
यालागीं सखी आणूनि तया । मया सह खेळवीं ॥२९॥
तो तरी परमात्मा निर्विकार । परी मियां कामबळें तेथ कल्पिला विकार ।
तो भेटतांचि करुणाकर । होईल निर्विकार मीही तैसी ॥३०॥
हृदयकुंजवनी एकांतीं । मी पडले आहे विरहगती ।
आणि येथेंचि गुप्त तो श्रीपती । शोधोनि भेटवी, सखि ! मातें ॥३१॥
मी चकित पाहते चहूंकडे । परी तें रतिभरित हास्य रोकडें ।
न दिसे यास्तव सखि फुडें । आणोनि भेटवीं मजलागीं ॥३२॥

गीतगोविंद कडव :-

'प्रथमसमागमलज्जितया पटुचाटुशतैरनुकूलम् । मृदुमधुरस्मितभाषितया शिथिलीकृतजघनदुकूलम् ॥
सखि हे केशिमथनमुदारम् ० ॥२॥

ओवी :-

प्रथमसमागमाचें अवसरी । मज स्पर्शितां अमृतकरीं ।
प्रार्थितांही मधुरोत्तरी । मियां लज्जाभरीं अवमानिलें ॥३३॥
दोन्ही व्हावया एक । प्रतिबंधपट्टवस्त्र होतें देख । तें वागृणमय साहजिक । शिथिल केलें जयानें ॥३४॥
आतां मृदुमधुरवचनें । नानाचरणगुणगानरचनें । आर्जवीन वृत्तिसूचनें । परी भेटवी सखि! मातें ॥३५॥
माझियें हृदयींच राहे । परी ममापराधें मज व्यक्त नोहें ।
परी तूं उपाय करूनी पाहे । भेटवीं लवलाहे प्रिया मज ॥३६॥
मियां कंठीं न घातली मिठी । मुख चुंबितां लपविली दृष्टि ॥
आतां अनुताप वाटतो पोटीं । केव्हां भेटी हरीची ॥३७॥
ऐसा गुप्तविप्रलंभ साधितां । जायें अंगींची पारकीयता । तेव्हां स्पष्ट विप्रलंभाची वार्ता । दिसों लागे ॥३८॥

स्पष्ट विप्रलंभ

अंतरीं बाहेरीं उमटें शोक । शोका पाठींपोटीं व्रजनायक । तेणें जडभाव सकळीक । हारपें आधीं ॥३९॥
ज्ञानदृष्टी ब्रह्म भरलें । वृत्तीनें सखिमय अवघें देखिलें ॥
मग जिकडे तिकडें ऐसेंचि बोले । काम धरोनी हरीचा ॥४०॥
अवघिया सखियांच्या अंतःकरणी । शांति दिसते काय म्हणुनी ।
तयास दिसे चक्रपाणी । मज न दिसे म्हणुनि कोपे ॥४१॥
तया सविरहप्रणयकोपाचेनि योगें । पंचप्राणा धांव सवेगें । तेणें उष्णश्वासप्रयोगें । तापल्या दिशा ॥४२॥
(य२उ१८५)

तया तापांचिया पुढें । अग्नीस शीतलत्व घडे । आणि शीतल चंद्रासही जोडे । औष्ण्यबाहुल्य ॥४३॥
परी लोभ अत्यंत अंतरी । कीं प्रभु आलिंगावा सबाह्यभीतरीं । यालागीं सखियावरी । प्रेमचि स्थापी ॥४४॥
मग पाषाणातें पाहुनी । वृत्तीचिया अंगणीं । स्थिरता ऐसी कासयानीं । बहिणी ! तुज ॥४५॥
ऐसी मियां प्रेमभरें । सेवा केलिया सत्वरें । मग सांग यदुवीरें । स्वीकारिजें कीं नाहीं ॥४६॥
मी पाषाण होईन सचेतन । प्रभुमंदिरा पायरी होउन ।
तुजसारखी सेवा करीन । परी साह्य करी मज माये ॥४७॥
घडिभरी पाहे झाडाकडे । मग तुळसीस म्हणे माते येव्हडे । प्रफुल्लितत्व रोकडे । हरिसंगें तुज ॥४८॥
तुझा जन्म घेऊनि छाया । धरूनि रंजवीन यादवराया । परी जननी तव सहाया । अपेक्षिते ॥४९॥
अतिसुकुमार गोविंदचरण । माझें अद्रुत-हृदय तेंचि कानन ।
तेथ अभिमानाचे कंटक दारुण । रुततील म्हणून घाबरी ॥५०॥
द्रुतहृदयमंचकावरी । येवोनि पहुडतील पूतनारी । ऐसा उपाय कांही करी । जननी तुलसी ॥५१॥
घडि एक मुरलीकडे । पाहोनिया पायां पडे । म्हणे तुझा द्वेष येथोनि पुढें । करणार नाहीं ॥५२॥
मागीलियांची करी क्षमा । तुझा शब्द आवडे पुरुषोत्तमा । सखि ! मजवरील प्रेमा । वाढवी तिकडुनी ॥५३॥

कृष्णकर्णामृत :-

अयि मुरलि मुकुंदस्मेरवक्त्रारविन्द - श्वसनमधुरसज्ञे त्वां प्रणम्याद्य याचे ॥
अधरमणिसमीपं प्राप्तवत्यां भवत्यां कथय रहसि कर्णे मद्दशां नंदसूनोः ॥१॥
ओवी :- जडचेतनाचा सहज विरोध । तुजसवें तंव खेळे मुकुंद ।
यास्तवचि तूं चेतन प्रसिद्ध । परी जड दिससी समाधीमुळें ॥५४॥
मुकुंदहास्यमुखमधुरसपान । यास्तव माय तुज नाहीं व्युत्थान ।
मीही हरिकांता परी विरहातुर म्हणून । तुजहून गौण आहे कीं ॥५५॥
कामभोगयोग्य तूं नसतां । तुज नित्य चुंबी कमलोद्भवपिता । यास्तव निष्काम प्रेमवार्ता । तुझे ठायी ॥५६॥
तया अमृतप्रेमाधरसमीप । गेलियाचि साक्षेप । निजनादें सांगे अमूप । माझी दशा गोविंदा ॥५७॥
(य२उ.१८६) तूं मुखरसज्ञा म्हणून । तुझीही सेवा कराया कारण ।
विण्मूत्रादिरसज्ञा होवोन । तुम्हा दोघांचे चरण सेवीन कीं ॥५८॥
'तुझी विष्ठापंढरीराया । सारभूत माझी काया'। लज्जा त्यजोनी अभंगें यया । श्रीतुकाराम बोलिले ॥५९॥
तैसें करोनी अंतःकरण । मिळवो इच्छी हरीचें चरण । एवं वदतां वदतां मौन । प्रेमताटस्थ्यीं ॥६०॥

गुरुकरुणावृत्ती

तेव्हां गुरुकरुणाविश्वासवृत्तिसखी । प्रभुसमीप जाऊनि निकी । निर्गुणांतही कर्णी एकी । गोष्टी सांगे ॥६१॥
सद्गुरुपादविश्वासाविण । संकटीं सहाय देईल कवण ।
यालागीं तीचि जाऊन । दशा सांगे निजकन्येची ॥

गीतगोविंद : अष्टपदी

सा विरहे तव दीना ॥
माधव मनसिजविशिखभयादिव भावनया त्वयि लीना ॥धृ०॥
निन्दति चंदनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरम् ॥
व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् ॥१॥

ओवी :-

जो भक्तरक्षणानुकूल । विरहिणीभेटी उतावेळ ।तो गुरुविश्वासें प्रबळ । साकार होय ॥६३॥
सखी ऐसिया तयाते । जी दशा निरूपिते । ते सावध येथें । ऐके मना ॥६४॥
तूं माधव म्हणुनि तुझें ठायीं । दारिद्र्याची वार्ता नाहीं ।
ऐसें असोनी शेषशायी । मत्सखीं कां विरहिणी ॥६५॥

ती मदनभयेंकरून । तुझेचि ठायीं झाली लीन । म्हणजे स्वार्थी प्रेम तिचा नसून । तुझें चरण पुजूं पाहे ॥६६॥
निर्गुणीं जरी लीन । आहे ज्ञानसंपन्न । परी सगुणपरमानंदार्थ दीन । भक्तिसंपन्न ओळखे ॥६७॥
हा चंदन व्याळाधिष्ठान । यालागीं तो विषचि म्हणून ।
निंदी वैराग्यबळेंकरून । साजिरें तव चरण मेळवावया ॥६८॥
तैसे चंद्र आणि मलयसमीर । विषय म्हणोनि खेदकर । ओळखोनी तव चरणांवर । प्रेम धरी ॥६९॥
संस्कृत कडव :-
अविरलनिपतितमदनशरादिव भवदवनाय विशालम् ।
स्वहृदयमर्मणि वर्म करोति सजलनलिनीदलजालम् ॥ सा विरहे तव दीना० ॥२॥ (य २ उ १८७)
ओवी :- अंगावरी रतिवरशर । येती ते तुज न लागावे साचार ।
यालागी कोमल हृदयीं विढार । तुझिया रक्षणार्थ निर्मी ॥७०॥
संस्कृत कडव :-
कुसुमविशिखशरतल्पम्अनल्पविलासकलाकमनीयम् ।
व्रतमिव तव परिरंभसुखाय करोति कुसुमशयनीयम् ॥ सा विरहे तव दीना ॥३॥
ओवी :- बहुतविलासरमणीया । रचितसे कुसुमशय्या ।
ते मदनबाण असूनि यदुराया । तुज मेळवाया व्रत करी ॥७१॥
भक्ति वीरवृत्ति राहोन । व्रत करी मदनशरशयन ।
झडकरीं आपुलें स्तब्धपण । सांडूनि चाल तेथवरी ॥७२॥
संस्कृत कडव :-
वहति च चलितविलोचनजलभरम्आननकमलमुदारम् ।
विधुमिव विकटविधुन्तुददन्तदलनगलितामृतधारम् ॥ सा विरहे तव दीना ॥४॥
ओवी :- जलमय नयन जलदयुक्त । वदनकमल तीचे शोभत ।
कीं राहुदशनघायें अमृत गळत । ऐसिया चंद्रसम शोभत वदन तीचें ॥७३॥
कीं चंद्रातील अमृत । त्यासही टोचिती राहुदंत । यालागीं अमृताश्रयही येथ । तुजहूनि नाथ श्रेष्ठ नाहीं ॥७४॥
संस्कृत कडव :-
विलिखति रहसि कुरंगमदेन भवन्तमसमशरभूतम् ।
प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतम् ॥ सा विरहे तव दीना० ॥५॥
ओवी :- नवचूतकुसुम घेवूनि करी । मृगमदें तुझी प्रतिमा मुरारी ।
लिहूनि पूजननमना करी । तुज मृदु मानोनि कुसुमसम ॥७५॥
संस्कृत कडव :- 'ध्यानलयेन पुरःपरिकल्प्य भवन्तमतीवदुरापम् ।
विलपति हसति विषीदति रोदिति चंचति मुंचति तापम् ॥ सा विरहे तव दीना ० ॥६॥
ओवी :- ध्यानेंकरूनि पाहत । तेव्हां दुष्प्राप्यही तूं वाटसी प्राप्त । यालागीं हांसत । आनंदभरें ॥७६॥ (य २ उ १८८) पुढें लयेकरूनि दिसे निर्गुण । तेथ उठूं पाहे वाचाऋण ।
तिया वृत्तीनें धरावे सगुण । हाचि छंद धरूनि रडतसे ॥७७॥
म्हणे हें विदीर्ण हृदय । अझोनी द्विधा न होय । यातें वाटे प्रिय । येईल पुढती ॥७८॥
कीं मियां भंगलीया क्षणीं । ही मिळेल निर्गुणीं । मग प्रिय-आलिंगनीं । प्रिया नव्हें ॥७९॥
ऐसीच आशा धरोन । तूं आपुलें करिसी धारण । तरी जड कीं चेतन । नेणवे माये ॥८०॥
जडासी सर्वदां ज्ञातता । आणि सर्वसाक्षी भगवंता । तरी हृदया तुझी अवस्था । ज्ञात नोहे काय म्हणुनी ॥८१॥
अथवा ज्ञात म्हणुनी चेतन । तरी तूंचि होवोनि गोपिकारमण ।
द्यावया अक्षय आलिंगन । समर्थ न होसि कां ॥८२॥
कीं ही आघवी भ्रांती । भासे विप्रलंभ भगवंती । क्षणक्षण प्रियकरमूर्ती । आश्लेषी चित्ता ॥८३॥

अविद्येचे उपकार

मुक्तजनी तिरस्कारिली । म्हणोनि अविद्या कंटाळली । आतां मदाश्रयें उपजवों लागली । प्रियमूर्तीतें ॥८४॥
आणि ऐसेंचि असेल जरी । अविद्या ही सखी हो तरी ।
तिये मलीन ऐसें निर्धारी । मग मी न म्हणे ॥८५॥
कीं वियोगतन्मय अंतःकरण । संगें प्रकटतां करुणाघन । कठोर ह्रदय म्हणोनि गवेषण । नव्हे पुन्हा ॥८६॥
कीं ह्रदय विदीर्ण जाहलें फार । तया द्वारे पडलीं सहस्र ।
कोण्या द्वारें प्रकटावे म्हणोनि यदुवीर । राहे अंतर तटस्थ ॥८७॥
कीं जातां कोण्याही द्वारी । झणीं मी निघेन बाहेरी ।
यालागीं गुप्त अंतरींच्या अंतरीं । प्रसाद करावया मजवरी राहिला ॥८८॥
मियां शोक रोधितां जाण । ह्रदय फुटोनि बाहेर निघेल नारायण ।
म्हणोनि रडोन रडोन । ह्रदय रक्षी प्रियास्तव ॥८९॥
बंधन आणि भ्रांती । निःशेष नाहीत भगवंतीं । तेथ करुणाचि नाही मजपुरती । म्हणोनि रडे ॥९०॥
नातरी प्रिय करुणासागर । सिंधुसाम्यें जाहला क्षार । परी अमृतत्व म्हणोनि मधुर । वेद अझोनी बोलत ॥९१॥
ऐसिया नाना वृत्ती । तुजसाठीं विश्वपती । श्रवोनि शोकभागीरथी । माधुर्य चित्तीं आवेशे ॥९२॥
शोकेंचि एकाग्र होय मन । आणि तेथ जे जे भाव उपपन्न ।
त्या त्या भावेकरून । तत्तद् रसास्वादन करी ॥९३॥
सहज पाहे चित्राकडे । तंव मनीं वाटे ऐसें फुडें । उभा असोनी मजपुढें । न पाहे मजकडे प्रेमदृष्टी ॥९४॥
म्हणोनी प्रणयकोपाकार । उगाचि धरूनि करी स्थानांतर । (य२उ१८९)
पुढती तेथेंचि येऊनि साचार । आर्जवें करुणाकर भेटेल म्हणुनि ताप वारी ॥९५॥

संस्कृत कडव :-

'प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव तव चरणे पतिताहम् ।
त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहम् ॥ सा विरहे तव दीना ० ॥७॥
ओवी :- हे लक्ष्मीवल्लभा यदुपते । घडी घडी ऐसेंचि म्हणते । तूं मज नसतां जाळिते । सुधानिधि हा ॥९६॥
म्हणे सखिया अमृतकरा । सांग 'न वर्षे हालाहलधारा' ।
याचा पिता* अमधुर खरा । म्हणोनि दया नसे यातें ॥९७॥ (*खारट समुद्र)
बहुत विरहिणीचा शाप । हा माथां वाहे कलंक पाप । तथापि पुढती द्यावया ताप । कृतसंकल्प असे हा ॥९८॥
तुजवीण हा सुधानिधी चंद्र । कर्मिया पाठवी भूमीवर ।
अथवा स्वर्गसुधानिधि तुजवीण शारंगधर । पाठवी बंधनीं पुण्यक्षयें ॥९९॥
म्हणोनी चालतां अथवा स्थिर असतां । मी तुझेंचि चरणीं पतिता ।
लोटांगण खेळे चालतां । स्थिर असतां नतास्मि ॥१००॥
संस्कृत कडव :- 'श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम् ।
हरिविरहाकुलबल्लवयुवतिसखीवचनं पठनीयम् ॥ सा विरहे तव दीना ० ॥८॥

ओवी :-

हें जयदेव वचनाचें सार । ह्याचें स्वारस्य निरूपिलें समग्र । अन्यपदार्थनिर्धार । स्पष्ट आहे ॥१०१ ॥
ऐसिया सखिवचनेंकरून । सद्‌गुरुविश्वासवृत्तिसंगान । द्रुते चेतसि नारायण । आविर्भवे ॥२॥
तेव्हां विरहिणी वृत्ती । युगपत् चरणा झोंबती । आतां स्वामिया पुढतीं । न टाकावे म्हणती ऐसें ॥३॥
श्लोक :- निजजनसुखकारं शांतिसौभाग्यसारम् । मधुमतिकुचचोरं नैगमं निर्विकारम् ॥
ह्रदयकमलभृंगं नीरदाभांगरंगम् । अभिनवगुणगात्रं स्वार्यपुत्रं नतास्मः ॥१॥ (य २ उ १९०)
ओवी :- संकटी रक्षितां । तुम्हीचि आम्हा मातापिता । भोजनसमयी वात्सल्ययुक्ता । सेवा करूं तुमचीच ॥४॥
शयनसमयीं पतिव्रता । होवोनि तुम्हां दान करूं सुरता । परी न जावें भगवंता । सांडूनिया ॥५॥

माय बाप पुत्र पती । हे सर्व भाव देवावरुती । तुकारामही स्थापिती । विराण्यादी नाना अभंगीं ॥६॥

श्रीतुकारामांचा अभंग - १

माझ्या मायबापें दिले दूरदेशीं । आतां कोणापाशीं तोंड वासो ॥१॥
आडवा डोंगर हा माझा वयरी । अंतरलें दूरी पांडूरंगा ॥२॥
लिहोनि पत्रिका पाठवूं कोणाहाती । वाटतसे खंती माहेराची ॥३॥
तुका म्हणे आम्ही लेकराच्या जाती । यावे रातोरातीं पांडुरंगा ॥४॥

श्रीतुकारामांचा अभंग - २

हाचि नेम माझा न फिरे माघारी । बैसलें शेजारी गोविंदाच्या ॥१॥
घर रिघोनीया पट्टराणी झालें । वरिलें सांवळें परब्रह्म ॥२॥
बळीयाचा अंगसंग झाला आतां । नाही भय चिंता तुका म्हणे ॥३॥

ओवी :- ऐसें नामदेवाचेंही वचन । प्रत्यक्षचि घेऊं प्रमाण ।
तदनुसारें भावसंपन्न । झालिया लाज सांडून भजावा हरि ॥७॥

नामदेवांचा अभंग

मांडीवरी घेत यशोदा सुंदरी । आळवी श्रीहरी नानायुक्ती ॥१॥
तूंचि माझा प्राण तूं माझी माउली । तूं माझी बहिणूली कान्हाबाई॥२॥
गण गोत भाऊं तूंचि माझा सखा । संसार लटीका तुजवीण ॥३॥
तूंचि माझा धनी तूं माझें जीवन । चुंबीत वदन वेळोवेळा ॥४॥

ओवी :-

सर्वजगत्स्पंदनेकरून । माझाही तूं चेतनमय प्राण । तयां प्राणातें दुग्ध पाजावयाकारण । माउली तूं ॥१०८॥
एवं मातृपितृभक्ति । निरूपिली यथा निगुती ।
'संसार लटीका तुजवीण' या युक्ती । ज्ञाने जगन्मिथ्यात्व दाविले ॥१०९॥
तूंचि माझा धनी, या वचनेंकरून । बोलिलें माधुर्यविंदान । अन्यत् स्पष्टार्थ समजून । घेइजे मना ॥११०॥
म्हणवूनि सर्वभावें तुझे ठायीं । आवडी ठेवू शेषशायीं । तुम्ही मोकलूनि कदाही । न जावे कोठें ॥११॥
(य२उ.१९१) 'ता मन्मनस्का' इत्यादिवचनेंकरून । गोपीविरह उद्धवा सांगे भगवान ।
परी परस्पर मिळतांचि जाण । श्रीकृष्ण होय विरहरहित ॥१२॥
परी प्रियेच्या अंतःकरणीं । संयोग झालियाही क्षणीं । पुढतीं जाईल कीं सोडोनी । हें वियोगभय वाटे ॥१३॥
हीच योगीं वियोगवृत्ती । दृढ धरितां गर्वोपहती ।
येथ जे परमानंदप्राप्ती । ते अनिर्वाच्या प्रीति बोलिजे ॥१४॥
एवं मुनिमतसमन्वय- । पुष्पे पूजिलें श्रीगुरुपाय । पति सुत गोत बाप माय । ज्ञानेश्वर मज ॥१५॥
हा ग्रंथ आवडी वाचिजे । ऐसे मियां कवणा म्हणिजे । मजहूनि वरिष्ठ सहजे । अवघेचि आथी ॥१६॥
म्हणवोनि 'बोले तैसा चाले' । या तुकारामवाक्यान्वये वहिले । मियांचि पाहिजे केलें । सेवन याचें ॥१७॥
माझा मियांचि अनुभवावा । आणि जिया मजसमान जीवा ।
त्यांही अनुमोदनी भरावा । प्रेमें आणि निर्विघ्नत्वें ॥१८॥
मम सर्वस्व ज्ञानेश्वरजननी । हें ग्रंथरहस्य अंगीं पाजोनी ।
अखंड ठेवोनि तुझिया चरणीं । करवीं दास्य ॥११९॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीछंदबद्धे प्रीतिनर्तने माधुर्याभिनये मुख्यभक्तरहस्यवर्णनं नाम षष्ठः पदन्यासः ॥

॥ श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

॥ समाप्त ॥

६

।। गोविन्दानन्दसुधा ।।

(संस्कृत)

।। श्री ज्ञानेश्वरमाउली ।।

मंगलाचरण

जयति जयति विष्णोर्वाक्यभावार्थकारी । ऋतचितिसुखमूर्तिः स्वीयकाम्यानुकारी ।
शिवपुरमिव भातीन्द्राणितीरं यदीय-। द्वयचरणनखाभा ध्वस्तमायांधकारम् ।।१।।

सद्गुरु श्री बाबाजीमहाराज पंडित यांनी केलेला अनुवाद

अर्थ :- श्रीविष्णूच्या वाक्यांचा भावार्थ प्रगट करणारे म्हणजे भगवान् श्रीकृष्णांनी सांगितलेल्या गीतेवर भावार्थदीपिका नांवाची टीका लिहिणारे, आपल्या भक्तांच्या इच्छेनुसार साकार होणारे, आपल्या दोन्ही चरणनखांच्या तेजानें मायारूप अंधःकाराचा नाश करणारे व श्री कैलास किंवा काशी यासारखें प्रकाशरूप जें इंद्रायणी तीरावरील आळंदीक्षेत्र येथे वास्तव्य करणारे जे सृति् सुखरूप श्रीज्ञानेश्वर महाराज यांचा अनेकवार जयजयकार असो ।।१।।

भक्तिलक्षण

अनध्यस्तविवर्तेऽस्मिन् गुरौ वा शिवकृष्णयोः । तैलधारेव या प्रीतिर्भक्तिः श्रुत्यनुशासनम् ।।२।।
ज्ञाते तत्त्वे ऽप्यगर्वाय सद्गुरोर्भक्तिरिष्यते । सच्छिष्याणां साहजिकी तद्भिदुच्छेदने परा ।।३।।
शिवभक्तिः सदा ग्राह्या विश्वरागनिवृत्तये । कृष्णभक्तिः सदा ग्राह्या रसास्वादापनोदिनी ।।४।।

अर्थ :- अनध्यस्तविवर्त श्रीगुरूचे ठिकाणीं किंवा शिवकृष्ण यांचे ठिकाणीं तैलधारावत् अखंड वाहणारी जी प्रीति ती भक्ति होय अशी श्रुतीची शिकवण आहे ।।२।। आत्मतत्त्व जाणल्यानंतरहि ज्ञानाचा अहंकार नाहींसा करण्याकरिता श्रीससद्गुरूची भक्ति करणें इष्ट आहे. कारण द्वैतभासाची निवृत्ति करणारी ही भक्ती सच्छिष्याचे ठिकाणीं स्वाभाविक असते ।।३।। दृश्य पदार्थाचे ठिकाणीं आसक्ति नसावी म्हणजे वैराग्य प्राप्त व्हावे म्हणून शिवभक्ति सदा करावी व त्याचबरोबर मी सुखभोक्ता आहे, हा अहंकार नाहीसा व्हावा म्हणून श्रीकृष्णभक्ति नेहमीं करावी ।।४।।

श्रीगुरूचे ठिकाणीं हरिहरभावना

शिष्यप्रेम्णा जगद्बाधाद् गुरुर्हरिहरात्मकः । तद्भक्तिर्व्यापिनी ग्राह्या देवभावसमन्वयात् ।।५।।

श्रीगुरु शिष्यावर प्रेम करतात म्हणून ते हरिरूप आहेत व जगताचा बाध म्हणजे जगन्मित्थ्यात्व पटवून देतात म्हणून ते शंकररूप आहेत. अशा त्या सद्गुरुमूर्तीत हरिहरांचा समन्वय होत असल्यामुळे त्यांच्या (श्रीगुरूच्या) ठिकाणीं होत असलेली भक्ति व्यापकच समजली पाहिजे ।।५।।

वेदान्त-योगशास्त्रानें श्रीगुरूचे ठिकाणी भक्तिस्थापन

देवत्वगुणरूपस्याऽऽश्रयो द्रव्यं भवेद्गुरुः । इति न्यायेन संचिन्त्य नात्मभिन्नं पुनश्च तत् ।।६।।
इति वेदान्ततो ज्ञात्वा स्थापयेद्योगशास्त्रतः । सद्गुरावात्मानुरागं भक्तिशास्त्रेण केवलम् ।।७।।
गुरुपादस्थायिभावम् अखंडरसतां नयेत् । काठिन्यं विषये कुर्याद् द्रवत्वं सद्गुरोः पदे ।।८।।
उपायैः शास्त्रसंदिष्टैरनुक्षणमतो बुधः । एवमेव प्रक्रिया वाप्यस्तु शास्त्रानुसारिणी ।।९।। (य२.पू.१९३)

अर्थ :- देवरूपगुणांचा आश्रय गुरुरूप द्रव्य आहे, या न्यायानें श्रीगुरूचें चिंतन करावें. पुनः गुरु आपल्या आत्म्याहून भिन्न नाहींत हें वेदान्तशास्त्रांतून जाणून योगशास्त्रानें म्हणजे ध्यानयोगानें तें श्रीगुरुरूप चित्तांत दृढ करावें व श्रीसद्गुरूचे ठिकाणी आत्मप्रेम केवळ भक्तिशास्त्रानेंच स्थापन करावें ।।६-७।। गुरुचरणरूपी स्थायिभावाला म्हणजे प्रेमभावाला अखंड रसत्वाला आणावें म्हणजे तें प्रेम उत्कट करावें (असा प्रेम उत्पन्न

होण्याचा उपाय म्हणजे) विषयांचे ठिकाणीं काठिण्य म्हणजे अनासक्ति धारण करावी व श्रीगुरुचरणाचे ठिकाणी चित्त आसक्त होईल असा प्रयत्न करावा ॥८॥ हाच उपाय शास्त्रांनी सांगितला आहे. म्हणून शहाण्यांनी नेहमी याच उपायाचा अवलंब करावा किंवा शास्त्रांला अनुसरून हीच एक प्रक्रिया आहे ॥९॥

भक्तिशास्त्राचे स्वातंत्र्य

तल्लाभाय साधनानि कथितानि महात्मभिः । सर्वमार्गः स्वतंत्रोऽयं भक्तिमार्गोऽथ शब्दतः ॥१०॥
सूत्रादिभिः समारब्धो ब्रह्मपुत्रमुखैर्यतः। समाधिर्भक्तियोगेन घेरण्डमुनिभाषितम् ॥११॥(२)

अर्थ :- तो गुरुप्रेम प्राप्त व्हावा म्हणून महात्म्यांनी साधनें सांगितली आहेत. 'अथ' या शब्दानें भक्तिशास्त्राचा आरंभ केला असल्यामुळे हा भक्तिमार्ग सर्व मार्गांहून स्वतंत्र आहे. ॥१०॥ (टीप - (१)शांडिल्यसूत्रे नारदीयसूत्रे चाथशब्दारंभबोधनात् स्वतंत्रत्वम् तथा च सूत्रे १.''अथातो भक्तिजिज्ञासा'' व २.''अथातो भक्तिं व्याख्यास्यामः'' कारण हा भक्तिमार्ग श्री नारदादिकांनी सूत्रादिद्वारा प्रतिपादिला आहे. समाधि भक्तियोगाने साधला जातो असे घेरंडाचार्याचेहि (२) म्हणणे आहे. ॥११॥

(टीप - (२) तच्चोक्तं घेरण्डसंहितायाम् -

स्वकीयहृदये ध्यायेदिष्टदेवस्वरूपकम् । चिंतयेद्भक्तियोगेन परमाल्हादपूर्वकम् ॥१॥
आनंदाश्रुपुलकेन दशभावः प्रजायते । समाधिः संभवेत्तेन संभव्नो मनोन्मनी ॥२॥

आपल्या इष्ट देवाच्या स्वरूपाचें आपल्या हृदयांत ध्यान करावें. व त्या स्वरूपाचें भक्तीनें व अत्यंत आल्हादपूर्वक चिंतन करावें.१.

आनंदाश्रु व रोमांचित होणें यांच्या योगानें प्रेमस्थिति प्रगट होते. व त्यामुळें समाधि साधला जातो व मन उन्मन होतें.२.)

भक्तीचे मुख्य प्रकार : तीन

गौणी-मध्या-परा-भेदाद्भक्तिः प्रोक्ता त्रिधा बुधैः । गौण्यष्टधा द्विधामध्या परैकैव निबोधत ॥१२॥

अर्थ :- ज्ञात्यांनी १. गौणी, २. मध्या व ३. परा असे भक्तीचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. गौणी भक्ति आठ प्रकारची आहे, मध्या दोन प्रकारची व परा एक प्रकारची आहे. ॥१२॥

गौणी भक्तीचे ८ प्रकार

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यं गौणीयमष्टधा ॥१३॥
भावयेत्संसृतौ दुःखं विषये दोषदर्शनात् । गृहसौख्यं परित्यज्य साधुसंगतिमाश्रयेत् ॥१४॥

अर्थ :- श्री विष्णूच्या लीलांचे श्रवण, कीर्तन, स्मरण, त्याची चरणसेवा, त्याची पूजा, त्याला नमस्कार करणें, त्याचे दास्य करणें व त्याच्याशीं सख्य जोडणें असे हे आठ प्रकार गोणीभक्तीचे आहेत. ॥१३॥ विषयांचे ठिकाणीं दोष पाहून संसार दुःखदायक आहे असे नेहमी चिंतन करावें.

गृहसौख्य सोडून सांधूंचे संगतीचा आश्रय करावा.॥१४॥

सगुण निर्गुण

निर्गुणः सगुणश्चैव भगवान् परमेश्वरः । ज्ञानगम्यो निर्गुणोऽसौ सगुणस्त्वनुरागतः ॥१५॥

भगवान् परमेश्वर सगुण व निर्गुण असा दोन प्रकारचा आहे.
ज्ञानानें कळतें तें निर्गुण व प्रेमानें कळतें ते सगुण होय ॥१५॥

हरिहरांचे परोक्ष अनध्यस्तविवर्तत्व

अनध्यस्तविवर्तोऽपि सगुणोऽयं द्विधा भवेत् । अपरोक्षः परोक्षश्च परोक्षः शंकरो हरिः ॥१६॥

अनध्यस्तविवर्त असलेले सगुणस्वरूप निरुपाधिक असून ते दोन प्रकारचे आहे. एक परोक्ष व दुसरें अपरोक्ष. शंकर व श्रीहरी हे परोक्ष आहेत.॥१६॥

सद्गुरूंचे अपरोक्ष अनध्यस्तविवर्तत्व

अपरोक्षो गुरुर्ज्ञेयो साधुमूर्तिसमन्वितः । अपरोक्षगुरोर्योगे परोक्षविरहो भवेत् ॥१७॥
परोक्षप्रतिमादौ चापरोक्षविरहो भवेत् । एवमपि हृदि ध्यायेदपरोक्षं सदैव हि ॥१८॥

कुर्यात्तदर्थमेवादौ श्रवणं साधुवक्त्रतः । परोक्षाऽपरोक्षयोश्च सत्समन्वयहेतवे ॥१९॥
ऐतिह्येन प्रमाणेन परोक्षाकारबोधतः । सद्गुरौ अपरोक्षेऽस्मिन् गुणभावं निवेशयेत् ॥२०॥

अर्थ :- सर्व साधूंचा ज्या ठिकाणीं समन्वय आहे असा श्रीगुरु अपरोक्ष परमात्मा जाणावा. अपरोक्ष श्रीगुरूचा योग असतांना म्हणजे डोळ्यांसमोर असतांना परोक्ष अशा श्रीहरीच्या व श्रीशंकराच्या ठिकाणी विरह असतो. ॥१७॥ परोक्ष अशा श्रीशंकर व श्रीहरि यांच्या मूर्ति समोर असतांना श्रीगुरुबद्दल विरह असतो. असे असले तरी अपरोक्ष अशा श्रीगुरूचे निरंतर अंतःकरणात ध्यान ठेवावें ॥१८॥ परोक्ष शंकर, श्रीहरि व अपरोक्ष श्रीगुरु यांचा नेहमी संयोगवियोग प्रेम असावा. व त्याकरितां ते एकरूप आहेत असा निश्चय करावा. व त्यांचे ठिकाणी प्रेम प्राप्त व्हावें म्हणून प्रथम साधूंच्या मुखानें भगवंताच्या लीलांचें श्रवण करावें. ॥१९॥ ऐतिहासिक प्रमाणाने म्हणजे पुराणांतील इतिहासावरून, लीला करणाऱ्या श्रीशंकराच्या व श्रीहरीच्या मूर्ति आहेत हे जाणून अपरोक्ष अशा सद्गुरूच्या ठिकाणीं त्या सर्व लीलांचा उपसंहार करावा. ॥२०॥

आदौ गुणाः परोक्षस्य मूर्तौ भाव्या स्थिरा बुधैः । अपरोक्षाश्रयं तेषां सद्गुरुं परिकल्पयेत् ॥२१॥
ऐतिह्यस्य परोक्षस्य मूर्तौ प्रस्थापयेत् गुणान् । सद्वक्त्रश्रवणेन-एतन्मानसे स्थापयेत् पुनः ॥२२॥
मानसमपि तत्तीव्रं, स्थापयेत्सद्गुरौ पुनः । एतद्धि कीर्तनं शुद्धं श्रवणावर्तनं स्वयम् ॥२३॥
श्रुतं यत्साधुवक्त्रेण तदुल्हासेन वर्णनम् । कीर्तनं मुनयः प्राहुर्यस्मिन् प्रेमयी तनुः ॥२४॥
साकारं वर्णयेद्विष्णुं सन्निधौ गुरुदेवयोः । असन्निधौ निराकारं चित्ते साकारसंयुतम् ॥२५॥

अर्थ :- प्रथम सूज्ञ पुरुषांनी पूजेकरितां घेतलेली देवाची मूर्तिच पुराणांतून ऐकलेल्या लीला करणारी आहे अशी दृढ भावना करावी व त्या लीलांचे अपरोक्ष श्रीगुरूच आश्रय आहेत अशी भावना करावी ॥२१॥ पूजे करितां घेतलेल्या मूर्तीचे ठिकाणीं, होऊन गेलेल्या भगवान शंकर व श्रीहरी यांच्या अवतारांचे, गुण स्थापावे म्हणजे याच मूर्तीनें त्या लीला केल्या अशी दृढ भावना करावी व त्या मूर्ती अंतःकरणांत प्रगट व्हाव्या म्हणून पुनः पुनः त्या अवतारांच्या गुणांचे साधूंच्या मुखांतून श्रवण करून त्या मूर्ती मनांत ठसवून घ्याव्या ॥२२॥ अंतकरणांत पूर्णपणे ठसविलेले ते गुण पुनः सद्‌गुरूचे ठिकाणीं तीव्र स्थापन करावे. असा हा स्वाभाविक होऊं लागलेला श्रवणाचा अभ्यास हेच शुद्ध कीर्तन होय ॥२३॥ साधूंच्या मुखानें ऐकलेले भगवंताचे गुण उल्हासपूर्वक वर्णन करणें याला मुनी कीर्तन म्हणतात. यामुळें शरीर प्रेममय बनून जाते ॥२४॥ श्रीगुरु किंवा देव यांचे समोर कीर्तन करीत असतांना विष्णूच्या साकार स्वरूपाचे गुणवर्णन करावे व हे समोर नसतील तर साकारयुक्त भगवंताच्या निराकार स्वरूपाचे वर्णन करावे व चित्तांत साकार सगुण असावे ॥२५॥

वाचा गोविंदवर्तिन्या कीर्तनं स्मरणं भवेत् । कीर्तने स्याद् यथानन्दस्तथैकान्ते ऽपि जायते ॥२६॥
कर्मणा मनसा वाचा सद्गरोः * पादसेवनम् । तनुर्वाणीमनश्चैव गुरुसेवार्थमाश्रयेत् ॥२७॥
(य २ उ २९४)
भोग्यानामुपरत्यर्थं दृष्टं [४] मानसमेव वा । पंचम्यां सद्गुरुं देवमुपचारैः समर्चयेत् ॥२८॥
पूजकाहंकृतेर्नाशो वन्दनेन उपजायते । भगवन्तमनन्यः सन् प्रणमेद् विगतत्रपः ॥२९॥
वंदने लाघवं दैन्यं तद्दास्येन प्रवर्धयेत् । भूत्वा निःसाधनं तस्मात्सख्यं संसाधयेद् हरौ ॥३०॥

अर्थ :- गोविंदाचें अखंड नाव घेणाऱ्या वाणीनें कीर्तन करणें याला स्मरण म्हणतात ह्या स्मरणानें कीर्तनांत जसा आनंद होतो तसाच आनंद एकान्तांत स्मरण केल्यानें होतो ॥२६॥ श्रीगुरूंचें पादसेवन काया वाचा मनानें करावें. शरीर वाणी, मन श्रीगुरुसेवेंत लावावे ॥२७॥

(टीप :- गुरौ असन्निहितेऽस्तु परोक्षं प्रतिमापादसेवनम्, सन्निहिते किं तेन परोक्षेण ॥२७॥)

भोग्य जे विषय आहेत त्यांचे ठिकाणीं उपरति व्हावी म्हणून- म्हणजे विषय वासना निवृत्त व्हावी म्हणून - अपरोक्ष जे सद्‌गुरु व परोक्ष अशा देवांच्या प्रतिमा यांची नाना प्रकारच्या उपचारांनी किंवा मानसिक उपचारांनी पूजा करावी२ ॥२८॥

(टीप २- द्वितीयान्तपाठे - दृष्टम् = अपरोक्षं सद्‌गुरुम् ॥ मानसम् = परोक्षं देवम् (प्रतिमादिकम्) ॥ अत्र दृष्टमानसशब्दौ विभक्तिविपरिणामेन

उपचारैरित्यस्यापि विशेषणतया ऽ न्वितौ ।। दृष्टैः = पाद्यार्घ्यादिभिः ।। मानसैः = मनसा रचितैः (उपचारैः) ।। सेवकवद् बद्धपाणिर्भूत्वा का आज्ञेति प्रतीक्ष्य कथितमकथितम् वा स्वामीकार्यं करोतीति दास्यलक्षणम् ।।२८।।

'मी पूजक आहे' या अहंकाराचा नाश वंदनभक्तीनें होतो. म्हणून परमेश्वराला किंवा श्रीगुरूला अनन्य व्हावे. (त्यांचेहून दुसरें दैवत मनांत न आणणे हें अनन्य होणें होय) व सर्व लज्जा सोडून त्यांना साष्टांग नमस्कार करावा ।।२९।। वंदन भक्तीनें प्राप्त झालेली निरंहकारता व दीनता भगवंताच्या दास्यभक्तीने वाढवावी. दास्यभक्ति वाढली असतां निःसाधनत्व प्राप्त होते. त्या निःसाधनत्वानें हरीशीं सख्य साधावे ।।३०।।

ये वै निःसाधना दीनास्तेषां नारायणः सखा । क्रीडते तैः सहैवाशु भगवान् भूतभावनः ।।३१।।

भेदाश्रितोऽस्ति संबंधस्तस्मिन् भेदनिवृत्तये । सकर्त्रासख्यभक्त्यन्तं कृतं नारायणेऽर्पयेत् ।।३२।।

अर्थ :- जे भक्त निःसाधन होतात (म्हणजे भगवत्प्राप्ति कर्मजन्य नाहीं म्हणून सर्व साधनें सोडून केवळ भगवंताच्या दयेवर अवलंबून राहतात) त्यांचा सखा नारायणच होतो व सर्व प्राणिमात्रांना उत्पन्न करून त्यांचे रक्षण करणारा नारायण मग निःसाधन झालेल्या भक्ताबरोबर क्रीडा करू लागतो ।।३१।। हा स्वामीसेवकसंबंध भेदाला धरून असतो व भेद राहिला तर प्रेम कमी होतो; म्हणून त्या संबंधातील भेद नाहीसा करण्याकरतां कर्तृत्व धारण करण्यापसून तो सख्यभक्तीपर्यंत केलेल्या सर्व क्रिया नारायणाला अर्पण कराव्या ।।३२।।

इयं गौण्यष्टधाभक्तिर्मध्यमात्वमुपागता । मध्यमाऽऽत्मार्पणप्रेमलक्षणा भेदतो द्विधा ।।३३।।

ममताहंतास्पदत्वादात्मार्पणमपि द्विधा । इदंप्रत्ययनिर्दिष्टं निविष्टं ममतास्पदे ।।३४।।

मित्रगोत्रपुत्रगेहवित्तदारादिकं हरौ । शब्दादिभोग्यजातं च निवेद्य ममतां त्यजेत् ।।३५।।

अन्नवैकारिकं देहं श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यपि । प्राणान्मनोबुद्धिमहंकारं चापि समर्पयेत् ।।३६।।

अर्थ :- ही आठ प्रकारची भक्ति स्वाभाविक झाली म्हणजे तिला मध्यमा म्हणतात. ही मध्यमाभक्ति आत्मार्पण व प्रेमलक्षणा अशी दोन प्रकारची आहे. 'इदं' म्हणजे 'हे' या शब्दाने दाखविले जाणारे सर्व विषय ममतास्पद होत ।।३४।। मित्र, कुळ, गोत्र, घर, धन, दारा वगैरे व शब्दादि सर्व भोग्य विषय भगवंताला अर्पण करून ममतेचा त्याग करावा ।।३५।। अन्नविकार असा देह, श्रोत्रादि इंद्रियें, पंचप्राण, मन, बुद्धि, अहंकार हे सर्व श्रीहरीला अर्पण करावे म्हणजे त्याच्या सेवेंत लावावे ।।३६।।

वल्लभमत

एतदात्मार्पण शुद्धं गृहीतं वाल्लभे मते [३] । तत्राप्युक्तं पुनः प्रेमवर्धनं मम संमतम् ।।३७।।

अर्थ :- हे शुद्ध आत्मर्पण वल्लभमतांत मानलेले आहे परंतु तेथेच न थांबता पुन प्रेमवर्धन करणेंच योग्य आहे, असे माझें मत आहे ।।३७।।

(टीप :- सहस्त्रपरिसंवत्सर अमितकालजात-कृष्णवियोगजनित-तापक्लेशानंत तिरोभावोऽहं भगवते कृष्णाय देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणतद्धर्मांश्च दारागारपुत्राप्तवित्तेहपराण्यात्मनासह समर्पयामि दासोऽहं कृष्ण तवास्मि''।। एतद् गद्यं वल्लभमतेऽत्यंतनिगूढम् प्रायशो श्रीभागवतानुसारी ।। तथापि आत्मनिवेदनानंतरमपि ''दासोऽहं कृष्ण तवास्मि'' इति यदुक्तं कृष्णवियोगजनित-तापक्लेशानंतमेतेन आविर्भवनेच्छा च दर्शितेत्येतत्सर्वमस्मन्मते प्रेमलक्षणापर-सूचकम् ।। तथापि तेषां मते आत्मनिवेदनमात्रपर्यवसायित्वाद्योजनाविषये भ्रमामः।।)

आत्मार्पणाद् अचिन्त्यश्चेद् रसास्वादस्य संभवः । ताटस्थ्यं वा भवेत्तेनाद्वैतहानिर्भवेत्पुनः ।।३८।।

आत्मरत्यविरोधेनैवार्पकत्वनिवृत्तये । योगे प्रेम्णा विरहोपलालनानुभवस्थितिः ।।३९।।

यद्यन्निवेदितं तत्तद्विस्मृतं सर्वमेव हि । तथापि स्मरति प्रेमचिन्हितं पुलकाश्रुभिः ।।४०।।

(य२उ.१९५)

अर्थ :- आत्मार्पणानंतर भगवृत्तिन केले नाहीं तर रसास्वाद म्हणजे भक्तत्र्यहंकार विघ्न उत्पन्न होण्याचा संभव आहे किंवा ताटस्थ म्हणजे उदासीनता येईल व त्यामुळे पुनः अद्वैत हानी होईल म्हणजे अद्वैत स्थिति नाहीशी होईल ।।३८।। आत्मप्रेमाशीं विरोध न येतां अर्पकभाव म्हणजे सोहंभाव निवृत्त व्हावा म्हणून संयोग असतांहि प्रेमाने विरह वागविण्याची अनुभवस्थिति बाणली पाहिजे ।।३९।। जे जे भगवंताला अर्पण केले त्याची आठवण येऊ नये; तथापि रोमांच व आनंदाश्रु ह्या चिन्हांनी प्रेमाचे स्मरण दिसून येते ।।४०।।

लोकहानौ न चिंता स्याद्वेदानपि च संन्यसेत् । वेदसारं परं ज्ञात्वा निर्गुणं परमेश्वरम् ।।४१।।

तमेव सगुणं शुद्धं गुरुदेवसमन्वितम् । अनध्यस्तविवर्तं हि सत्संगेनानुभावयेत् ।।४२।।

अर्थ :- वेदाचे सार अशा निर्गुण परमेश्वरास जाणून लोकहानीची चिंता सोडून द्यावी व वेदांचाहि म्हणजे प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गाचाहि त्याग करावा ।।४१।। सगुण असे श्रीगुरु व देव यांचा समन्वय त्याच शुद्ध स्वरूपांत आहे, असे जाणून त्या सगुण अनध्यस्तविवर्ताचा सत्संगाच्यायोगाने अनुभव घ्यावा ।।४२।।

मृदु, मध्यम व तीव्र भक्तींचे लक्षण

तस्यैवाहमिति प्रीतिर्मृदुर्जाता निवेदनात् । ममैवासौ भूमिकां तां मध्यसंवेगतो नयेत् ।।४३।।

मध्यमेयं हि माधुर्यात्परात्वमनुगच्छति । योगे वियोगे प्रीतिः स्याद्यथा वै व्रजयोषिताम् ।।४४।।

अर्थ :- ही उत्पन्न झालेली प्रीति आत्मनिवेदन करून ''तस्यैवाहम्'' म्हणजे 'त्याचाच मी आहे' अशी होते. ही मृदुसंवेगरूप प्रीति पुढे वाढवून तीच ''ममैवासौ'' म्हणजे 'माझाच तो' या मध्यमसंवेगरूप भूमिकेवर आणावी ।।४३।। ही मध्यमसंवेगरूप प्रीति माधुर्यप्रेमाने पराभक्ति होते. या परा भक्तींत व्रजगोपिकांप्रमाणे 'योगे' म्हणजे संयोगांत व वियोगांत प्रीतिच असते ।।४४।।

अदृष्टे दर्शनोत्कंठा दृष्टे विश्लेषभीरुता । दृष्टे ऽदृष्टे परं दुःखं * तदप्यस्ति महत्सुखम् ।।४५।।

अर्थ :- भगवान् अदृश्य झाले तर दर्शनाची उत्कंठा लागते व दृश्य म्हणजे प्रगट झाले तर पुनः अदृश्य होऊन वियोग तर होणार नाहीना, अशी भीति वाटूं लागते. प्रगट झाले किंवा गुप्त झाले असता अत्यंत तळमळ राहते* व ती तळमळ अत्यंत सुखरूप असते ।।४५।।

(टीप -*अत्र दुःखं द्विविधम् । प्रथमं स्वभावतो द्वेष्यम् । तच्च संसाररूपं त्रिविधम् । आध्यात्मिकम् आधिदैवमाधिभूतमिति भेदात् ।। *द्वितीयं तु दुःखशब्दमात्रं दुःखमिव प्रत्ययाभासं इष्टानुरागेण अत्यंत-व्याकुलत्वम् इति तत्सुखमेव अनुरागत्वाद् एतत्सद्भिरेव अनुभाव्यं नहि तर्केण प्रतिपत्तुं शक्यते ।)

अद्वैते सहजप्रीतिः क्रियाभावंविना हरौ । परा तातपदैरुक्ता [1] दर्शिता रमणैरपि [2] ।।४६।।

अर्थ :- क्रियेचा भाव म्हणजे कर्तृत्वाहंकार उत्पन्न न होता अद्वैतांत श्रीहरीचे ठिकाणी स्वाभाविक अकृत्रिम प्रेम राहणे [2] यालाच श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी पराभक्ति म्हटले व आहे श्रीकृष्णांनीहि तेच सांगितलें आहे ।।४६।।

(टीप -१. तैसी क्रिया कीर न साहे । परी अद्वैतीं भक्ति आहे । हें अनुभवाचि जोगें नोहे । बोला ऐसें ।। ज्ञानेश्वरी अ. १८

(२).ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ।। गीता.अ.१८.)

परा भक्ती

यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । जागृतसौषुप्तवेदाभ्यां सा समा गुरुदेवयोः ।।४७।।

माहात्म्यज्ञानसंयुक्ता प्रीतिर्वै व्रजयोषिताम् । यथा तथा स एवाहं भूमौ रक्तिः परा भवेत् ।।४८।।

अर्थ :- ज्याची ईश्वराचे व गुरूचे ठिकाणी पराभक्ति आहे त्याची गुरु व देव यांचे ठिकाणी सारखीच भक्ति असते असे श्रुतीत व गीतेंत सांगितले आहे ।।४७।। जशी परमेश्वराचे महात्म्यज्ञान कायम असून व्रजयुवतीची भगवंताचे ठिकाणी प्रीति होती तशीच ती 'स एवाहम्' 'तोच मी' या भूमिकेवर आली म्हणजे पराभक्ति होते ।।४८।।

समाधि आणि व्युत्थान

विज्ञातं सच्चिदानंदं समाधौ व्यतिरेकतः । अन्वयेन पुनस्तद्धि व्युत्थाने व्यक्ततामियात् ।।४९।।
स्थाय्येव रसतां यातः परानंदतया हरिः । अनध्यस्तविवर्तश्चेत् किमन्यदवशिष्यते ।।५०।।
अभेदे सृ्गादिानंदं भेदे भाति तदेव हि । अध्यस्तजातिव्यावृत्तौ व्यक्तिः कृष्णशिवात्मिका ।।५१।।

अर्थ :- व्यतिरेकानें जें सच्चिदानंद स्वरूप समाधींत जाणले तेंच व्युत्थानदशेंत अन्वयज्ञानानें पुनः सगुण स्वरूपाला येते ।।४९।। स्थायी भाव म्हणजे असलेला प्रेमभाव परमानंद स्वरूपाला आला म्हणजे अनध्यस्तविवर्त असा हरि प्रगट झाल्यावर दुसरे काय शिल्लक राहिले? ।।५०।। अभेदस्थितींत जे सृ्गादिानंदस्वरूप भासते तें सृ्गादिानंदस्वरूप भेदस्थितीतहि सगुणरूपानें भासतें. सर्व अध्यास निवृत्त झाल्यावर प्रत्येकव्यक्ति कृष्णशिवात्मक भासते ।।५१।।

सेव्य-सेवक भावांत प्रेमैक्य

सेव्यसेवकभावेऽपि न प्रेमैक्यं विनश्यति । ''शिवो भूत्वा शिवं यजेत्'' इत्याह जननीश्रुतिः ।।५२।।
श्रीमज्ज्ञानेश्वराचार्यः सर्वभूतगुहाशयः। त्तारणगांगं पीत्वा तस्मै सर्वं समर्पितम् ।।५३।।
।। श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादरूपा गोविंदानन्दसुधा समाप्ता ।।
।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

अर्थ :- सेव्यसेवकभाव राहत असला तरी प्रेमैक्यस्थिति बिघडत नाही. कारण श्रुतिमातेनें सांगितलें आहे की ''शिव होऊन शिवाचें पूजन करावें.।।५२।। श्रीज्ञानेश्वर सद्गुरु सर्वान्तर्यामी आहेत. त्यांचे चरणापासून निघालेले गंगोदक पिऊन ग्रंथकर्तृत्व त्यांनाच समर्पण केले.।।५३।।

।। समाप्त ।।

७

।। श्रीज्ञानेश्वरमातृपितृभावनाष्टक ।।

।। श्रीज्ञानेश्वरमाउली ।।

स्वागता

मायबाप मजला गुरुराणा । ये न जो श्रुतिसही अनुमाना ।
त्यांचिया नमुनि कोमल पाया । ब्रह्मभूत अवघी जड काया ।।१।।

वसंततिलका

ताता नसोनि मजला अधिकार कांही । केलें कृतार्थ परमा करुणार्द्रता ही ।
मी मागतो तदपि पायिं अखंड ठेवा ।* होवोनि चाकर करीन अखंड सेवा ।।२।।

(* पाठान्तर - मागे तथापि जवळीच अखंड ठेवा । होवोनि चाकर करीन पदाब्जसेवा ।।)

उपेंद्रवज्रा

अखंड तूं माय अलिप्त होशी । अपथ्यभोगा न तथापि घेसी ।
गर्भात मातें न पडोत कष्ट । स्पर्शोत ना काममदादि दुष्ट ।३।। (य२उ१९७)

शार्दूलविक्रीडित

ताता मी तुमचेंचि वीर्य असुनी आश्चर्य हें वाटतें । मायाधीन विकल्पपूर्णहृदयीं स्वाहंकृती दाटते ।
शुद्धी नेणूनि आपुली मदबळें मानी न वेदश्रुती । मोठ्याचे शिशु लोळतां बिदिवरी ही लाज कोणाप्रती ।।४।।
माते स्नेहवशें अलंदिहृदये त्वां जन्म माते दिला ।
माझा थोर लहान चित्तिं किमपि अन्याय तो नाणिला ।
आतां हा भवदाव फार जठरीं पीडा क्षुधा वाढवी ।
अंबे स्तन्य म्हणोनि पाजुनि हरी तृष्णा महागाढवी ।।५।।

वसंततिलका

ताता वढाळ मन दावित भोगगोडी । याच्या पदांत चढवा सुविवेकबेडी ।
याच्यासवें विसरतां तुमच्या पदातें । तैं हांसतील प्रभु सज्जन आपणातें ।।६।।

शार्दूलविक्रीडित

आई ही शिरली घरांत सटवी सर्वांप्रती चोरुन ।
मागे सर्व नवे नवे तुजसवें ही योग्य नाहीं सुन ।
लाथें लोटुनि जाळुनी कुमतिला बाहेर काढी त्वरें ।
शान्ती घेउनि नोवरी तव पदा मी वंदितो आदरें ।।७।।
ज्या बाल्यीं मज घेउनी कटिवरी तूं खेळवीशी सदा ।
आतां यौवन देवुनी वय उगी कां दाविशी आपदा ।
कीं सरलीच दया, न हें परि घडे, माझीच आहे चुकी ।
आई याचितसे पदा शिशुपणा प्रेमें पुन्हां द्याल कीं ।।८।।
श्रीज्ञानेश्वर मायबाप गुरु ही श्रद्धा धरी आवडी ।
येती शुद्ध भरोनि शीघ्र हृदयीं चिज्जान्हवी-कावडी ।
तें पीयूष पिवोनि मारुनि अहं पावोनियां सत्पदा ।
शेखीं भक्तिसुखार्थ अष्टक जपे हें मानसा सर्वदा ।।९।। (य२उ.१९७)

।। हरिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरमातृपितृभावनाष्टकं समाप्तम् ।।
।। श्रीमत्सद्‌गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ।।

८

॥ सूचना प्रकरण २ रे ॥

॥श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमाउलीसमर्थ॥
जय जय सद्गुरु भक्तभूषणा । जय जय सद्गुरु जगन्मोहना ।
जय जय सद्गुरु करुणाघना । ज्ञानेश्वरा ॥१॥
मागील यष्टीची सूचना । श्रुत केली सकल जनां ।
आतां इये यष्टीची सूचना । श्रुत करिते ॥२॥
श्रीनिवासपत्राआंत । मम गोपालरावसंवाद लिहिला कल्पित ।
येऱ्हवीं भक्तिबोधार्थ । ग्रंथ सकळ ॥३॥
प्रीतिनर्तनादिग्रंथीं पाही । श्रीगुरुज्ञानेश्वराचीया ठायीं ।
मियां पतिभाव दाविला लवलाही । आवडीकरुनी ॥४॥
तैसा इतर शिष्यिणींनी कोणीं । पतिभाव न ठेवावा श्रीगुरुचरणीं ।
माझा पतिभाव श्रीकृष्णीं । आणि श्रीकृष्णची ज्ञानेश्वर म्हणोनि शोभे ॥५॥
'गुरु कांत करोनी भुंजे' या तात वचनेंकरून । मियां पतिभावें धरिलें गुरुचरण ।
तैसी कोण्ही करील शिष्यीण । तरी पावेल पतन शपथची ॥६॥
स्त्रियासी वाटे पतिभाव ठेवावा । तरी तो श्रीकृष्णींच असो द्यावा ।
अथवा विवाहित स्वपतीच मानावा । शिवकृष्णरूप ॥७॥
आणि श्रीगुरुचे तंव चरण । भजावे जननीभावेंकरून ।
ऐसी सूचना सज्जन । चित्तामाजीं असो द्या ॥८॥
आणि कांहीं पत्रीं निश्चिती । मियां पुत्रभावें स्त्रियांस सांगितली स्वभक्ति ।
तयाचा अभिप्राय कीं मजप्रती । व्हाव्या सर्व युवती अंबिका ॥९॥
असो ही सूचनेची काहणी । श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरचरणीं ।
ओविया-सुमनावली अर्पुनी । तन्नाम घेवुनी स्थिरावले ॥१०॥ (य२उ.१९९)
॥ हरिः ॐ तत्सत् श्रीसूचनाप्रकरणं समाप्तम् ॥
॥ श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु ॥

॥ यष्टी २ चा उत्तरार्ध समाप्त ॥

०००

९

।। पत्नीप्रेमपराग ।।

(श्रीमहाराजांच्या पत्नी सौ. मणिकर्णिका आई. ''पाहे पां अनुरागें भजे । जे प्रियोत्तमे मानिजे । ते पतिहूनी काय न वानिजे । पतिव्रता'' - अशी मायबाईची योग्यता होती. त्या श्रावण वद्य चतुर्थी, शके १८२८ (इ.सन १९०६) या दिवशी निजधामास गेल्या. सौ. मायबाईवर महाराजांचे अत्यंत प्रेम होते. ते शोकरूपाने परिणाम पावून काव्यरूपाने साकार झालें. हे काव्य प्रथम श्री त्रिपुरवारकृत श्रीगुलाबरावमहाराजांचे चरित्रात मुद्रित झाले, ते कोणत्याही यष्टीत अन्तर्भूत नसल्याने या द्वितीय यष्टी उत्तरार्धात घेतले आहे.

– श्रीज्ञानेश्वर मधुराद्वैत सांप्रदायिक मंडळ. दहिसाथ अमरावती.)

(आर्या)

मणिकर्णिका प्रिये ग, तुजवांचुनी फार जीव तळमळतो ।
मज दीन चातकावर केव्हा न कळे दयाजलद वळतो ।।१।।
अवघे विषय विसरलो, विद्याही मिळविली स्मरे ना गे ।
परि योगिं अनाहतसम मम हृदयी बोलणे तुझे जागे ।।२।।
लाजत मराळ होते, तव गतिला, कुंभिनीवरी असता ।
एवढि सुकुमार कशी एकट चढलीस पूर्ण पद रस्ता ।।३।।
मजविण आन न जाणे ऐसी तव बुद्धी फार सरला गे ।
मजविण परि मज कैसे फसवुनि परपुरुष राम वरला गे ।।४।।
निर्दय कळलीस पुरी एकट टाकुनि मला महावळसीं ।
गुप्त मनात वसोनी स्वप्नीं वैरिण अझूनिया छळिसी ।।५।।
कीं मी अंध असुनिही तुज सुंदरीकरवि करविले काम ।
त्या कोपे रुसुनिया मज सोडुनि सेविले परंधाम ।।६।।
वारंवार तुझें घे नांव वाटला म्हणोनि अपमान ।
पुन्हा न परि करीन असे मजवरिचा देइ सांडुनी मान ।।७।।
अल्प अशा अपराधा प्राणसखे द्यावया महाशिक्षा ।
तव कोमळ हृदयाला कोणी दिधली नवीन गुरुदिक्षा ।।८।।
देवी देवी म्हणुनी अक्षय वांछित दयाचि तव होतो ।
शेवटिं रुसलिस परी वैराग्याविण असाचि भव होतो ।।९।।
रामही जानकी शोधी, कोठुनि मग मी विरक्त, तद्दास ।
यास्तव कांते त्वांही हृदयातुनि सांडिजे न मम आस ।।१०।।
यक्षनिरोपी श्रमला घन, व्हाया दूत, घे न मम नमना ।
यास्तव असशील तेथे वराननें पाठवीत मी स्वमना ।।११।।
परलोकी तुज शक्ति जाणाया म्हणुनि विनवि अळुमाळ ।
क्षमा करुनि अन्याया, पुढिले तरि जन्मिं, घाली मज माळ ।।१२।।
विलासललिते हृद्वनी सकंटकहि परि गुलाब फुल पाळी ।
सौरभ मिळेल तुजची, जीवन सुकवूनि, न पाकळ्या गाळी ।।१३।।

०००